Geschiedenis voor de onderbouw Leesboek 3 havo

feniks

Auteurs
Robert Boonstra
Cor van der Heijden
Raymond de Kreek
Idzard van Manen

Eindredactie
Jos Venner

ThiemeMeulenhoff

Over ThiemeMeulenhoff
ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06 46609 6
Tweede druk, derde oplage, 2019

Deze uitgave is volledig CO_2-neutraal geproduceerd. Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk. Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

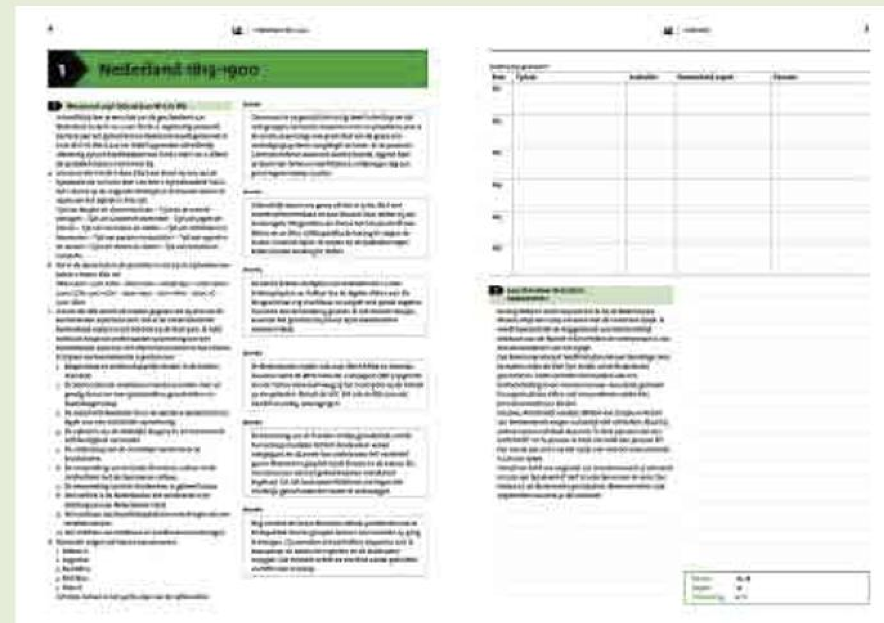
Inhoud

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000

← v. Chr. | na Chr. →

Zo werk je met Feniks

Voor je ligt je leesboek voor het vak geschiedenis. De hoofdstukken in dit leesboek volgen de loop van de tijd. In dit leesboek vind je alle teksten en bronnen die je nodig hebt om de opdrachten in het werkboek te kunnen maken.

Veel plezier met het vak geschiedenis!

Opbouw van een hoofdstuk

Het begin van een hoofdstuk

- Je werkt steeds vanuit het werkboek. Daar staat wat je moet doen.
- Op de eerste bladzijden van een hoofdstuk bekijk je waar het hoofdstuk over gaat.
- De kenmerkende aspecten worden opgesomd en kort uitgelegd.
- Er wordt uitgelegd waarom het belangrijk is dit deel van de geschiedenis goed te kennen.
- Daarna volgen de hoofdvraag en een aantal deelvragen. Meestal is er een deelvraag per paragraaf.

Een hoofdstuk bestaat uit vier paragrafen

Leesboek

- Boven aan elke paragraaf staat de deelvraag van deze paragraaf.
- Een paragraaf in het leesboek bestaat uit leesteksten en bronnen. Een bron kan een plaatje zijn (beeldbron), maar ook een tekst (tekstbron).
- Eén paragraaf heeft een mogelijkheid tot verdieping van de lesstof.

Werkboek

- Elke paragraaf begint met een opdracht waarin je kijkt wat je al van het onderwerp weet.
- In sommige paragrafen staat een vaardighedenblok. In zo'n blok wordt uitgelegd hoe je precies werkt bij geschiedenis. Om deze vaardigheden onder de knie te krijgen, oefen je ze met opdrachten. Bij een opdracht zie je dan staan: je oefent…
- Bij elke paragraaf vat je in de laatste opdracht samen wat je hebt geleerd.
- Aan het eind van elke paragraaf vind je steeds wat je moet leren voor je een toets kunt maken: de tips voor de toets.
- In het laatste blokje van de paragraaf kun je vinden wat in deze paragraaf de kennis-, begrip-, inzicht- of toepassingsopdrachten zijn.

- Soms staat dit tekentje ook bij een opdracht. Dan heb je feniks-online nodig voor die opdracht.
- betekent dat je deze opdracht samen kunt doen.

Afsluiting

Leesboek

- De laatste paragraaf van een hoofdstuk heet altijd Afsluiting. In het leesboek lees je wat je (als het goed is) hebt geleerd. Je vindt hier op een rij: de kenmerkende aspecten van het tijdvak, wat je tot dan toe hebt geleerd en wat je kunt.
- De belangrijkste gebeurtenissen en personen uit het tijdvak staan hier bij elkaar in de tijdbalk.
- De begrippen uit het hoofdstuk staan hier bij elkaar.

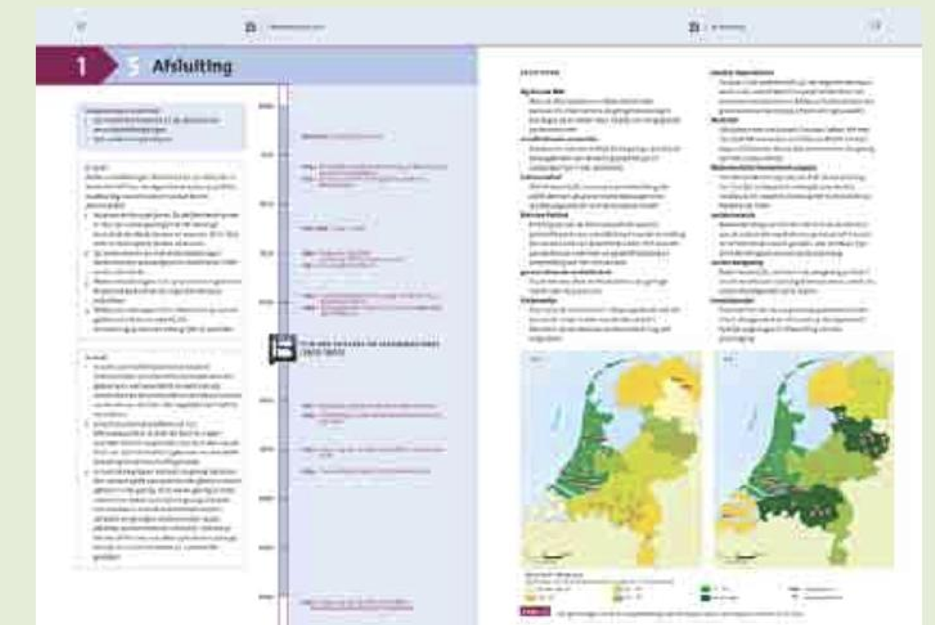
Werkboek

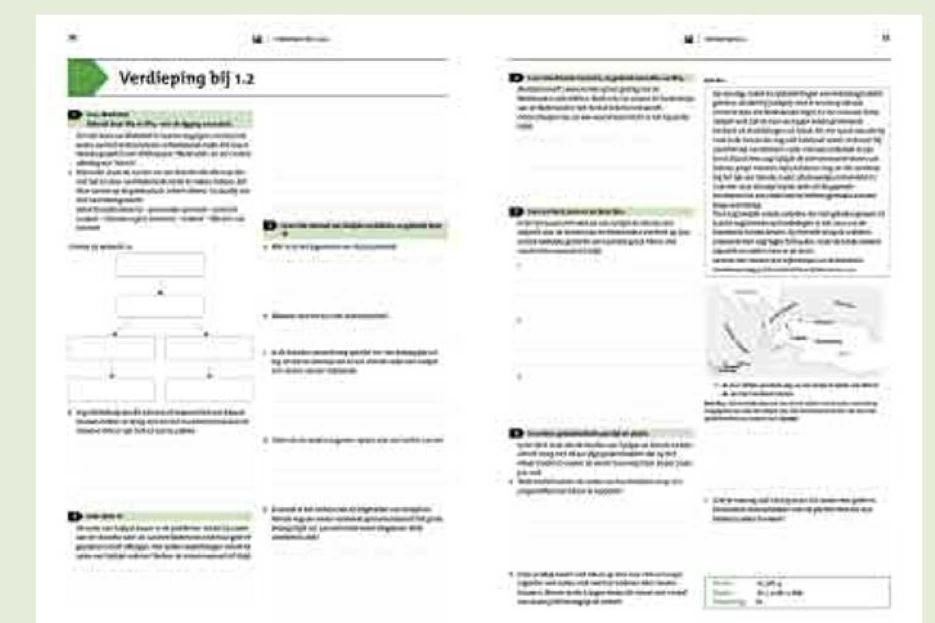
- In het werkboek maak je opdrachten die je helpen bij de voorbereiding op een toets. Er zijn opdrachten om de historische vaardigheden te oefenen en opdrachten over de begrippen uit het hoofdstuk. Tot slot maak je een samenvattingsopdracht.

www.feniks-online.nl of
www.thiememeulenhoff.nl/feniks

1 Nederland 1813-1900

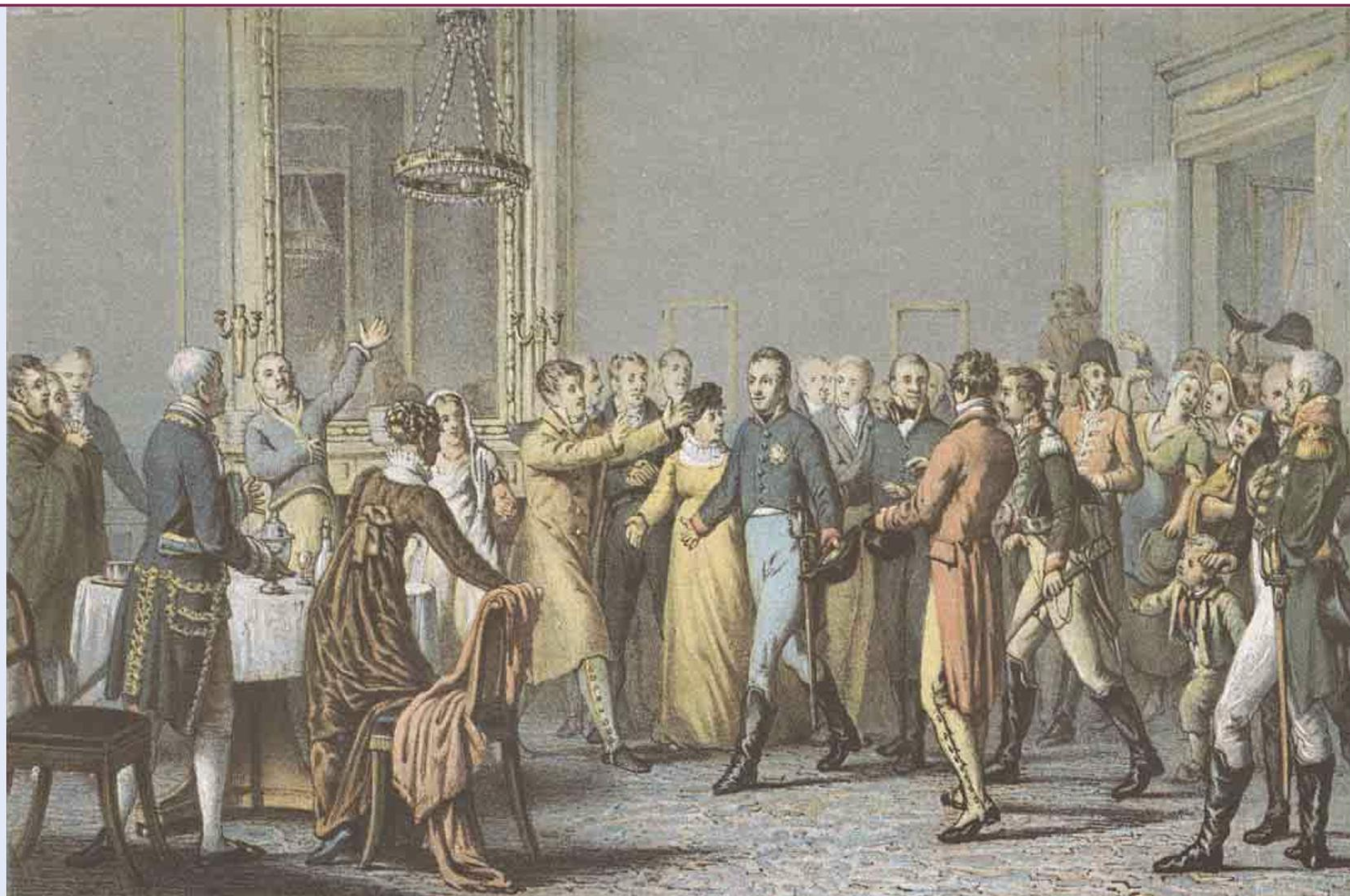
BRON 1 Bij de ingang van het Koninklijk Instituut voor de Marine in Den Helder hangt een immens groot schilderij met de titel *Van Speyk handhaaft de eer van Neerlands vlag*. Luitenant J.C.J. van Speyk kwam met zijn kanonneerboot op 5 februari 1831 op de Schelde, in de buurt van Antwerpen, in de problemen. Om te voorkomen dat zijn schip door de Belgen zou worden overmeesterd, stak hij de lont in het kruitvat. 'Dan liever de lucht in,' zouden zijn laatste woorden zijn geweest.

MODERNE TIJD
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

Dan liever de lucht in!

In 1830 brak in het zuidelijk deel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een opstand uit. Deze begon in Brussel, waar ontevreden Belgen verder wilden zonder hun Koning Willem I. Deze deed zowel in 1830 als een jaar later verwoede pogingen om met militair geweld de opstand te onderdrukken. Hij slaagde er niet in om een beslissing te forceren.
Aan de inzet van zijn troepen lag het niet. Neem bijvoorbeeld Jan van Speyk. Deze Amsterdamse luitenant was commandant van een kanonneerboot. Tijdens een storm was op 5 februari 1831 zijn boot naar de wal van de haven in Antwerpen gedreven. Een groep Antwerpenaren was nog niet vergeten hoe generaal Chassé een half jaar daarvoor hun stad zwaar onder vuur had genomen. Zij waren uit op wraak en hadden het gemunt op de Nederlandse vlag die aan de top van de scheepsmast wapperde. 'Dat nooit,' was de gedachte van Van Speyk. 'Dan liever de lucht in!'
Het verhaal wil dat hij rustig benedendeks ging en daar een sigaar opstak. Na een paar flinke halen gooide hij deze in het kruitruim. Een enorme explosie volgde. Deze kostte 23 opvarenden en een onbekend aantal omstanders het leven. In Nederland werd het bericht over de actie van de 'dappere' Jan van Speyk met groot enthousiasme ontvangen. In tal van liederen, gedichten en prenten werd hij geprezen om het offer dat hij voor het vaderland gebracht had. Hem werd – postuum natuurlijk – de Militaire Willemsorde toegekend, de hoogste militaire onderscheiding van Nederland. Een jaar later werd hij onder enorme publieke belangstelling tijdens een nationale plechtigheid in de Nieuwe Kerk in Amsterdam begraven. Nederland had er weer een nationale (zee)held bij.

BRON 2 In november 1813 keerde Prins Willem Frederik van Oranje terug in Nederland. In Den Haag werd hij door vertegenwoordigers van de hoogste kringen welkom geheten. Op deze tekening van David van der Kellen is hij te gast bij de graaf Van Limburg Stirum.

Nederland in de Tijd van burgers en stoommachines

In de Tijd van regenten en vorsten was Nederland (of beter gezegd: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) een van de belangrijkste landen in Europa geweest. De Republiek had een bloeiende economie en speelde een hoofdrol in de Europese buitenlandse politiek. Twee eeuwen later was van die macht en dat aanzien van Nederland weinig over.
In dit hoofdstuk staat de geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw centraal. De Franse overheersing liet in Nederland diepe en blijvende sporen na, vooral op politiek gebied. Het meest opvallende was wel de nieuwe staatsvorm. Nederland was niet langer een republiek, maar werd een koninkrijk. Na de Franse overheersing werd het grondgebied van de oude Republiek samengevoegd met dat van de Zuidelijke Nederlanden. Deze samenvoeging van de Noordelijke met de Zuidelijke Nederlanden tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zou echter geen succes worden.
In de Tijd van burgers en stoommachines bleef de band met de koloniën in Zuidoost-Azië intensief. In de loop van dit tijdvak kregen de bewoners van steeds meer eilanden in de Indonesische archipel met de Nederlanders te maken. In het begin lag de nadruk op het leveren van grondstoffen. Maar in de tijd van het modern imperialisme werden ook op cultureel vlak (vooral op het gebied van het onderwijs) de banden tussen Nederland en Nederlands-Indië verder versterkt.

Op economisch gebied hielden de Nederlanders lange tijd vast aan datgene wat in voorgaande eeuwen welvaart had gebracht: handel en scheepvaart. Mede hierdoor kwam in Nederland de Industriële Revolutie laat en traag op gang.
Op sociaal gebied was de opheffing van de privileges voor de adel het belangrijkst. Daarmee verdwenen ook de laatste restanten van horigheid. Zo werd in de tijd van de Franse overheersing de rol van de toch al invloedrijke burgerij nog groter. Het belang van de burgerij wordt nog onderstreept doordat zij de initiatieven ontplooide in handel en industrie. Toen de industrie op gang kwam, bracht zij voor de toenemende aantallen arbeiders slechte werk- en woonomstandigheden met zich mee. De arbeiders voerden strijd voor politieke rechten en betere leefomstandigheden.

Het belang van het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden

Vanaf het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was dit land een buitenbeentje. Op politiek, economisch en cultureel gebied leek de Republiek niet op de omringende landen. Tijdens de Bataafse en Franse periode, van 1795 tot 1813, werden veel veranderingen doorgevoerd. De belangrijkste daarvan was dat Nederland van een republiek, een koninkrijk werd onder een centrale regering.

Met de gevolgen hiervan heeft de Nederlandse bevolking tot op de dag van vandaag te maken. In Nederland zijn overal dezelfde wetten van kracht, en overal in Nederland is het bestuur op dezelfde wijze georganiseerd. Het onderwijs is in alle provincies op dezelfde manier geregeld en bij de belastingheffing maakt het niet uit of iemand in de stad of op het platteland woont of in Groningen dan wel in Zeeland. Dat zijn allemaal directe gevolgen van beslissingen die in het begin van de negentiende eeuw genomen zijn. De toen gemaakte keuzes hadden niet alleen politieke gevolgen, maar werkten ook door in de economie, de sociale verhoudingen, de cultuur en in de koloniale verhoudingen. Om te kunnen begrijpen hoe de huidige 'BV Nederland' functioneert, is het noodzakelijk uitgebreid stil te blijven staan bij het ontstaan van het moderne Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw.

KENMERKENDE ASPECTEN
1 De Industriële Revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
2 Het moderne imperialisme.

HOOFDVRAAG
Welke ontwikkelingen maakten Nederland en zijn koloniën in de eerste helft van de negentiende eeuw door op politiek, staatkundig, economisch en sociaal terrein?

DEELVRAGEN
1 Waarom is in 1815 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden gevormd en waarom scheidde België zich daarvan af in 1830?
2 Waarom en op welke wijze breidde Nederland in de negentiende eeuw zijn aanwezigheid in Nederlands-Indië verder uit?
3 Welke veranderingen deden zich in de negentiende eeuw in Nederland voor op het gebied van landbouw, industrie en handel?
4 Welke veranderingen deden zich in de negentiende eeuw in Nederland voor op het gebied van de sociale verhoudingen?

BRON 3 In het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden waren niet alleen de verschillen tussen Noord en Zuid groot. Ook binnen de provincies in het Noorden waren het gesproken dialect, de volksgebruiken en de klederdrachten verschillend. Zo bestond in Drenthe het gebruik dat de dorpsjeugd af en toe voor 'eigen rechter' mocht spelen. Dit gebeurde bijvoorbeeld als een serieuze verkering verbroken werd. Op deze afbeelding wordt een 'Holten Derk' binnengedragen. Dit is een aangeklede boomstam die als vervangende bruidegom aan een in de steek gelaten meisje wordt aangeboden. Eén ding staat vast: hier werd geen compliment uitgedeeld.

1 1 Koning Willem I

DEELVRAAG
1 **Waarom is in 1815 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden gevormd en waarom scheidde België zich daarvan af in 1830?**

Het Verenigd Koninkrijk

Na de Franse Revolutie in 1789 kregen nagenoeg alle landen van Europa te maken met de veroveringsdrang van de Franse keizer Napoleon. Tijdens deze periode verdween de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Nadat Napoleon zijn jongere broer Lodewijk van 1806-1810 tot Koning van Holland had aangesteld, lijfde hij Nederland in bij het Franse Keizerrijk.
In het najaar van 1813 werd duidelijk dat de laatste dagen van het Franse Keizerrijk geteld waren. Toen kwam Willem Frederik van Oranje, de zoon van de laatste stadhouder, weer in beeld. Deze Prins van Oranje bleek een ideale pion in het schaakspel dat Groot-Brittannië wilde spelen. De Britten streefden op het Europese vasteland een machtsevenwicht na. Zij wilden voorkomen dat Frankrijk in de toekomst ooit nog een veroveringsoorlog zou kunnen beginnen. Daarom moest aan de Franse noordgrens een nieuwe staat de rol van buffer vervullen. Die bufferstaat moest groot genoeg zijn om voldoende tegenwicht aan Frankrijk te bieden, maar ook weer niet zo groot dat ze een bedreiging voor Engeland zou vormen. Onder leiding van Willem Frederik, die nu Koning Willem I werd, kreeg Nederland een volstrekt andere bestuursvorm dan ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het nieuwe koninkrijk werd een **gecentraliseerde eenheidsstaat** met een sterk centraal bestuur en geringe macht van de provincies. Niet iedereen was daar blij mee. Al in het najaar van 1819 waren in de Tweede Kamer de eerste klachten te horen.

BRON 4

Verdrievoudigd
Men heeft namelijk de fout gemaakt om de voorkeur te geven aan de Franse omslachtige manier van werken, in plaats van aan de vroegere eenvoudige Hollandse methode, waarbij alles zo goedkoop mogelijk werd afgehandeld. Door de modieuze denkbeelden van centralisatie en eenheid, met hun honderdvoudige controles zonder doel of nut, zijn de werkzaamheden in alle takken van bestuur onnodig verdrievoudigd. En verdrievoudigd zijn ook de onnodige uitgaven die voor alle taken van dat bestuur vereist zijn.
Kamerlid Collet d'Escury van Heinenoord, (bewerkt) aangehaald in: N.C.F. van Sas, De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900,2004.

BRON 5 Een geromantiseerde voorstelling van de terugkeer van prins Willem Frederik in Nederland. Op 30 november 1813 kwam de oudste zoon van de laatste stadhouder (Willem V, die in 1795 naar Engeland was gevlucht) in Scheveningen aan. Een aquarel van Nicolaes Lodewick Penning uit 1813.

Een harde werker...

In 1815 besloten de grote mogendheden om het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te vormen. Koning Willem I kreeg de zware taak om twee onderling sterk verschillende gebieden tot één geheel samen te voegen. Bij de samenvoeging van de noordelijke en zuidelijke Nederlandse gewesten was er geen rekening mee gehouden dat deze gebieden al meer dan twee eeuwen niet meer bij elkaar hadden gehoord. In de loop van deze tijd hadden Noord en Zuid zich politiek, economisch, sociaal en cultureel heel verschillend ontwikkeld.

BRON 6 In 1817 werd de nieuwe haven van Middelburg voltooid. Op dit schilderij van J.H. Koekoek varen de eerste schepen de haven binnen.

Met tomeloze inzet wilde Willem I het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 'opstoten in de vaart der volkeren'. De twee bekendste bijnamen waarmee Willem I getypeerd wordt – de Koning-Koopman en de Kanalenkoning – geven al aan op welk vlak de aandacht van de koning vooral gericht was: de economie.
De koning toonde persoonlijk interesse voor de moderne industrie door in Gent (textiel) of Luik (mijnbouw en metaal) bedrijven te bezoeken. Hij bracht in 1829 een bezoek aan de ijzergieterijen van Cockerill op de oevers van de Maas. De koning was een persoonlijke vriend van John Cockerill, wiens onderneming hij met eigen kapitaal ondersteunde.
De havens van Rotterdam, Amsterdam en Antwerpen profiteerden van de oprichting van de **Nederlandsche Handelmaatschappij** (NHM) die een belangrijke rol speelde bij de afzet van Gentse textiel in de koloniën. De

BRON 7 Koning Willem I wilde van zijn koninkrijk een gecentraliseerde eenheidsstaat maken. Aan de plaatselijke verschillen die voor 1795 bestonden, moest zo veel mogelijk een eind gemaakt worden. Een van de maatregelen was om overal dezelfde maten en gewichten te gebruiken. De Amsterdamse geschut- en klokgieterij maakte in 1820 deze set met acht standaard inhoudsmaten.

NHM was het verbindingsstuk tussen de internationale handel in het noorden en de industrie in het zuiden. Haar schepen brachten industrieproducten naar Nederlands-Indië en namen grondstoffen mee terug als retourvracht. In de NHM zag de koning het middel om Amsterdam weer tot de belangrijkste markt voor koloniale producten te maken.

...maar autoritair

Koning Willem I had bij zijn aantreden moeten beloven dat er een grondwet zou komen waarin de spelregels van het nieuwe koninkrijk waren vastgelegd. Nederland werd een **constitutionele monarchie**, waarbij de macht van de koning wordt beperkt door een grondwet. Maar al snel liet de koning, ondanks de grondwet, er geen misverstand over bestaan wie de baas was: hij, en niemand anders. De grondwet gaf hem daartoe alle gelegenheid. Hij benoemde de ministers en die moesten aan hem verantwoording afleggen (niet aan de Tweede Kamer zoals nu). Koning Willem I nam vaak beslissingen buiten de ministers om.
Willem I moest nog voor een ander probleem een oplossing vinden: in 1815 woonden in de Zuidelijke Nederlanden ongeveer drie en een half miljoen inwoners en in de Noordelijke Nederlanden slechts twee miljoen. Om overheersing door het Zuiden te voorkomen, eiste het Noorden hetzelfde aantal vertegenwoordigers in de Staten-Generaal als het Zuiden. Op dit punt kreeg het Noorden zijn zin. De concessie die aan het Zuiden gedaan werd, was de instelling van de Eerste Kamer. Dit was de grote wens van de conservatieve adel, die in het Zuiden nog veel invloed had. De koning kreeg de bevoegdheid om zelf de leden van de Eerste Kamer te benoemen en hij koos zijn kandidaten vooral uit de adel. De Eerste Kamer had het recht wetten te verwerpen die door de Tweede Kamer al waren goedgekeurd. De geringe macht van de Tweede kamer wekte vooral bij de liberalen in het Zuiden kritiek op. Zij wilden de macht van de koning terugdringen.

Taal- en godsdienstpolitiek

Vooral de cultuurpolitiek van Willem I veroorzaakte in het Zuiden tegenstand. Veel katholieken waren het niet eens met de manier waarop de koning zich met de priesteropleiding bemoeide. Ook was er ontevredenheid over de taalpolitiek van de koning die de positie van het Nederlands wilde versterken. De politiek ging in tegen de heersende tendens van verfransing in het Zuiden. De Zuid-Nederlander De Potter schreef daarover, in het Frans, een open brief aan de Noord-Nederlanders.

BRON 8

Open brief van De Potter
'Beschikt over Uwe meningen, Uwe erediensten, Uwe scholen zoals U goeddunkt en laat ons in vrijheid over onze beschikken! Handhaaf Uw zeden en gebruiken, Uw taal, maar laat ons ónze taal, ónze gebruiken en ónze zeden. Maakt wetten uitsluitend in het belang van Uw handel, wij zullen er maken in het belang van onze landbouw en industrie.'
Louis de Potter in: Courrier des Pays Bas, 1828.

De afsplitsing van België

De Potter wees de manier af waarop de noordelijke politiek aan het Zuiden werd opgelegd. De koning besliste alles voor zijn volk. In het Zuiden gingen de liberalen en de katholieken samenwerken tegen Willem I. In 1829-1830 zat de economie tegen. De winter was erg koud. Fabrieken lagen wekenlang stil. Werkloosheid en voedselprijzen stegen schrikbarend en de onrust onder het arme volk groeide.
In Brussel kwam het in 1830 tot een opstand. De opvoering van de opera *De Stomme van Portici* vormde de aanleiding voor de uitbarsting. In deze opera wordt de vrijheid verheerlijkt. Burgers die voor een afscheiding van België waren, organiseerden rellen. Eind augustus trok een opgezweepte massa door de straten.
De Belgische Opstand was een feit. Koning Willem I stuurde de kroonprins met een legermacht naar Brussel. In plaats van de stad gewapenderhand in te nemen, ging prins Willem met de opstandelingen onderhandelen. Hij toonde zich bereid om de plannen voor een bestuurlijke scheiding tussen Noord en Zuid aan zijn vader voor te leggen. De koning wilde hier niets van weten en gaf zijn tweede zoon, prins Frederik, de opdracht om met een militaire actie een eind aan de opstand te maken. Korte tijd later vloeide er bloed in de straten van Brussel.
Tussen Noord en Zuid kwam het nooit meer goed. In Brussel werd begin oktober door een Voorlopig Bewind de onafhankelijkheid uitgeroepen. Onder diplomatieke druk van Engeland en Pruisen werd uiteindelijk in 1839 officieel besloten om het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden op te splitsen in twee onafhankelijke staten: Nederland en België.

BRON 9 De Belgische opstandelingen namen in de begindagen van de Belgische Opstand enkele strategische punten in Brussel in handen. Constantin Fidèle Coene maakte dit schilderij van de aanval op het park in Brussel. Kort daarna gaf koning Willem I opdracht om de orde te herstellen. Onder leiding van prins Frederik trok een legermacht Brussel binnen. Na drie dagen van straatgevechten moest het Nederlandse leger zich terugtrekken.

1 2 Nederland als koloniale mogendheid

DEELVRAAG
2 Waarom en op welke wijze breidde Nederland in de negentiende eeuw zijn aanwezigheid in Nederlands-Indië verder uit?

Nederlands-Indië

Aan het eind van de Tijd van pruiken en revoluties was de verhouding tussen de Republiek en Engeland slecht. De verstandhouding werd nog slechter toen vanaf 1795 de invloed van Frankrijk op Nederland groter werd. Er werd regelmatig oorlog gevoerd. Bij een van die oorlogen aasde Engeland op de Nederlandse koloniale bezittingen. Zowel in 'de West' (Suriname en de Antillen) als in 'de Oost' (Nederlands-Indië) bezetten de Engelsen de overzeese gebiedsdelen die in handen waren geweest van Nederlandse handelsondernemingen (zoals de VOC).
Na afloop van de Napoleontische oorlogen werd het merendeel van deze gebieden weer teruggegeven en kwamen deze in het bezit van de nieuwe Nederlandse regering.
Ten tijde van de Republiek had de VOC in 'de Oost' vele tientallen handelsnederzettingen in handen, die verspreid lagen over een groot gebied. Daardoor was het voor de Engelsen eenvoudig geweest om deze factorijen te bezetten. In 1815 werd de VOC, die intussen was opgeheven, geen nieuw leven ingeblazen. In plaats daarvan kreeg de Nederlandse overheid nu een aantal van de vroegere factorijen van de VOC in handen. Na zijn aantreden als koning ging Willem I zich persoonlijk met het bestuur en beheer van de bezittingen in Indië bezighouden. Hij liet de Nederlandse bestuursmacht over een steeds groter gebied uitbreiden. Hij beloofde dat de kolonie een 'bloeiend, welvarend en gelukkig land' zou worden. In de praktijk kwam daar weinig van terecht. Veel inheemse vorsten waren er niet gelukkig mee dat zij een deel van hun macht moesten afstaan. Het ongenoegen met het Nederlandse imperialisme leidde tot onlusten en tot oorlog.
Het hevigste conflict was de Javaoorlog (1825-1830). De Javanen onder leiding van de prins Diponegoro brachten het Nederlands-Indische leger grote verliezen toe. Grote delen van Java werden verwoest. Naar schatting vielen er aan de kant van de Javanen meer dan tweehonderdduizend slachtoffers. Aan Nederlandse zijde sneuvelden 15.000 militairen. Toen de balans werd opgemaakt, bleek dat Indië veel meer geld kostte dan het opbracht. Tussen 1817 en 1829 leed Nederland een verlies van 40 miljoen gulden op de kolonie.

BRON 10 Nicolaas Pieneman schilderde in 1830 een beslissend keerpunt in de Javaoorlog: *De gevangenneming van prins Diponegoro door generaal De Kock*.

Het Cultuurstelsel

Koning Willem I wilde van Indië in plaats van een 'schadepost' een 'wingewest' maken. De oplossing werd gevonden in de invoering van het **Cultuurstelsel**. Dat zou het gehate systeem van landrenten, dat door de Engelsen was ingevoerd, vervangen. De bedenker van dit plan was gouverneur-generaal Johannes van den Bosch. Deze hoogste bestuurder van Nederlands-Indië (1828-1834) was een fel tegenstander van de idealen van de Franse Revolutie. Hij geloofde niet in vrijheid en gelijkheid. In de tropen, zo was zijn overtuiging, waren de mensen nu eenmaal sloom en lui. Om grotere welvaart te bereiken moesten zij met dwang tot harder werken aangezet worden. Om dit doel te bereiken, schakelde Van den Bosch de inlandse adellijke vorsten en dorpshoofden in.
Via hen werd de Javaanse bevolking verplicht om een vijfde deel van haar grond te bebouwen met tropische exportgewassen. Vooral koffie, suiker, thee, tabak en indigo (een blauwe kleurstof voor de textielnijverheid) waren favoriet. De bevolking werd verplicht om een deel van de opbrengst in natura aan de Nederlandse staat te leveren. Hiervoor kregen de Javanen als vergoeding het zogenoemde 'plantloon'. De producten werden naar Nederland verscheept en voor rekening van de Nederlandse regering verkocht. De winst ('baten') kwam ten goede aan de Nederlandse schatkist. Dat werd het 'batig slot' genoemd. Het ging hierbij om grote bedragen: tussen 1850 en 1860 maakte 'het batig slot' van het

Cultuurstelsel gemiddeld ruim dertig procent van de totale Nederlandse staatsinkomsten uit.
Het Cultuurstelsel had grote gevolgen voor Java. Rond 1850 was bijna de helft van de Javaanse bevolking op een of andere manier bij het Cultuurstelsel betrokken. Om alle verbouwde producten naar de havensteden te kunnen vervoeren, moest men er veel wegen aanleggen en bruggen bouwen. De lokale bevolking werd gedwongen deze verbetering van de infrastructuur uit te voeren. Hierdoor werd ook de afzet van Nederlandse nijverheidsproducten eenvoudiger. Dankzij het plantloon beschikte de Javaanse bevolking over meer contant geld. Dit geld besteedde zij voor een deel aan de aanschaf van uit Nederland afkomstige producten. Vooral de in Twente gemaakte katoenen stoffen waren erg in trek.
Toch waren voor de Javanen de nadelen van het Cultuurstelsel groter dan de voordelen. De bestuursambtenaren en de Indische regenten die toezicht moesten houden op de belastinginning, kregen namelijk een beloning in de vorm van een percentage van de opbrengst: de cultuurprocenten. Deze vorm van beloning werkte misbruik in de hand. De ambtenaren en regenten hadden daardoor immers zelf baat bij een zo hoog mogelijke opbrengst. Daarom wezen zij de beste gronden aan voor de verbouw van de exportgewassen; de inlandse bevolking moest de rijst (haar belangrijkste voedselgewas) op de slechtste gronden planten. Bovendien verlangden de regenten vaak meer dan de voorgeschreven twintig procent.

Niet elke bestuursambtenaar was gelukkig met deze vormen van machtsmisbruik en uitbuiting. Eduard Douwes Dekker schreef (onder het pseudoniem **Multatuli**) over zijn ervaringen in Indië zijn boek *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij.*

BRON 11 Op Sumatra moest men grote oppervlakten tropisch oerwoud rooien om tabaksplantages aan te leggen. Ook het aanleggen van wegen vergde een grote inspanning.

Plantages in de buitengewesten

Na 1860 werd het Cultuurstelsel steeds minder belangrijk. In politieke kringen in Den Haag groeide de weerstand tegen dit stelsel. Toen Engelbertus de Waal in 1868 Minister van Koloniën werd, sprak hij bij de aanvaarding van zijn ambt duidelijke taal.

BRON 12

Is het batig saldo juist?

'Er is onder de verschillende bestanddeelen der Koloniale kwestie één vraagstuk, dat alle andere beheerscht: wat is Indië aan Nederland rechtstreeks geldelijk verschuldigd? Er mag geen overschot zijn. Een batig slot waarnaar men streeft, is in strijd met het eerste gronddenkbeeld van een financieel beheer. Men mag van een onderdaan niet meer vorderen dan men bepaald noodig heeft voor zijn beheer. Het cijfer van de behoeften van den Staat bepaalt van zelf de grens der te heffen belastingen. En wat zal men nu denken van het financieel stelsel, gelijk wij jaren achtereen ten laste van Java hebben gevolgd? Wij hebben den Javaan last op last opgelegd, waarvoor, als men ons vraagt, wij geen andere beweegreden weten op te geven, dan dat wij hier gaarne spoorwegen willen hebben zonder daarvoor te betalen.'

E. de Waal, Rede bij de aanvaarding van zijn ambt als Minister van Koloniën, 5 november 1868.

In dit veranderde politieke klimaat werd het Cultuurstelsel afgeschaft. Dit betekende niet dat Nederland zich minder met Nederlands-Indië ging bemoeien, maar juist méér. Alleen de manier waarop veranderde. In 1870 werd de **Agrarische Wet** ingevoerd. Deze wet gaf de particuliere ondernemers de mogelijkheid om langdurige pachtcontracten af te sluiten. Voortaan was het niet langer de Nederlandse overheid die voorschreef wat de Javaanse boeren moesten verbouwen. Nederlandse planters vestigden zich op de eilanden en legden daar plantages aan. Daar produceerden zij op grote schaal vooral suiker, koffie, thee en tabak. Tussen 1870 en 1914 verviervoudigde alleen de uitvoerwaarde van tabak al van 170 miljoen gulden naar 670 miljoen gulden. Ongeveer in deze zelfde periode bleek dat Nederlands-Indië rijk was aan grondstoffen. Er werd aardolie en tinerts gevonden. Ook ontdekte men dat rubberbomen goed groeiden op de eilanden Borneo en Sumatra.

Met harde hand

Met de sterke uitbreiding van de economische activiteiten kwam een nieuw probleem aan het licht. Vóór 1870 oefenden de Nederlanders eigenlijk vooral op het eiland Java echte bestuurlijke invloed uit. Na dit jaar breidde

BRON 13 In de tweede helft van de negentiende eeuw vertrokken ongeveer 70.000 militairen voor kortere of langere tijd naar Nederlands-Indië. Op dit schilderij van Isaac Israëls uit 1883/1884 maken militairen zich in Rotterdam klaar voor vertrek.

Nederland met inzet van het leger, vanaf 1830 het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) genoemd, het koloniaal gezag uit naar andere eilanden. Vooral in Atjeh en op Lombok kwam de bevolking onder leiding van inheemse vorsten op voor behoud van hun vrijheid.
Omdat de militairen van het KNIL over veel modernere wapens beschikten, zoals het repeteergeweer, werd de weerstand tegen het Nederlandse **modern imperialisme** gebroken. Dit ging gepaard met bruut geweld en moordpartijen onder de inheemse bevolking. De inheemse vorsten moesten uiteindelijk allemaal een verklaring ondertekenen waarin ze beloofden zich aan het Nederlandse gezag te onderwerpen en dat ze geen betrekkingen met vreemde mogendheden zouden onderhouden. Voortaan zouden ze trouw alle regels van de Nederlandse overheid nakomen. Pas in 1914 was de laatste tegenstand tegen het koloniale bewind gebroken en was nagenoeg heel Nederlands-Indië onder Nederlands bestuur gebracht.

BRON 14 Het merendeel van de soldaten van het KNIL was van Indische afkomst. Deze groep soldaten was in 1903 belast met de voorbereiding van de permanente vestiging van het Nederlandse gezag op het noordelijk deel van het eiland Sumatra. Hierbij was de aanleg van een weg van de Noordkust naar het binnenland van groot belang (de Gajoweg).

De Ethische Politiek

Rond de eeuwwisseling drong het tot steeds meer Nederlanders door dat een groot deel van de Indische bevolking onder slechte omstandigheden leefde. Zij vonden het oneerlijk dat Nederland niets terugdeed in ruil voor de vele honderden miljoenen guldens die uit Nederlands-Indië gehaald waren. In 1899 publiceerde C.Th. van Deventer, een advocaat die een tijdlang in Nederlands-Indië had gewerkt, een artikel in een belangrijk tijdschrift dat veel ophef veroorzaakte (bron 15).

BRON 15

Een Eereschuld

Nederland had eerder volgens het nu algemeen als juist erkende beginsel moeten handelen, dat de middelen en inkomsten van een bepaald koloniaal gebied moeten dienen ten voordele van dat gebied en zijn ingezetenen. In Indië zouden dan enerzijds minder belastingen geheven en anderzijds meer behoeften vervuld zijn. Erkend moet worden dat het opeisen van geld uit de Indische schatkist onrechtvaardig is. Daarom moeten de sedert 1 januari 1867 van Indië geëiste miljoenen aan Indië worden terug-gegeven. De teruggave van de Indische miljoenen is de eereschuld van Nederland aan Indië.

Naar: C.Th. van Deventer, Een Eereschuld, in: De Gids, jaargang 63, augustus 1899.

Tegelijkertijd werd in Nederland steeds meer nagedacht over de vraag, hoe men de Indische bevolking meer 'beschaving' zou kunnen bijbrengen. Vooral christelijke politici hielden zich met dit vraagstuk bezig. Zij wilden de Indische bevolking niet alleen christelijke waarden bijbrengen, maar ook de kwaliteit van het onderwijs en de gezondheidszorg verbeteren. In 1901 sloeg de Nederlandse regering officieel een nieuwe koers in: de **Ethische Politiek**. Nederland legde zichzelf de verplichting op om de welvaart en het welzijn van de Indische bevolking te verbeteren. Van respect voor de Indische cultuur of invloed van de Indiërs op het bestuur was geen sprake. Voorlopig bleef de volgende leuze overeind: 'Veel voor, maar niets door het Indische volk.'

Verdieping bij 1.2

Multatuli

Eduard Douwes Dekker (1820-1887) werkte vanaf zijn achttiende bij het Nederlandse bestuur in Indië. In 1856 werd hij benoemd tot assistent-resident van Lebak, op West-Java. Hier zag hij veel dat hij als onrechtvaardig beschouwde: armoede onder de inlandse bevolking, machtsmisbruik en corruptie (zowel door Nederlandse bestuursambtenaren als door de oude Javaanse adellijke families). Douwes Dekker wilde de omstandigheden voor de bevolking blijvend verbeteren. Hierdoor maakte hij in korte tijd veel vijanden. De conflicten liepen zo hoog op dat hij naar een ander district werd overgeplaatst. Douwes Dekker accepteerde dit niet en nam ontslag.
Terug in Nederland streefde hij naar eerherstel, onder andere door een roman te schrijven. In 1860 publiceerde hij *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Het boek laat zich lezen als één grote aanklacht tegen het Cultuurstelsel en de machteloosheid van de inlandse bevolking tegenover de autoriteiten. Als schrijversnaam had Douwes Dekker een pseudoniem gekozen: Multatuli. Dat betekent 'ik heb veel gedragen'.

BRON 16

De buffel
Saïdjahs vader had een buffel, waarmee hij zijn rijstveld bewerkte. Toen het districtshoofd van Parangkujang zijn buffel afpakte, was hij diepbedroefd, en dagenlang sprak hij geen woord. Want de tijd van ploegen zou spoedig aanbreken, en de tijd van zaaien zou snel voorbij zijn als men de sawa niet op tijd bewerkte, en uiteindelijk viel er dan geen padi te snijden, om die op te slaan in de rijstschuur van het huis.
Saïdjahs vader maakte zich grote zorgen. Hij vreesde dat zijn vrouw gebrek aan rijst zou hebben, net als Saïdjah, die nog een kind was, en de broertjes en zusjes van Saïdjah. Ook zou het districtshoofd hem aanklagen bij de assistent-resident als hij niet op tijd zijn belastingen betaalde, want dat was strafbaar.
Multatuli, Max Havelaar of de koffieveilingen van de Nederlandse handelmaatschappij, 1860; hertaald door Gijsbert van Es, 2010.

BRON 17 Eduard Douwes Dekker, alias Multatuli. Foto uit 1864.

Het verhaal van Saïdjah en Adinda

Met de tekst van bron 16 begint het verhaal over Saïdjah, die toen zeven jaar was, en Adinda, met wie hij, volgens een afspraak tussen de families, zou trouwen. De vader van Saïdjah liet zich door tegenslag niet uit het veld slaan. Hij verkocht zijn met zilver beslagen kris – een erfstuk van zijn vader – aan een Chinees in de hoofdplaats om daarmee een nieuwe buffel te kopen. Nadat ook deze buffel door het districtshoofd, een bestuurder uit de Indische adel, was afgepakt, moest hij weer een erfstuk verkopen om een nieuwe buffel te kopen. Maar telkens werd na een paar jaar de buffel meegenomen opdat de elite die tijdens feestmaaltijden smakelijk kon opeten.

Op een dag was Saïdjah bezig met het ploegen van de rijstvelden. Plotseling werd hij opgeschrikt door luid schreeuwende dorpelingen, die hem waarschuwden voor een tijger die in het struikgewas zijn prooi beloerde. Terwijl de anderen in grote haast wegvluchtten, dreigde het met Saïdjah verkeerd af te lopen. Maar de buffel beschermde Saïdjah en doodde de tijger (bron 20).

Nadat enkele jaren later ook zijn laatste buffel door het districtshoofd was opgeëist, sloeg Saïdjahs vader op de vlucht. Hij was niet in staat de belasting te betalen en vreesde voor een zware straf. Ook had hij geen erfstukken meer die hij kon verkopen om weer een nieuwe buffel aan te schaffen. Na het verlies van de laatste buffel had hij zich nog een tijdje staande gehouden door ploegdieren te huren. Maar dit was, zo schreef Multatuli, 'zeer vernederend voor iemand die eigen buffels heeft gehad'.

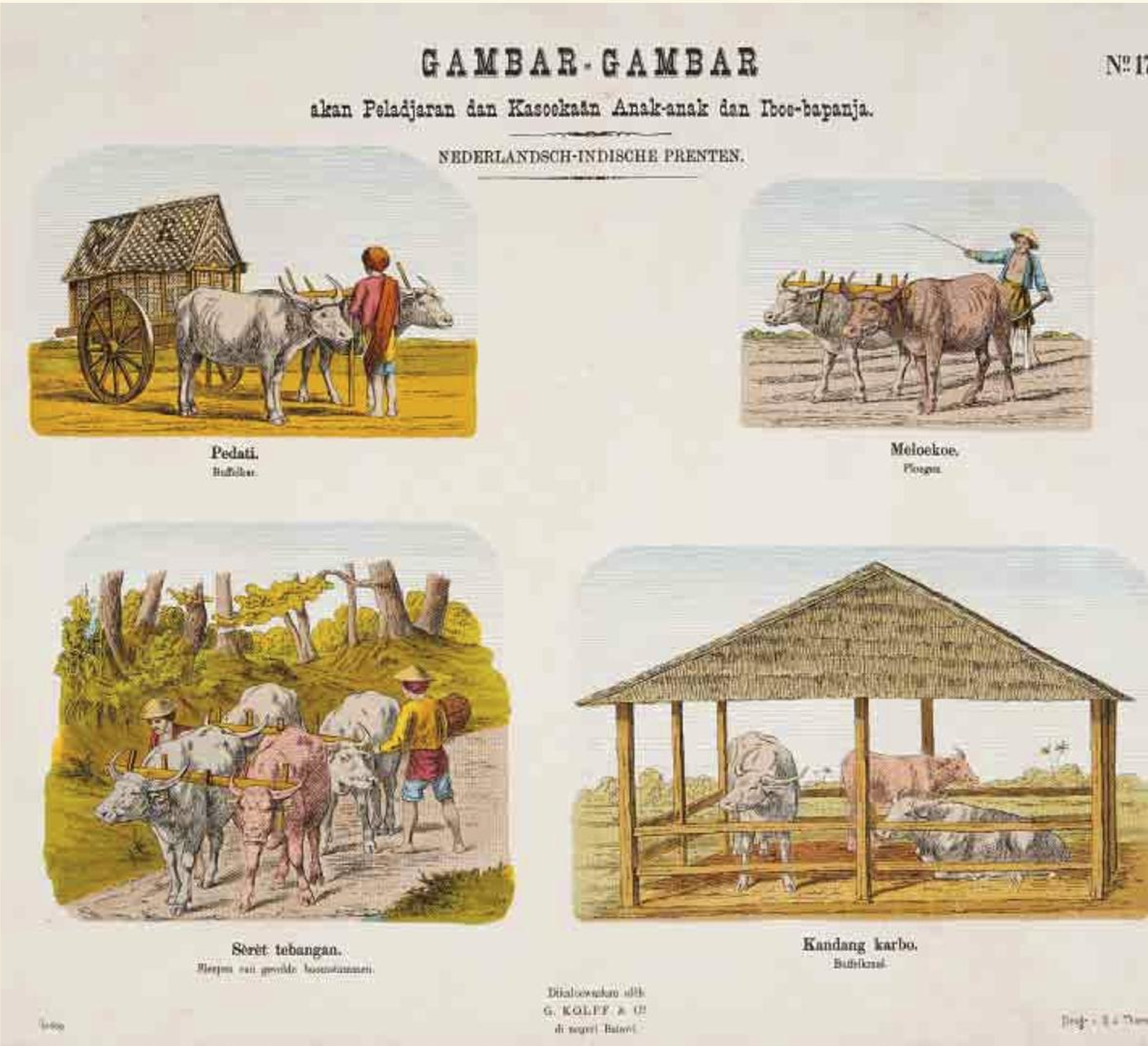

BRON 18 Een kris (een gegolfde dolk) was vooral een statussymbool, rijk versierd met kostbare materialen. In deze kris zijn ivoor, goud en diamanten verwerkt.

Nadat zijn vrouw van verdriet was gestorven, probeerde hij wanhopig werk te zoeken in de buurt van Batavia. Met stokslagen werd hij gestraft, omdat hij het district Lebak zonder paspoort had verlaten, en de politie bracht hem terug. Hij werd krankzinnig verklaard en in de gevangenis gegooid. Lang zat hij niet gevangen, want al na korte tijd stierf hij daar.

Vlucht naar Sumatra

Saïdjah verliet zijn geboortedorp om in Batavia geld te gaan verdienen. Adinda beloofde hij dat hij na precies drie jaar zou terugkomen om met haar te trouwen. Toen hij na drie jaar op de afgesproken plek op Adinda wachtte, kwam zij niet opdagen.
In het dorp kon hij zelfs het huis van Adinda niet meer terugvinden. Meer dan wat halfvergane bamboe en resten van het neergevallen dak was er niet van over. Navraag leerde hem dat Adinda's vader ook zijn buffel was kwijtgeraakt. Samen met zijn kinderen was hij gevlucht naar Sumatra. Daar waren regelmatig opstanden, waartegen het KNIL hardhandig optrad. Saïdjah reisde zijn dorpsgenoten achterna en had hen vrij snel gevonden.

BRON 19 Buffels waren in de negentiende eeuw voor de Javaanse boeren wat tractoren voor hedendaagse boeren zijn.

BRON 20

De buffel redt Saïdjah
Saïdjah was, zoals de anderen, op de buffel gesprongen om te vluchten. Maar het dier maakte toen een onverwachte sprong, waardoor de jongen zijn evenwicht verloor en op de grond viel. De tijger was nu heel dichtbij. In volle vaart schoot Saïdjahs buffel enkele sprongen voorbij de plek waar zijn kleine meester de dood in de ogen zag. Toen kwam hij tot stilstand. Hij draaide zich om, keerde terug naar de plek waar Saïdjah lag, zette zijn lompe lijf op lompe poten als een dak boven het kind, en richtte zijn gehoornde kop naar de tijger. Deze sprong. En hij sprong voor het laatst. De buffel spietste hem op zijn horens, waarbij hij zelf slechts een vleeswond in z'n hals opliep door een klauw van de tijger. Daar lag de aanvaller met opengescheurde buik, en Saïdjah was gered.
Multatuli, Max Havelaar of de koffieveilingen van de Nederlandse handelmaatschappij (1860; hertaald door Gijsbert van Es, 2010).

1 3 Economische ontwikkelingen

DEELVRAAG

3 Welke veranderingen deden zich in de negentiende eeuw in Nederland voor op het gebied van landbouw, industrie en handel?

Specialisatie in de landbouw

Rond 1800 waren er in de Nederlandse landbouw grote regionale verschillen. In de vruchtbare kustprovincies bestond een kapitaalintensieve en gespecialiseerde landbouw. Hier legden welvarende boeren het accent op de teelt van tuinbouwproducten en handelsgewassen en in de lage, drassige gebieden op zuivelproductie bestemd voor de verkoop in de steden. Op de veel armere zandgronden van Oost- en Zuid-Nederland hadden de boeren een klein gemengd bedrijf met akkerbouw én veeteelt. Samen met hun gezin bewerkten ze de grond, voornamelijk om te voorzien in de eigen behoeften. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw veranderde de Nederlandse landbouw snel. Door steeds betere verbindingen (snellere (stoom)schepen en de trein), richtten veel boeren en tuinders zich op de export. Meer dan ooit oriënteerde de Nederlandse land- en tuinbouw zich op het buitenland. Dit kwam vooral doordat in Europa het basisvoedsel van graan en aardappelen steeds goedkoper werd. Daardoor hadden de West-Europeanen meer geld voor producten die voorheen voor de 'gewone man' onbetaalbaar waren, zoals vlees, zuivel, suiker, groenten en fruit.

BRON 21 Op deze tekening uit het midden van de negentiende eeuw loopt een melkmeid met emmers naar een grote kuip. Daar wordt de melk door andere vrouwen tot kaas verwerkt. Rechts staat een kaaspers en liggen de bollen kaas te rijpen.

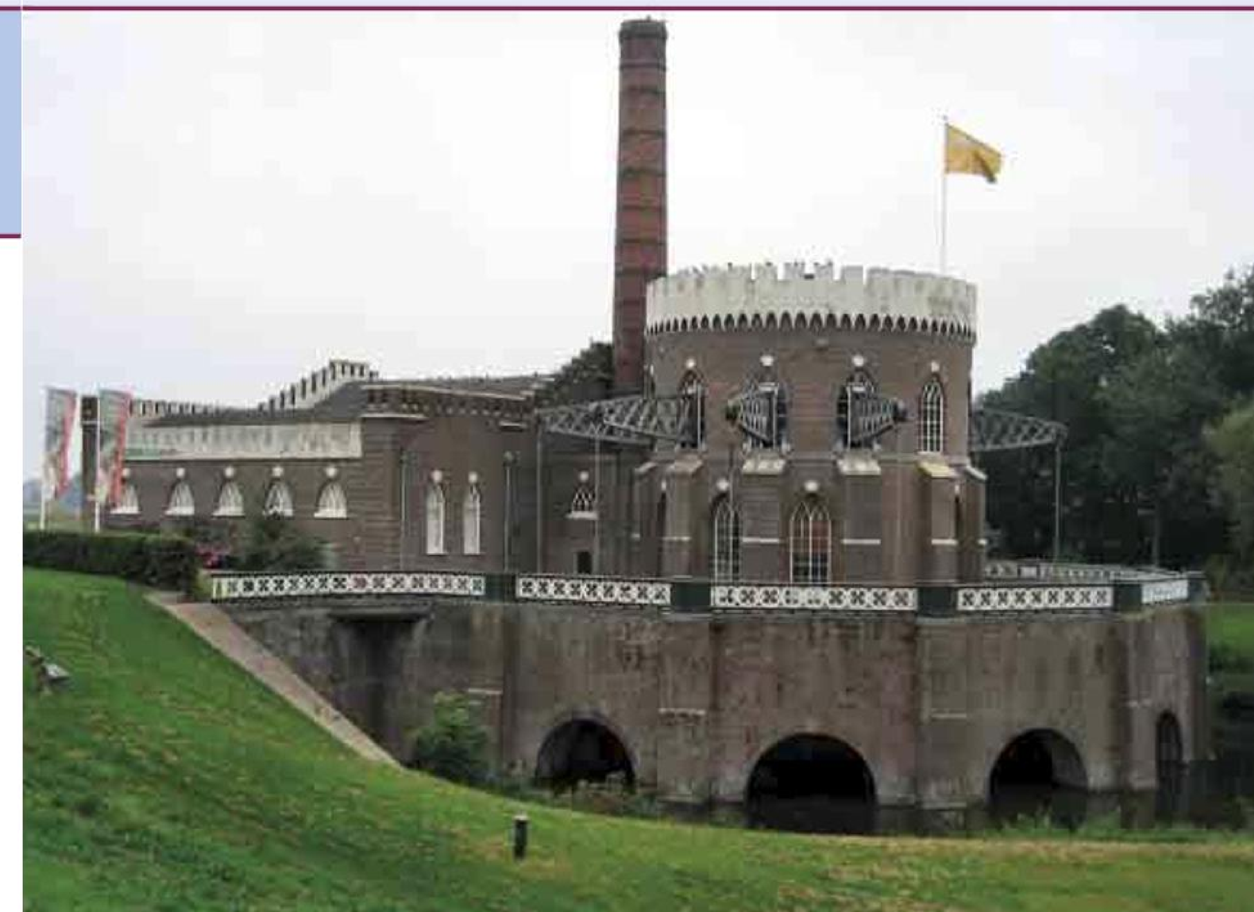
Late industrialisatie

Aan het eind van de Tijd van pruiken en revoluties (vanaf 1780) was in Engeland de Industriële Revolutie begonnen. Vanaf 1800 volgden België, Noord-Frankrijk en, op enige afstand, Duitsland. In Nederland was nog maar nauwelijks sprake van industrialisatie.

BRON 22 Kunstenaars hadden bij de keuze van hun onderwerpen een voorkeur voor lichamelijk zware arbeid. Isaac Israëls schilderde deze man die in een werkplaats achter een slijpsteen aan het werk was.

In de eerste helft van de negentiende eeuw bepaalden de kleinschalige, op de binnenlandse markt gerichte bedrijven het karakter van de Nederlandse nijverheid. De meeste van de vroeg negentiende-eeuwse industrieën waren gericht op de binnenlandse markt en minder op de buitenlandse groeimarkten. Vooral ondernemers die gespecialiseerd waren in het maken van luxe kwaliteitsproducten hielden vast aan de ambachtelijke productiemethoden. In Zaandam werd zo schrijfpapier gemaakt, in Delft het beroemde handbeschilderde aardewerk, in Leiden vervaardigde men nog steeds lakense stof en kandij (suiker) uit Amsterdam was de bekendste zoetstof.
Ondernemingen die in de eerste helft van de negentiende eeuw toch met behulp van stoommachines tot massaproductie overgingen, mislukten in veel gevallen. Stoommachines werkten op dure steenkool, die vanuit het buitenland moest worden ingevoerd. Het duurde lang voordat de stoommachines zodanig geperfectioneerd en energiezuinig waren dat ze een betrouwbaar en goedkoper alternatief voor de wind- en watermolens waren.

BRON 23 Stoommachines werden niet alleen in fabrieken gebruikt. Dankzij het stoomgemaal Cruquius kon in het midden van de negentiende eeuw de Haarlemmermeer drooggemalen worden.

In de nijverheid kwam daardoor pas omstreeks 1850 het proces van moderne economische groei op gang. Op het Nederlandse platteland vestigden zich overal bedrijven die agrarische grondstoffen verwerkten. In Oost- en Zuid-Nederland lag het loonniveau al sinds eeuwen lager dan in het westen. Daar ontwikkelden zich de industrieën waar veel arbeidskracht voor nodig was. Voorbeelden daarvan zijn de katoenindustrie in Twente, de wolindustrie in Tilburg en de leerlooierijen in Noord-Brabant. In Holland concentreerden zich de kapitaalintensieve industrieën, zoals scheepsbouw en machinefabrieken.

Stapelmarkt wordt transitohandel

De Nederlandse kooplieden hadden vanaf het eind van de achttiende eeuw moeten toezien hoe hun marktpositie langzaam afbrokkelde. In het midden van de negentiende eeuw echter schafte een aantal Europese landen de wetten af die de handel sterk belemmerden. Die doorbraak van de vrijhandel betekende voor de Nederlandse handel met het buitenland een flinke stimulans. Mede door de verbeterde transportmogelijkheden kon Nederland in de tweede helft van de eeuw opnieuw gaan profiteren van zijn gunstige ligging aan de Noordzee en de grote rivieren. Er brak een tijdperk van aanhoudende economische groei aan. Maar de handel was niet meer hetzelfde als vroeger. De Amsterdamse koopman P.N. Muller zag met lede ogen aan hoe rond 1860 door de introductie van de telegraaf en de opkomst van het vervoer met stoomschepen de rol van de koopman verminderde (bron 24).

De snelgroeiende industrie in het Duitse achterland zorgde voor de opbloei van de handel en scheepvaart in Nederland. Nederlandse havens deden dienst als doorgeefluik tussen het geïndustrialiseerde Engeland en het zich industrialiserende westelijk deel van Duitsland.

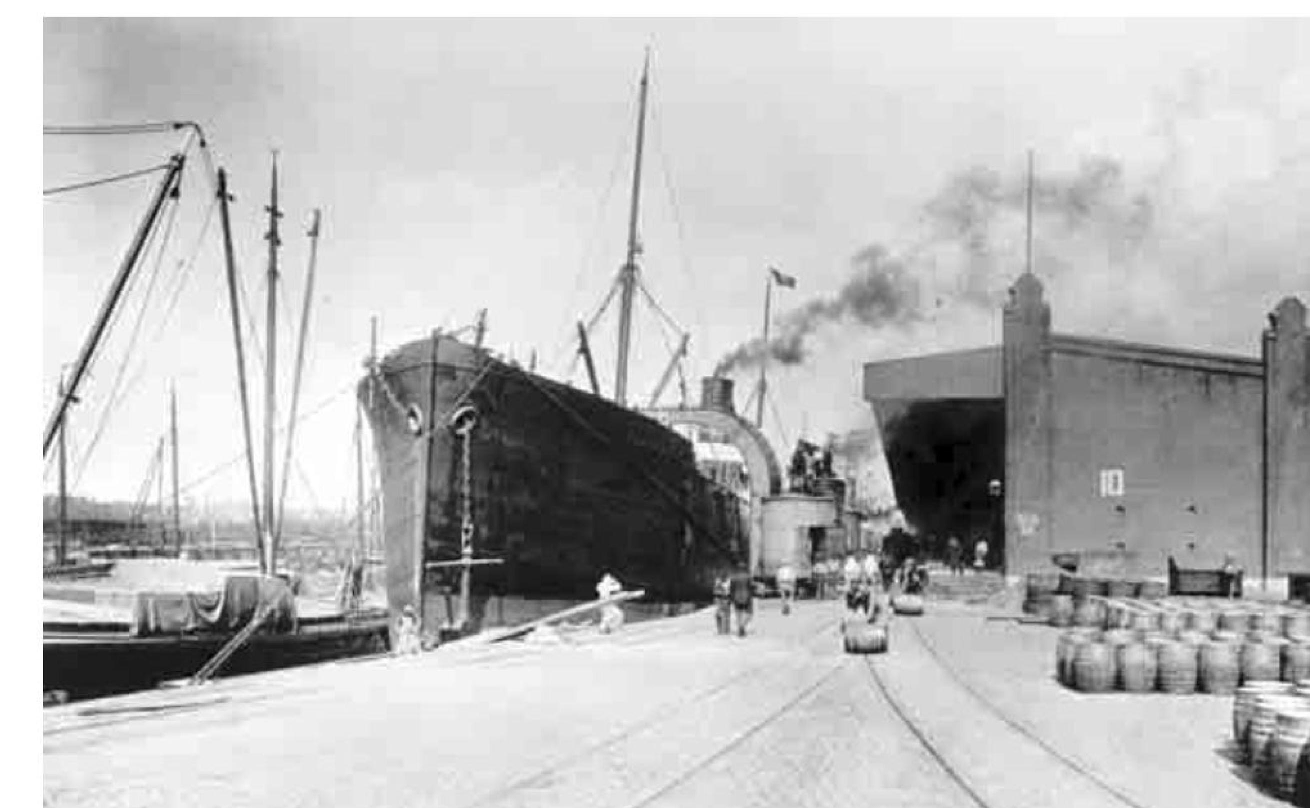
BRON 24

Modernisering van de handel

De voorbije jaren zijn de winsten in de handel lager geworden. Dankzij het gebruik van stoomkracht en elektriciteit kunnen berichten sneller overgebracht en personen en goederen sneller vervoerd worden. Dit zorgt ervoor dat de prijzen van de handelswaar zowel op de plaatsen waar ze verbouwd of gemaakt worden, als in de grote handelscentra waar ze verkocht worden, steeds dichter in de buurt van elkaar liggen. Hierdoor kunnen niet langer grote handelswinsten geboekt worden. Nu moet de winst behaald worden met grotere en snellere omzet met kleine marges, terwijl deze vroeger behaald werd uit lange termijn speculaties.

Aangehaald in: J. Jonker en K. Sluyterman, Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen, 2000.

Deze wijze van handeldrijven is bekend geworden onder de naam **transitohandel** (doorvoerhandel). Transitohandel is vergelijkbaar met de stapelmarkt in de zeventiende eeuw. Alleen werd de handelswaar niet meer opgeslagen in pakhuizen, maar direct gedistribueerd naar de verschillende bestemmingen. De havens van Amsterdam en Rotterdam en ook Antwerpen zagen na 1870 een onstuimige groei van de hoeveelheid aangevoerde handelswaar en speelden een belangrijke rol in die transitohandel.
De nauwe verbondenheid met het buitenland en de nadruk die kwam te liggen op de doorvoer, maakte handeldrijvend Nederland wel kwetsbaar. De kwetsbare positie zou tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog en tijdens de grote crisis van 1929 voor grote problemen zorgen.

BRON 25 Kade langs de Binnenhaven in Rotterdam. Het terrein was eigendom van de Gemeentelijke Handelsinrichtingen en de kaden en loodsen werden aan particuliere bedrijven verhuurd. Foto uit 1890.

1 4 Sociale verhoudingen

DEELVRAAG

4 **Welke veranderingen deden zich in de negentiende eeuw in Nederland voor op het gebied van de sociale verhoudingen?**

Veel handen weinig werk

In de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden leefde een groot deel van de bevolking in armoede. Vooral de arbeiders hadden het slecht. Omdat er te weinig werk was, zaten zij een deel van het jaar zonder werk thuis. En dat betekende ook: geen inkomen. Veel welgestelden trokken zich hier weinig van aan en keken neer op het arme arbeidersvolk. In *De Physiologie van Rotterdam* geven de auteurs een beschrijving van de Rotterdamse samenleving. Zij onderscheiden drie groepen: fatsoenlijke lieden ('de Jannen'), de burgerlieden ('de Pieten') en de arbeiders ('de Huipen').

BRON 26

Huipen

De Huip is in Rotterdam een wezen dat de overgang vormt van dier naar mens. De Huip is metselaarsknecht, opperman, sleper, vaste of losse sjouwer, pakhuisknecht, zakkendrager of iets dergelijks, al naar gelang de opleiding die hij heeft ontvangen, of de meerdere domheid of luiheid die hij bezit. Ten slotte trouwt hij met een dienstbode en is dan pas een echte Huip. Korte tijd later ziet men dat het vroeger nette en fatsoenlijke dienstmeisje in een vuile en slonzige vrouw is veranderd en die, als ze met andere vrouwen bij de waterpomp staat, weer eens klaagt dat haar vent dronken naar huis is gebracht.

Physiologie van Rotterdam. Door twee Rotterdammers, 1844.

BRON 27 Anton van Rappard schilderde in 1885 het olieverfschilderij 'Arbeiders op de steenbakkerij Ruimzicht'. Deze steenbakkerij was gelegen in Jutphaas, vlakbij Utrecht.

Sociale misstanden

Zowel in de landbouw als in de nijverheid werd lange tijd veel werk met de hand gedaan, in plaats van met machines.
In de plaatsen waar wel industrie opkwam, was de situatie grotendeels vergelijkbaar met die in Engeland tijdens de beginfase van de industrialisatie. De werkdagen waren lang, de lonen laag en de veiligheid in de fabrieken liet veel te wensen over. Een voorbeeld daarvan is Maastricht. Hier werkten in de glas- en aardewerkfabriek van Regout meer dan tweeduizend personen (vooral vrouwen en kinderen).

De sociale kwestie

Mensen uit de hogere klassen, zoals artsen, pastoors en dominees, schrijvers en journalisten vonden dat het zo niet langer kon. Zij brachten de sociale misstanden onder de aandacht. De Maastrichtse kapelaan Wijnen schreef in 1874 een brochure om de nadelen van de kinderarbeid onder de aandacht te brengen (bron 28). J. Penn was als arts werkzaam op de Veluwe (Gelderland). Tijdens zijn werk werd hij vaak geconfronteerd met de erbarmelijke huisvesting van een deel van zijn patiënten (bron 29).

BRON 28

Kinderarbeid

Daar ginds op eene ellendige legerstede ligt een knaap van acht jaar in diepen slaap gedompeld. 't Is tijd, meer dan tijd,' roept de vader plotseling, 'dat die luiaard opsta!' De moeder nadert de slaapsteê en tracht den jongen te wekken, doch tevergeefs: telkens zinkt hij weer neer ineen, als iemand wiens krachten uitgeput zijn. De vader wordt driftig en sleurt den kleine met geweld op den grond, wringt hem de kleeren aan, of liever de verscheurde lompen om 't lijf en nadat het kind een paar beten brood genuttigd heeft, gaan vader en zoontje naar de fabriek, waar het kind schreiend wordt binnengedragen.

J.H. Wijnen, De arbeid der kinderen in fabrieken, onder godsdienstig, zedelijk en stoffelijk oogpunt beschouwd (1874).

BRON 29

Slechte huisvesting

In dit vertrek bevinden zich eene hoogst ondoelmatige stookplaats en een of twee bekrompen slaapplaatsen; in vele één klein raam met gebroken en gedeeltelijk met papier beplakte glasruiten; doorgaans een slecht sluitende deur; de muren slecht bepleisterd, soms met leem besmeerd. De zolderbekleedselen zijn meestal zwart berookt, gelijk alle daarvoor vatbare voorwerpen van rook doortrokken zijn, daar bij deze of gene winden het huis aanhoudend met rook gevuld is. In zulk een vertrek nu leeft een gezin, uit drie, vier, vijf tot tien en meer oude en jonge menschen bestaande. Er wordt gegeten, gewasschen, gedroogd; men slaapt er, en soms wordt tevens daarin nog een of ander bedrijf, als bezembinden, schoenlappen, enz., uitgeoefend.

J. Penn, Rapport der commissie voor geneeskundige politie (1859), aangehaald in: A. van der Woud, Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw, 2010.

BRON 30 In de snelgroeiende steden leefden veel mensen bijeen op een kleine oppervlakte. Deze foto van de Oudezijds Achterburgwal en Het Kolkje in Amsterdam is gemaakt tussen 1894 en 1898.

Door de publicaties over misstanden in woningen en fabrieken kwam de discussie over de **sociale kwestie** op gang. De ingezonden brieven en rapporten hadden op den duur resultaat. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd het oplossen van de sociale kwestie een van de belangrijkste politieke thema's. Maar alleen de meest in het oog springende misstanden werden aangepakt en dan ook nog maar halfslachtig. Een belangrijke stap was dat de Tweede Kamer in 1874 het zogenaamde **Kinderwetje** aannam, dat was ingediend door Samuel van Houten. Dit sociaal bewogen Kamerlid vond het verkeerd dat veel kinderen nooit hadden leren lezen, schrijven en rekenen omdat ze al op zeven- of achtjarige leeftijd moesten gaan werken. Door zijn wet werd fabrieksarbeid voor kinderen onder de twaalf jaar verboden. Het was in Nederland de eerste stap op het terrein van de **sociale wetgeving**. Maar omdat er weinig controle werd uitgeoefend en omdat veel ouders de inkomsten van de kinderen niet konden missen, bleven veel kinderen aan het werk. Pas met de invoering van de leerplicht in 1900 kwam er een instrument om de kinderarbeid daadwerkelijk te kunnen uitbannen.

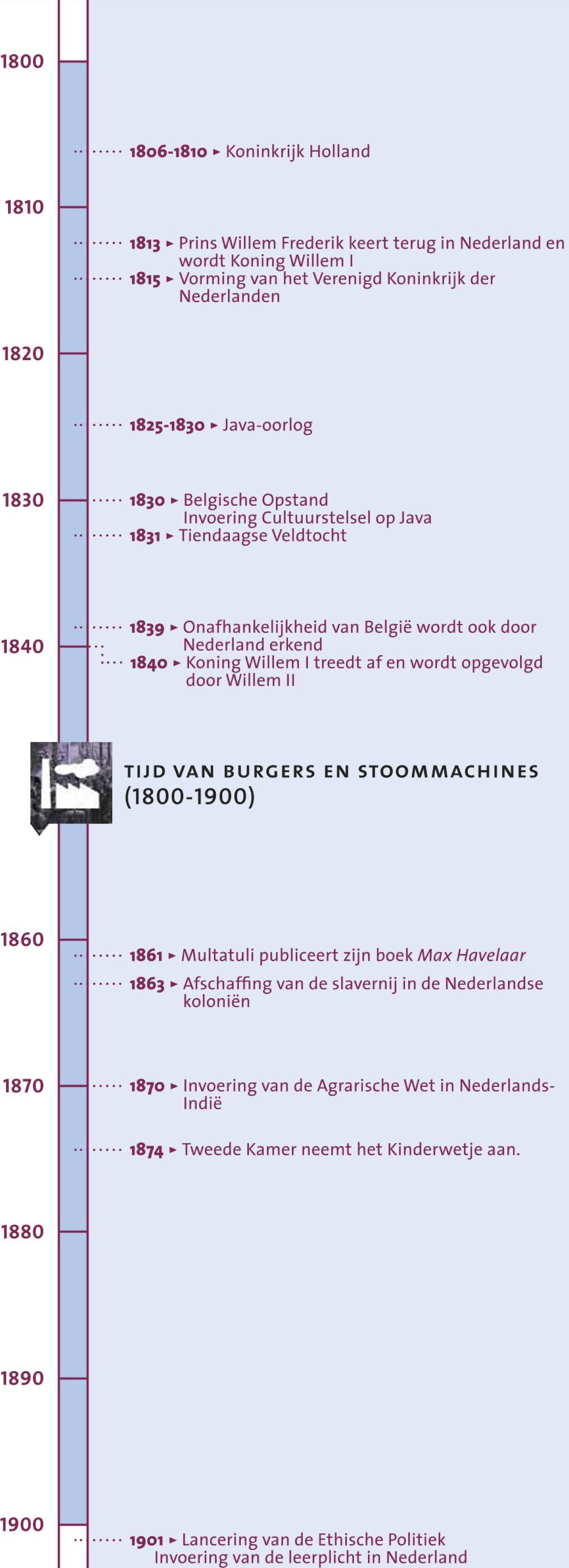
BRON 31 In *De Nederlandsche Spectator* (nr. 27, 1874) verscheen deze prent naar aanleiding van het aannemen van het 'Kinderwetje'. In het onderschrift roepen de juichende kinderen 'Leve mijnheer van Houten!'

1 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN
1. De Industriële Revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
2. Het moderne imperialisme.

JE WEET
Welke ontwikkelingen Nederland en zijn koloniën in de eerste helft van de negentiende eeuw op politiek, staatkundig, economisch en sociaal terrein doormaakten.
1. Waarom de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in 1815 zijn samengevoegd tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en waarom dit in 1830 weer in twee aparte landen uiteenviel.
2. Op welke manier en met welke bedoelingen Nederland zijn aanwezigheid in Nederlands-Indië verder uitbreidde.
3. Welke veranderingen zich op economisch gebied in Nederland gedurende de negentiende eeuw voltrokken.
4. Welke veranderingen zich in Nederland op sociaal gebied voordeden en wie bij dat veranderingsproces een belangrijke rol speelden.

JE KUNT
1. Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert). Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen en dat niet alles tegelijkertijd hoeft te veranderen.
2. Je kunt bronnen beoordelen op hun betrouwbaarheid. Je doet dit door te vragen wanneer de bron is gemaakt, hoe de maker van de bron aan zijn informatie is gekomen en met welke bedoeling hij de bron heeft gemaakt.
3. Je kunt de begrippen oorzaak en gevolg hanteren. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. Wat er gebeurt is het gevolg. Oorzaak en gevolg vormen meestal een keten waarbij het gevolg ook weer een oorzaak is. Je kunt verschillende soorten oorzaken en gevolgen onderscheiden (zoals politieke, economische en culturele). Ook ken je het verschil tussen oorzaken op korte en op lange termijn en tussen bedoelde en onbedoelde gevolgen.

BEGRIPPEN

Agrarische Wet
Wet uit 1870 waardoor in Nederlands-Indië particuliere ondernemers de gelegenheid kregen plantages op te zetten door middel van langlopende pachtcontracten.

constitutionele monarchie
Staatsvorm met een erfelijk koningschap, waarbij de bevoegdheden van de Koning beperkt zijn en vastgelegd zijn in een grondwet.

Cultuurstelsel
Stelsel waarbij de Javaanse boerenbevolking een vijfde deel van de grond moest bebouwen met landbouwgewassen voor de Europese markt.

Ethische Politiek
Richting binnen de koloniale politiek waarbij gestreefd werd naar ontwikkeling in westerse richting van land en volk van Nederlands-Indië, met speciale aandacht voor onderwijs en gezondheidszorg en verspreiding van het christendom.

gecentraliseerde eenheidsstaat
Staat met een sterk centraal bestuur en geringe macht voor de provincies.

Kinderwetje
Door Samuel van Houten in 1874 ingediende wet die een einde moest maken aan kinderarbeid in fabrieken; landarbeid van kinderen bleef nog wel toegestaan.

modern imperialisme
Periode in de tweede helft van de negentiende eeuw waarin een aantal West-Europese landen door het veroveren van koloniën in Afrika en Zuidoost-Azië een groot koloniaal wereldrijk (imperium) opbouwden.

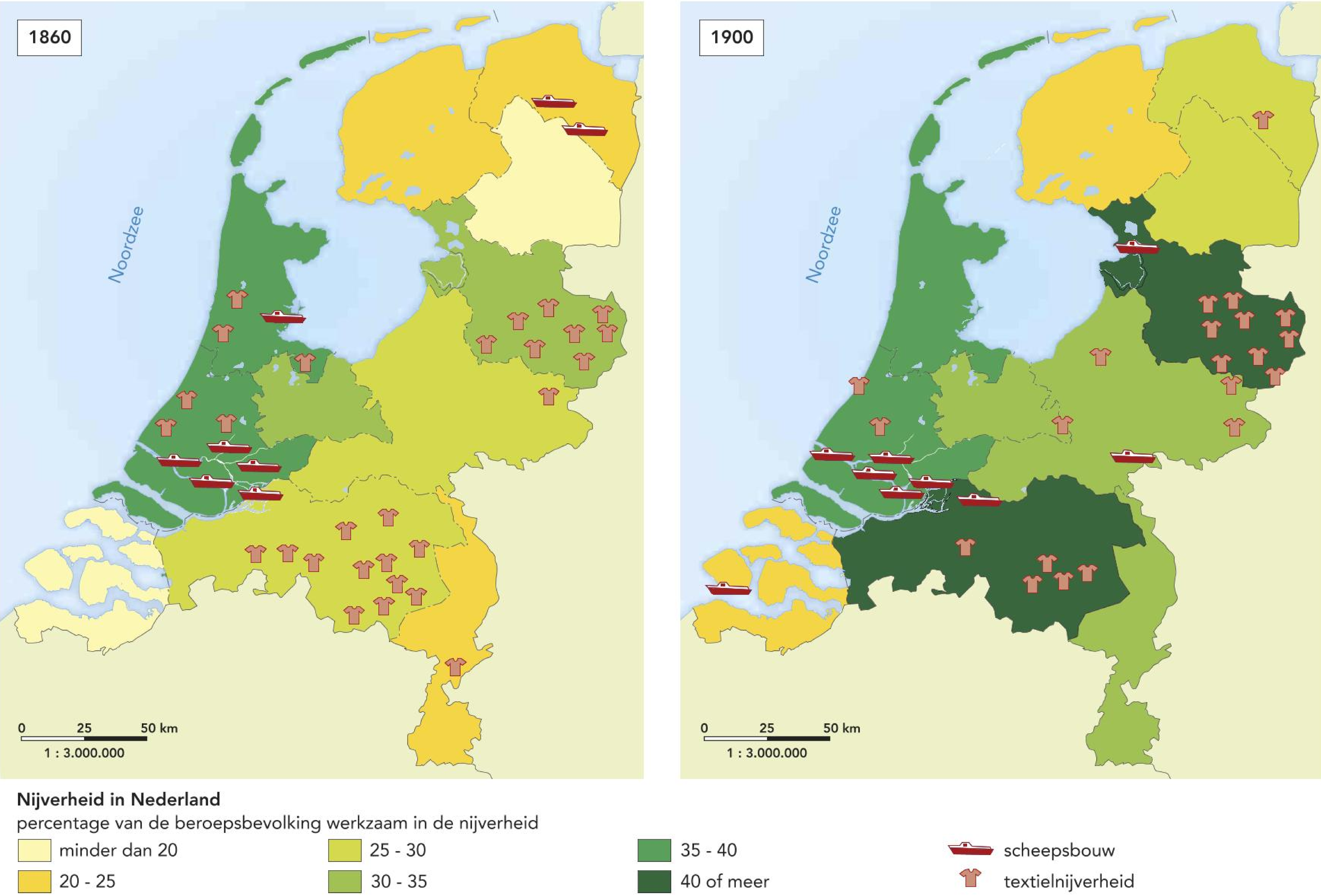
Multatuli
Schrijversnaam van Eduard Douwes Dekker, die met zijn boek Max Havelaar een felle aanklacht schreef tegen misstanden die op Java voorkwamen als gevolg van het Cultuurstelsel.

Nederlandsche Handelmaatschappij
Handelsonderneming met als doel de bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visserij, landbouw en industrie. Vooral actief in de handel op Nederlands-Indië.

sociale kwestie
Bewustwording van het feit dat er in de eerste fase van de industriële revolutie een groot verschil tussen de verschillende sociale groepen was ontstaan (rijk – arm) die dringend om een oplossing vroeg.

sociale wetgeving
Beleid waarbij de overheid met wetgeving probeert om de misstanden op het gebied van woon-, werk- en leefomstandigheden op te lossen.

transitohandel
Doorvoerhandel; de aangevoerde goederen worden direct doorgevoerd en niet zoals op de stapelmarkt tijdelijk opgeslagen in afwachting van een prijsstijging.

BRON 32 Het percentage van de beroepsbevolking dat werkzaam was in de industrie in 1860 en in 1900.

2 Op weg naar democratie

BRON 1 Op het bordes van het stadhuis van Den Haag staat de gemeentesecretaris. Hij leest de nieuwe grondwetsartikelen voor waarover de Kamerleden het in 1917 eens waren geworden. Het publiek is massaal toegestroomd. Ter bescherming van de bestuurders op het bordes staat aan weerszijden politie te paard.

MODERNE TIJD
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

Pacificatie

In 1917 was de Eerste Wereldoorlog in volle gang. In de loopgraven in het zuidwesten van België en in het noorden van Frankrijk, op de slagvelden in Oost-Europa en op de Balkan vielen dagelijks duizenden slachtoffers. Nederland was buiten dit verschrikkelijke conflict gebleven. Maar dat betekende niet dat de Nederlandse bevolking er niets van merkte. Er kwamen minder grondstoffen, waardoor veel fabrieken maar op halve kracht konden werken, en de buitenlandse handel kwam nagenoeg tot stilstand. Werkloosheid zorgde voor grote spanningen op sociaal gebied.
Om de rust te bewaren, werkten de politici samen om enkele lang slepende politieke kwesties definitief te regelen. De katholieken en de protestantschristelijken (samen ook wel de confessionelen of de christendemocraten genoemd) waren al een halve eeuw met de Schoolstrijd bezig. Zij vonden het niet eerlijk dat het openbaar onderwijs volledig door de overheid betaald werd, terwijl zij hun eigen scholen (het bijzonder onderwijs) helemaal zelf moesten betalen. Anderen (vooral de sociaaldemocraten, die zich speciaal voor de arbeiders inzetten) voerden al lang strijd voor het algemeen kiesrecht, zodat bij verkiezingen iedereen zou mogen stemmen.
Deze twee kwesties werden in 1917 opgelost. Het openbaar en het bijzonder onderwijs werden voor de wet gelijk en er kwam algemeen kiesrecht. In het begin weliswaar alleen voor mannen; de vrouwen kregen dit pas een paar jaar later. Deze twee belangrijke besluiten maakten het noodzakelijk de Grondwet te veranderen. Deze allerbelangrijkste wet die in Nederland bestaat, was ruim een eeuw eerder tot stand gekomen. In de Grondwet zijn de rechten en plichten van zowel de regering als de onderdanen kort samengevat. Een Grondwet mag beschouwd worden als het spelregelboekje van de

samenleving: daarin staat hoe de Nederlandse bevolking en haar bestuurders met elkaar moeten omgaan.
Om die reden wordt een Grondwet maar af en toe veranderd. Behalve in 1917, was deze ook in 1848 sterk aangepast. Bij de grondwetsherziening van 1848 werd de omslag gemaakt in de richting van de democratie. De macht van de koning werd kleiner en die van het **parlement** (de Eerste Kamer en de Tweede Kamer) werd sterk uitgebreid. In dit hoofdstuk leer je hoe Nederland in de loop van de negentiende eeuw traag en moeizaam een parlementaire democratie werd.

De Grondwet als moeder aller wetten

In 1795 keerden de naar het buitenland gevluchte Patriotten, gesteund door een flinke groep aanhangers van de Franse Revolutie, naar Nederland terug. Stadhouder Willem V vluchtte naar Engeland en de Patriotten stichtten de Bataafse Republiek. Geïnspireerd door de ideeën van de Verlichting en de idealen van de Franse Revolutie kwam in 1798 een belangrijke wet tot stand: 'de Staatsregeling'. Uitgangspunt van dit document was dat alle burgers voor de wet gelijk zijn. Ook werd er een begin gemaakt met wat 'democratie' genoemd kan worden, maar daarvan bleef in de daaropvolgende jaren niet veel over.

BRON 2 Al vanaf de eerste Grondwet was er kritiek. Deze spotprent op de Staatsregeling verscheen in 1798.

Het idee van gelijkheid bleef in de daaropvolgende Grondwet gehandhaafd. In een grondwet worden de rechten en plichten heel kort samengevat. Een voorbeeld uit de Grondwet die nu in Nederland van kracht is, is artikel 1: *'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'* In de Grondwet is niet tot in detail geregeld hoe die gelijke behandeling in de praktijk gerealiseerd moet worden of wat er gedaan moet worden als iemand zich daar niet aan houdt. Dit soort zaken wordt in andere wetten verder uitgewerkt.
De algemene inhoud van de Grondwet wordt zo belangrijk gevonden, dat het erg moeilijk is gemaakt om deze te wijzigen. Om in Nederland de Grondwet te veranderen, moeten namelijk twee hindernissen genomen worden: het wetsvoorstel moet twee keer door (een verschillende) Tweede Kamer worden goedgekeurd en er is een tweederde meerderheid nodig.
De grondwet van 1814, toen Nederland een koninkrijk werd, betekende nog niet meteen dat Nederland een **democratie** werd. Hoewel koning Willem I gebonden was aan een grondwet, had hij in de praktijk nog altijd veel macht. De volksvertegenwoordiging (het parlement), verdeeld in de Eerste Kamer en de Tweede Kamer, bezat te weinig invloed om de koning goed te kunnen controleren. De koning stelde zelf de leden van de Eerste Kamer aan. Koning Willem I kon naar eigen goeddunken ministers benoemen en ontslaan; hij zag ze meer als zijn dienaren. Geen wonder dat hij zich omringd had met vriendjes die hem niet durfden tegenspreken of met eigen plannen durfden komen.

Het belang van onze staatsinrichting

In het huidige Nederland heeft het staatshoofd, de koning, weinig macht. De Nederlandse bevolking heeft, via de Tweede Kamer, grote invloed op de regering. Aan de totstandkoming van die machtsverhouding ging een eeuw van politieke strijd vooraf. In dit hoofdstuk staat de geschiedenis van Nederland tussen 1848 en 1917 centraal. De nadruk zal hierbij liggen op de manier waarop het bestuur in Nederland werkt (staatsinrichting) en op de veranderingen die op dit terrein in deze periode plaatsvonden.
In 1848 werd in Nederland het parlementaire stelsel ingevoerd: de leden van de Tweede Kamer werden voortaan rechtstreeks gekozen en hun invloed nam sterk toe ten koste van de macht van de koning. Een jaar later (in 1849) volgde Willem III zijn plotseling overleden vader op. Koning Willem III voerde met het parlement een gevecht om zijn macht te behouden. Tevergeefs, de invloed van 'het volk' op het bestuur van Nederland nam steeds meer toe. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de groep kiezers steeds groter. In deze jaren voerden achtergestelde groepen, zoals de arbeiders, de katholieken, de gereformeerden en na verloop van tijd ook de vrouwen, een langdurige strijd om meer rechten.
Met de Grondwet van 1917 werden belangrijke stappen gezet naar echte democratie. De belangrijkste mijlpaal was het algemeen kiesrecht. Alle mannen mochten voortaan bij verkiezingen hun stem uitbrengen; een paar jaar later kregen ook de vrouwen het kiesrecht.

BRON 3 Een oproep om aanwezig te zijn bij een bijeenkomst voor de invoering van het kiesrecht voor vrouwen.

KENMERKENDE ASPECTEN
1. Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed.
2. De industriële revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
3. De politiek-maatschappelijke stromingen nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

HOOFDVRAAG
Hoe ontstond in de negentiende eeuw de parlementaire democratie in Nederland?

DEELVRAGEN
1. Hoe ontstond in Nederland door de grondwetswijziging van 1848 een parlementaire democratie?
2. Hoe werd de basis gelegd voor de verzuiling van de Nederlandse samenleving?
3. Waarom ontstond aan het eind van de negentiende eeuw een beweging voor de emancipatie van de vrouw?
4. Hoe en wanneer is in Nederland het algemeen kiesrecht ingevoerd?

2 1 De Grondwet van 1848

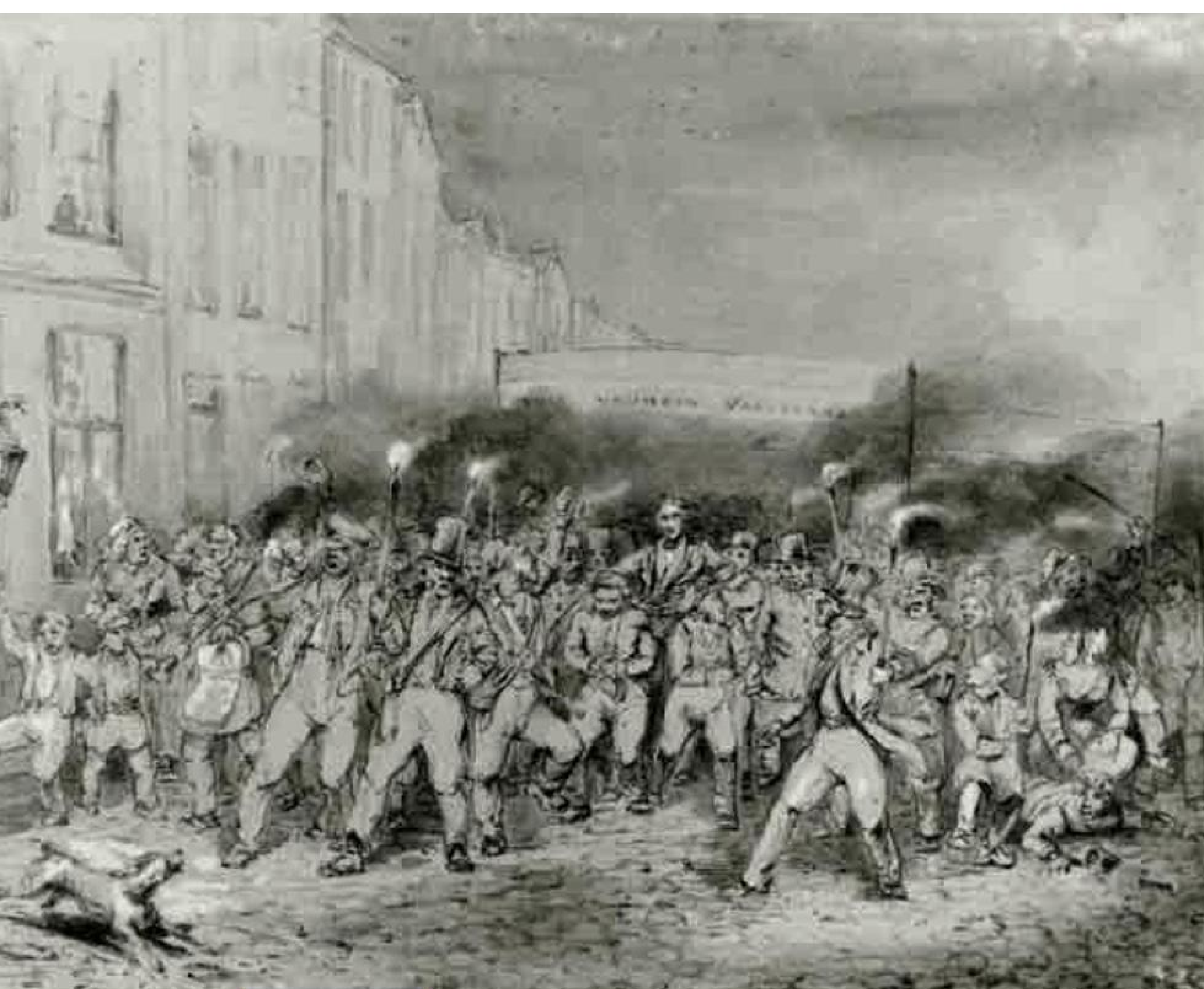
DEELVRAAG

1 **Hoe ontstond in Nederland door de grondwetswijziging van 1848 een parlementaire democratie?**

Liever liberalen dan revolutionairen

Willem I trad in 1840 af; zijn oudste zoon volgde hem op. Ook koning Willem II kon nagenoeg zelfstandig het land besturen en zelf het beleid uitstippelen. De groep die het eens was met de maatschappelijke verhoudingen en de grote macht van de koning, wordt de **conservatieven** genoemd. Zij vonden dat politieke besluitvorming een zaak van de koning was. Hij moest zich hierbij laten assisteren door een elite, bij voorkeur afkomstig uit de aristocratie. Conservatieven waren vooral tegen een te grote invloed van 'het volk' op het bestuur.
Koning Willem II kreeg echter met onverwachte problemen te kampen. In de periode 1845-1848 mislukte in heel West-Europa de aardappeloogst. Armoede, honger en sterfte waren het gevolg. De bedrijvigheid nam af en er ontstond werkloosheid.

Overal in Europa ging de hongerige massa de straat op. Vooral in Frankrijk en in Duitsland waren er veel rellen en dreigde er revolutie. Ook Willem II kreeg de schrik te pakken. Zijn schoondochter Sophia (de echtgenote van de latere Koning Willem III), toonde zich in haar terugblik op het jaar 1848 een scherp waarnemer (bron 5).

BRON 4 Op deze tekening uit 1848 trekt een demonstrerende menigte door de straten van Den Haag.

BRON 5

De wanhoop nabij
Iedere dag was vol gebeurtenissen en gulzig nam ik al het nieuws in me op. Ongelukkig genoeg tobde mijn schoonvader met zijn gezondheid. Hij geloofde niet meer in de toekomst en zag louter wanorde om zich heen; als een kapitein die vreest dat zijn schip bezig is te vergaan, gooide hij, stuk voor stuk, de hele lading van zijn schip overboord.
Aangehaald in: D. van der Meulen, Koning Willem III 1817-1890, 2013.

In maart 1848 besloot de koning een commissie in te stellen die een nieuwe grondwet moest voorbereiden. Thorbecke, de leider van de **liberalen** – die voorstanders waren van inperking van de macht van de koning – kreeg de opdracht om een nieuwe grondwet te schrijven. Deze grondwet van 1848 wordt gezien als het begin van het parlementaire stelsel in Nederland. De twee hoofdkenmerken zijn:

1 De volksinvloed werd groter door de invoering van rechtstreekse verkiezingen en de mogelijkheid om zowel de Eerste als de Tweede Kamer te ontbinden en nieuwe verkiezingen te houden.
2 De macht van de volksvertegenwoordiging (parlement; in Nederland: de Eerste en Tweede Kamer) werd groter en die van de koning en de regering kleiner.

BRON 6 Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) is zonder twijfel de belangrijkste Nederlandse politicus uit de negentiende eeuw. Niet alleen was hij het brein achter de grondwet van 1848, hij was ook drie keer minister-president.

In de grondwet van 1848 werden deze twee hoofdkenmerken in zes punten nader uitgewerkt. Deze punten zijn tot in onze tijd gehandhaafd als fundamenten van onze staatsinrichting:

a De macht van het staatshoofd (de koning) is zeer beperkt. Hij is niet verantwoordelijk voor het beleid, maar de ministers zijn verantwoordelijk. De ministers moeten verantwoording voor het beleid afleggen aan het parlement (de Eerste en Tweede Kamer) en niet aan de koning. De koning is onschendbaar.
b De leden van de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad worden via rechtstreekse verkiezingen gekozen.
c De leden van de Eerste Kamer worden gekozen door de leden van de Provinciale Staten.
d Zowel de leden van de Eerste als die van de Tweede Kamer hebben het **recht van interpellatie**. Alleen de leden van de Tweede Kamer hebben het **recht van amendement** en het **recht van enquête**.
e Elk jaar wordt een begroting vastgesteld.
f De bevolking heeft een groot aantal **grondrechten**, zoals vrijheid van vereniging en vrijheid van vergadering.

Koning Willem III ligt dwars

Met deze nieuwe grondwet werden enkele belangrijke stappen gezet op weg naar de parlementaire democratie. Maar om drie redenen was Nederland nog niet echt democratisch.

1 Slechts een klein deel van de mannelijke bevolking had kiesrecht. Dit kwam vooral door het **censuskiesrecht**. Alleen zij die een minimumbedrag aan belasting betaalden, kregen het recht om te stemmen.
2 Er waren nog geen politieke partijen zoals wij die nu kennen. Dit had te maken met het **districtenstelsel**. Nederland was verdeeld in evenveel kiesdistricten als er Kamerzetels waren. In elk district werd de kandidaat gekozen die meer dan de helft van het aantal stemmen had behaald.
3 Bovendien werkte het systeem van Thorbecke nog niet goed: de koning lag dwars. Koning Willem II overleed een jaar na de grondwetswijziging vrij plotseling. Zijn zoon, koning Willem III, had een grote afkeer van deze grondwet.

Tussen 1848 en 1868 waren er regelmatig conflicten tussen de koning en de Tweede Kamer. De bedoeling van de Grondwet van 1848 was dat de ministers verantwoording zouden afleggen aan het parlement. De koning vond echter dat dat alleen binnenlandse zaken betrof en niet buitenlandse zaken (en koloniën). De Tweede Kamer wilde echter ook daarover de eindbeslissing. Bij een conflict ontbond de koning telkens de Tweede Kamer en volgden nieuwe verkiezingen. Maar ook de nieuwe Kamerleden waren het dan weer oneens met de koning.

Pas in 1868 gaf koning Willem III de moed op en accepteerde hij dat de Tweede Kamer de hoogste baas in Nederland was. Vanaf dat jaar is het in Nederland de gewoonte dat bij een onoverbrugbaar conflict tussen het parlement en het kabinet de ministers hun ontslag aanbieden. Er volgen dan verkiezingen. Zo ligt de politieke macht uiteindelijk bij de volksvertegenwoordigers en dus bij het volk.

BRON 7

Een eigenzinnige koning
Willem III had een lastig karakter, sommigen waren er zelfs van overtuigd dat hij krankzinnig was. Hij bracht zijn ministers in elk geval regelmatig tot radeloosheid, zowel in zijn doen als in zijn laten. Een verstoorde relatie met zijn intelligente echtgenote Sophia, een vrijwel complete breuk met zijn zoons, een wat ongebonden persoonlijk leven (onder andere een opzienbarende affaire met een Franse operettezangeres), een uitbundig decoratiebeleid naar eigen wisselende smaak en inzicht, het bruuskeren van ministers of het vasthouden aan ministers die geen parlementaire steun meer hadden en een riskante buitenlandse politiek: dit alles leidde ertoe dat het koningschap met veel vasthoudende tact moest worden teruggebracht tot een zoveel mogelijk symbolische en ceremoniële functie.
Bron: P. de Rooy, Republiek der rivaliteiten. Nederland sinds 1813, 2002.

BRON 8 Een spotprent uit oktober 1866. De 'Nederlandse Maagd' jaagt de ministers weg van de troon van de koning.

2 2 Het ontstaan van de verzuiling

DEELVRAAG
2 Hoe werd de basis gelegd voor de verzuiling van de Nederlandse samenleving?

Grondrechten

In de Grondwet van 1848 werd niet alleen vastgelegd dat het zwaartepunt van de macht bij de volksvertegenwoordiging moet liggen, maar ook dat er grondrechten zijn die het voor het volk mogelijk maken om in alle vrijheid invloed uit te oefenen op het bestuur. Gelijkheid en vrijheid werden als centrale waarden benoemd.
Onder gelijkheid wordt verstaan dat alle burgers gelijke rechten hebben en dat er niet mag worden gediscrimineerd op grond van bijvoorbeeld huidskleur, geslacht, godsdienst of politieke overtuiging. Onder vrijheid wordt verstaan dat de burgers hun leven moeten kunnen inrichten zoals zij dat zelf willen. Zolang zij daarmee de vrijheid van andere burgers niet schaden, mag de overheid die vrijheid niet beperken.

BRON 9

Grondrechten
Artikel 8. Niemand heeft voorafgaand verlof noodig, om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren.
Artikel 10. Het recht der ingezetenen tot vereeniging en vergadering wordt erkend. De wet regelt en beperkt de uitoefening van dat recht in het belang der openbare orde.
Artikel 164. Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid.
Artikel 166. De belijders der onderscheidene godsdiensten genieten allen dezelfde burgerlijke en burgerschapsrechten, en hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten en bedieningen.
Bron: Grondwet voor het Koningrijk der Nederlanden (1848), in: W.J.C. van Hasselt, Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten (1904).

Tot 1848 had het Nederlands-Hervormde volksdeel in de Nederlandse samenleving een vooraanstaande positie ingenomen. In de regering, in de beide Kamers, aan de universiteiten en in de vele staatsfuncties in Den Haag bekleedden zij, op een enkele uitzondering na, alle posten. De achtergestelde groepen, zoals de katholieken, de strengere protestanten en de arbeiders hadden door de grondwetswijziging van 1848 echter de middelen gekregen om hun gelijkberechtiging (**emancipatie**) te bewerkstelligen.

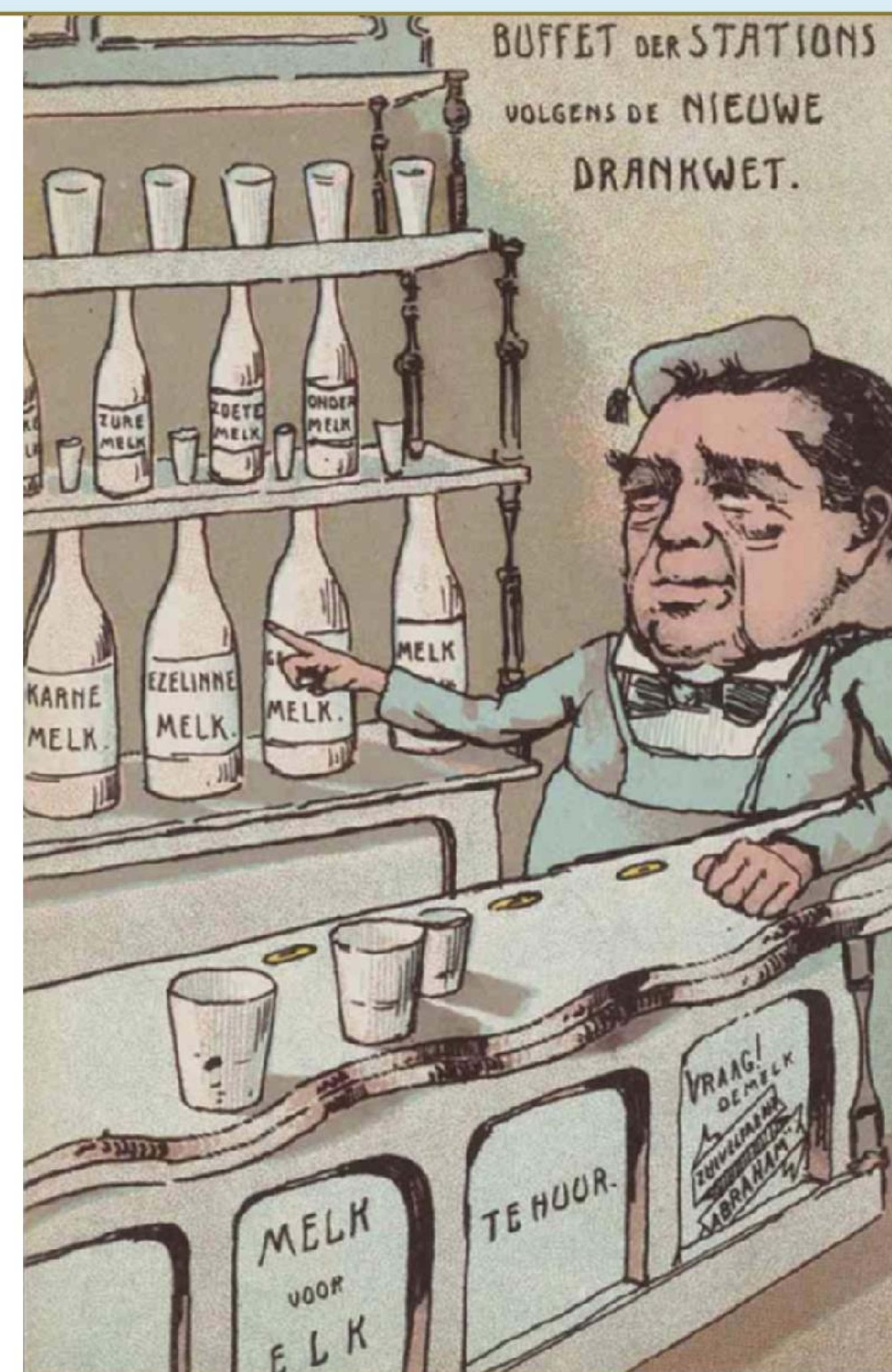
BRON 10 Schilderij van de officiële inwijding van de nieuwe katholieke kerk in Overveen. Na eeuwen van achterstelling konden de rooms-katholieken weer in volle vrijheid hun godsdienst uitoefenen. Alleen al in de bisdommen Haarlem en Rotterdam werden tussen 1795 en 1965 meer dan 500 nieuwe katholieke kerken gebouwd. Omgerekend naar de huidige waarde bedroegen de bouwkosten daarvan ongeveer drie miljard euro.

De wederopstanding van de katholieken

Ruim een derde deel van de Nederlandse bevolking was katholiek. Katholieken hadden een ondergeschikte positie ten opzichte van de protestanten. Het katholieke geloof was wel toegestaan, maar de katholieke kerk als organisatie nog niet. De grondwetswijziging van 1848 gaf de katholieken vrijheid van godsdienst én vrijheid van vereniging. Een paar jaar later, in 1853, nam de paus in Rome het besluit om in Nederland vijf nieuwe bisdommen te vormen. Daarmee kreeg Nederland, voor het eerst sinds bijna drie eeuwen, weer eigen bisschoppen. Zo ontstond het **confessionalisme** als politiek-maatschappelijke stroming. Hiermee wordt bedoeld dat de godsdienstige overtuiging het uitgangspunt is bij de bepaling van iemands politieke standpunt.

De gereformeerden

Vooral de meer **orthodoxe** protestanten ontwikkelden het ideaal van een aparte en sterke protestantschristelijke gemeenschap met een eigen plek in Nederland. De predikant Abraham Kuyper speelde in deze ontwikkeling een grote rol.

BRON 11 Abraham Kuyper maakte zich bezorgd om de morele toestand van de Nederlandse bevolking. Toen hij minister-president was, bond hij de strijd aan tegen het drankmisbruik. Niet iedereen was blij met zijn wetsvoorstel.

In Nederland gold dat kinderen door hun ouders, dus zonder inmenging van de staat, mochten worden opgevoed volgens de eigen opvattingen en het eigen geloof. Deze gedachte breidde Kuyper uit tot allerlei andere aspecten van de maatschappij. Hij noemde dit: soevereiniteit in eigen kring. Om zijn denkbeelden uit te dragen begon hij in 1872 een eigen krant, *De Standaard*. Zes jaar later richtte hij als eerste in Nederland een eigen politieke partij op, de Antirevolutionaire Partij (ARP), gevolgd door stichting van de Vrije Universiteit te Amsterdam in 1880 en in 1886 de oprichting van een eigen kerkgenootschap, de Gereformeerde Kerk. Hij keerde zich daarmee tegen het doordringen van de ideeën van de Verlichting en de Franse Revolutie in de Nederlandse samenleving en de vrijzinnigheid in de Nederlands Hervormde Kerk.

Verzuiling

Abraham Kuyper legde zo de basis voor de **verzuiling**. Op den duur werden voor mensen met dezelfde godsdienstige of politieke overtuiging voor vrijwel alle aspecten van het leven afzonderlijke verenigingen opgericht. Van zangvereniging tot politieke partij, van vakvereniging tot jeugdorganisatie, van woningbouwvereniging tot begrafenisfonds, aan alles werd gedacht.
De katholieken volgden het voorbeeld van de protestanten al snel. Na 1853 verdween hun minderwaardigheidsgevoel. Onder aanvoering van de bisschoppen stonden er overal bouwpastoors op die zorgden voor de bouw van nieuwe parochiekerken. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden er ongeveer 800 nieuwe katholieke kerken gebouwd. Minstens even belangrijk was dat het aantal geestelijken (priesters, paters en kloosterzusters) enorm toenam. En door de grote katholieke gezinnen – acht kinderen was heel normaal – bleef het katholieke aandeel in de Nederlandse bevolking rond de 35%.

BRON 12

Paters en nonnen in overvloed
Tussen 1875 en 1905 steeg het aantal priesteropleidingen in Nederland van 20 tot 48. Het aantal priesterwijdingen nam vooral rond de eeuwwisseling sterk toe: in het decennium 1891-1900 werden er 1332 nieuwe priesters gewijd en van 1901-1910 was dit aantal tot 1807 toegenomen. In 1853 waren er in Nederland 1850 kloosterzusters. In 1880 was dit aantal al vervijfvoudigd. In de negentiende eeuw hebben zich in Nederland 166 zusterorden en -congregaties gevestigd. Veel zusters werden ingezet in de gezondheidszorg. Ook in het onderwijs kwamen de paters, broeders en zusters als geroepen. De uitbreiding van de katholieke lagere en middelbare school was ondenkbaar geweest zonder deze kloosterlingen.
Bron: J. Bank, 'De eeuw van de paters en nonnen' in: Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw, 2006.

Beginnende verzuiling in het parlement

Zo ontstond er naast de protestantse zuil ook een katholieke zuil, met steeds meer organisaties om hun idealen te realiseren. Volgens Abraham Kuyper zouden de parlementsleden geen vertegenwoordigers van een district moeten zijn, maar vertegenwoordigers van bevolkingsgroepen. Het lukte Abraham Kuyper om via plaatselijke kiesverenigingen protestantse kandidaten op de kieslijst te krijgen. Uit de samenwerking van die kiesverenigingen ontstond in 1879 de eerste nationale politieke partij: de Antirevolutionaire Partij (ARP).
De katholieken onder leiding van priester Herman Schaepman volgden dat voorbeeld en richtten de Roomsch-Katholieke Staatspartij (RKSP) op. Doordat de confessionelen het in sommige districten op een akkoordje gooiden, werd hun positie in de Tweede Kamer sterker.

Scholen als strijdpunt

Het herwonnen zelfbewustzijn van de Nederlandse protestanten en katholieken bleek vooral bij de **Schoolstrijd**. Deze had ervoor gezorgd dat de liberalen en de confessionelen een tijdlang erg vijandig tegenover elkaar stonden. Wat was het geval?
In de eerste helft van de negentiende eeuw had op de openbare scholen het onderwijs een algemeen-christelijk karakter. In de praktijk werd er niet veel godsdienstonderwijs gegeven. In de grondwet van 1848 was de vrijheid van onderwijs geregeld. Hierdoor had iedereen het recht om zelf een school te stichten en daarin het onderwijs naar eigen inzicht in te richten. De confessionelen (zowel de protestanten als de katholieken) waren steeds minder tevreden met het **openbare onderwijs**, omdat er naar hun mening te weinig aandacht werd besteed aan het geloof. Zij gingen eigen scholen stichten: het zogenaamde **bijzonder onderwijs**.

BRON 13 In protestantschristelijke kring werden veel scholen 'met den Bijbel' gesticht.

De oprichters van een bijzondere school moesten het geld voor het gebouw, de onderwijzers en het lesmateriaal zelf bij elkaar zien te krijgen, terwijl openbare scholen helemaal uit de staatskas werden betaald. De protestanten en de katholieken voerden strijd voor een gelijke behandeling van het openbaar en het bijzonder onderwijs. Maar de niet-confessionelen boden lang weerstand (bron 14). Met de grondwetswijziging van 1917 werd de Schoolstrijd beëindigd. Voortaan bestond er in Nederland voor de wet geen verschil meer tussen de openbare en de bijzondere scholen.

BRON 14

Samen naar school

Wat wij dan wensen? Wij wensen dat onze kinderen samen één school bezoeken, de kinderen van orthodoxen en liberalen, roomsen en israëlieten. Wij wensen dat zij naast elkander op één bank zitten, uit één boek lezen, naar dezelfde onderwijzer luisteren. Daarom is elke penning die uitgegeven wordt voor de School met de Bijbel een bijdrage tot vermeerdering van de tweedracht onder ons volk.

Aangehaald in: M.G. van Riessen, red., Van Kind tot Burger. Volksopvoeding via het onderwijs in Nederland, 2005.

De arbeiders

De derde achtergestelde groep, de arbeiders, maakte ook van de in 1848 verkregen vrijheden gebruik om voor hun rechten op te komen. De Kamerleden, gekozen uit de elite van Nederland, hadden helemaal geen oog voor de arbeidersnoden. Tijdgenoten merkten dit regelmatig op, zoals de Utrechtse arts H.J. Broers ten tijde van de uitbraak van een cholera-epidemie in 1853. Hij schreef de armoede en ellende vooral toe aan de 'zorgeloosheid en onverschilligheid' van de politici, aan het 'gemis aan reglementen' en aan 'de slechte uitvoering daarvan'.
Vanaf 1870 waren er tal van verenigingen actief die het verbeteren van de ellendige woon- en werkomstandigheden van de arbeiders nastreefden. Hun belangrijkste woordvoerder was Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In 1882 werd de politieke partij de Sociaal Democratische Bond opgericht. Zes jaar later werd Domela Nieuwenhuis als eerste socialist in de Tweede Kamer gekozen. Doordat andere Kamerleden Domela Nieuwenhuis niet serieus namen, verloor hij het vertrouwen in het parlementaire stelsel en werd **anarchist**. Uiteindelijk wilde hij eerst met een revolutie de bestaande orde omverwerpen om daarna een socialistische heilstaat op te bouwen.
Niet iedereen was het met de nieuwe koers van Domela Nieuwenhuis eens. In 1894 richtte een groep **socialisten** de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) op. Onder leiding van Pieter Jelles Troelstra zette deze partij zich in voor de invoering van het algemeen kiesrecht. Dat zou het middel moeten zijn om de invoering van een achturige werkdag af te dwingen en ervoor te zorgen dat iedereen recht kreeg op een staatspensioen.

2 3 Het eerste feminisme

DEELVRAAG
3 Waarom ontstond aan het eind van de negentiende eeuw een beweging voor de emancipatie van de vrouw?

Positie van de vrouw

In de Grondwet van 1848 waren belangrijke grondrechten vastgelegd. Hierbij stond in veel gevallen het begrip 'vrijheid' centraal. Van 'gelijkheid' was echter nog geen sprake. De meest opvallende vorm van ongelijkheid betrof die tussen mannen en vrouwen. Voor de Nederlandse wet waren man en vrouw helemaal niet gelijk: een vrouw was **handelingsonbekwaam**. In het Eerste Boek van het Burgerlijk Wetboek werd de macht van de mannen uitvoerig vastgelegd.

BRON 15

Uit het Burgerlijk Wetboek

Art. 160. De man is het hoofd der echtvereeniging.
Art. 161. De vrouw is aan haren man gehoorzaamheid verschuldigd. Zij is verpligt met den man zamen te wonen, en hem overal te volgen waar hij dienstig oordeelt zijn verblijf te houden.
Art. 163. De vrouw kan, zonder bijstand van haren man zonder zijne schriftelijke toestemming, niets geven, vervreemden, verpanden of verkrijgen.
Art. 179. De man alleen beheert de goederen van de gemeenschap. Hij kan dezelve verkoopen, vervreemden en bezwaren, zonder tusschenkomst van de vrouw.

Bron: Burgerlijk Wetboek. Officiële uitgave, 1837.

Waarschuwing!
HH. WINKELIERS.
Gelieve geen geld of goederen af te geven aan mijne Echtgenoote Mej. C. L. KUYT, aangezien deze niet betaald zullen worden.
C. H. GLANSDORP,
15549 10 45 Gaffelstraat 45.

BRON 16 Gehuwde vrouwen waren handelingsonbekwaam. Een man mocht zonder meer maatregelen afkondigen zoals in deze advertentie.

Tegen deze achterstelling ontstond vanaf 1870 verzet. Groepen vrouwen streefden naar emancipatie. De vrouwen die zich het fanatiekst inzetten voor de opheffing van hun achterstandspositie worden **feministen** genoemd. Deze naam is afgeleid van het Latijnse woord 'femina', dat 'vrouw' betekent.

De man als kostwinner

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de welvaart in Nederland, beetje bij beetje, toe. In veel gezinnen was, om te kunnen overleven, de bijdrage van heel erg jonge kinderen aan het gezinsinkomen steeds minder noodzakelijk. Daarom konden er meer kinderen naar school. Ook de vrouwen hoefden minder vaak buitenshuis te gaan werken. Terwijl in 1889 in Engeland 26 procent en in Frankrijk 31 procent van de vrouwen buitenshuis werkten, bedroeg dit percentage in Nederland 16.
De meerderheid van de Nederlandse bevolking was tevreden met deze situatie. Zodra een gezin het zich kon veroorloven, werd de man kostwinner. Hij werkte in loondienst buiten de deur en de vrouw bleef thuis en concentreerde zich op de verzorging van huis en gezin. De voormannen van de verzuilde organisaties zagen beroepsarbeid van meisjes en vrouwen buiten de sfeer van gezin, huishouding en opvoeding als strijdig met de natuurlijke aanleg van vrouwen.

BRON 17

De taak van de vrouw

De aanval op de vrouwenarbeid werd met kracht gevoerd. Dit gebeurde onder andere onder verwijzing naar teksten uit de Bijbel. Stond daar immers niet geschreven: 'Tot de vrouw zeide Hij: Ik zal vermenigvuldigen uw smart, namelijk uwer dracht, met smart zult gij kinderen baren; en tot uwen man zal uwen begeerte zijn; en hij zal over u heerschappij hebben.' De taak van vrouwen is blijkbaar kinderen te baren en gehoorzaam te zijn aan haar man; twee taken die zij het best thuis kon vervullen.

Bron: E. Blok, De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland, 1988.

Vrouwen behoorden niet te werken in een beroep dat voornamelijk door mannen werd uitgeoefend. Voor de vrouw stond een beperkt aantal beroepen open: dienstbode, ziekenverzorgster of onderwijzeres. In deze beroepen zouden hun 'typisch vrouwelijke eigenschappen' het best tot hun recht komen. Op het snelgroeiende aantal bijzondere scholen werden vooral ongetrouwde jonge

vrouwen aangenomen. Op katholieke scholen werkten veel nonnen. Zij hoefden geen gezin te onderhouden en namen daarom genoegen met een zeer laag salaris. Voor hen was lesgeven een vorm van naastenliefde. Het was een roeping, vergelijkbaar met het moederschap. Voor de nonnen was het zelfs een vervanging daarvan.

BRON 18 Op bijzondere scholen waren de jongens en meisjes vaak van elkaar gescheiden. Op katholieke jongensscholen gaven, indien beschikbaar, fraters les. Het onderwijs op meisjesscholen werd door nonnen verzorgd.

Op eigen benen staan

De feministen trokken fel ten strijde tegen de juridische en economische ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Het waren voornamelijk vrouwen uit de gegoede kringen die een einde wilden maken aan deze maatschappelijke onrechtvaardigheid. In de periode 1870 tot 1900 lag de nadruk op het opheffen van de economische ongelijkheid. Vrouwen wilden laten zien dat zij op de werkvloer, in de wetenschap en in de kunsten 'hun mannetje' stonden. Dit deden ze vooral in de vorm van tentoonstellingen. De bekendste is de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898. In de zalen lagen door vrouwenhanden gemaakte producten en de 90.000 bezoekers konden vrouwen aan het werk zien. Daarnaast waren er dagelijks lezingen. Een van de spreeksters was dr. Catharina van Tussenbroek. Zij sprak over de noodzaak van zinvol werk en goed beroepsonderwijs voor vrouwen (bron 19).

Ze had eraan kunnen toevoegen: 'of de kroon dragen'. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid was een van de activiteiten die georganiseerd werden bij gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina als koningin der Nederlanden. De nieuwe koningin en haar moeder koningin-regentes Emma bezochten op 29 augustus 1898 het tentoonstellingsterrein. Ze deden dit op exact hetzelfde tijdstip dat er een lezing over vrouwenkiesrecht werd gehouden. Was dit toeval of was het een stille steunbetuiging aan een kwestie die vanaf dat moment de gemoederen flink zou bezighouden? Vanaf 1898 concentreerden de feministen zich op het verkrijgen van kiesrecht voor vrouwen.

BRON 19

Een nieuw type vrouw

Ik geloof, dat wij vrouwen in de eerste plaats moeten werken aan het vergroten van ons zelfvertrouwen en ervoor zorgen dat we meer waardering krijgen. Ik geloof dat wij die maar op één manier kunnen veroveren: door serieuze arbeid die economische onafhankelijkheid geeft. Het traditionele type vrouw, dat gebukt gaat onder vanouds bestaande gebruiken en gewoonten, zal verdwijnen. Er zal een nieuw type vrouw gaan ontstaan. Hoe dit er uit zal zien, durf ik niet te voorspellen. Maar van één ding ben ik zeker: wij vrouwen zijn de draagsters van het goede in de samenleving en zullen dat altijd en overal uitdragen, onverschillig of we de bezem of het ontleedmes hanteren of aan het roer van de staat staan.

Bron C. van Tussenbroek, Over het tekort aan levensenergie bij onze jonge vrouwen en meisjes (1898), bewerkt, aangehaald in: V. van de Loo, De vrouw beslist, 2005.

BRON 20 Om de kosten te dekken werd tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid een loterij georganiseerd. De koopkracht van een gulden uit 1898 komt overeen met die van 15 euro nu.

2.4 De strijd om het algemeen kiesrecht

DEELVRAAG

4 Hoe en wanneer is in Nederland het algemeen kiesrecht ingevoerd?

Kiesrecht voor een enkeling

Ook na de herziening van de Grondwet in 1848 bleef de invloed van de bevolking op het beleid van de regering klein. Door het censuskiesrecht kwam slechts een kleine groep voor het kiesrecht in aanmerking. Alleen die mannen die een bepaald bedrag aan belasting betaalden (de census) mochten stemmen. Op deze manier, zo was de overtuiging, zouden politici gekozen worden die voor rust en orde konden zorgen. Het waren immers de rijken die het meest te verliezen hadden bij chaos en **anarchie**. Daarbij dachten zij vooral aan het optreden van Domela Nieuwenhuis en de eisen van de arbeiders. Behalve kritiek op de geringe aandacht voor slechte werk- en leefomstandigheden van de arbeiders kwam er ook kritiek op het ontbreken van kiesrecht voor het grootste deel van de bevolking. Sommigen noemden het censuskiesrechtstelsel zelfs 'bespottelijk'. Een van hen was Multatuli. Hij nam het in zijn geschriften niet alleen op voor de inwoners van de Nederlands-Indië, maar ook voor hen die nog geen kiesrecht hadden.

BRON 21

Heeft de beschaafde man die zich intellectueel ontwikkelde, maar juist dáárom misschien op geldverdienen zich niet toelegde, minder recht van bemoeienis met de publieke zaak, dan de kastelein van een meisjeswinkel? Staat de eerlyke arme – arm misschien omdat-i-eerlyk was – boven den gelukkigen gauwdief, boven den woekeraar? Moet 'n dokter in de letteren, een wysgeer, de man van studie, lager staan dan de schacheraar? Als de ministers het geld van de Natie wegsmyten, zoodat de belastingen hoog blyven, lyden zy toch ook onder dien druk. Als we door slecht bestuur oproer krygen, of oorlog, of watersnood, lyden zy toch ook onder die rampen.

Bron: Multatuli, Idee 451, in: Verzamelde werken, deel III, 2012.

Het stemhokje op een kier geopend

De plannen om de census te verlagen, waardoor een grotere groep mannen voor het kiesrecht in aanmerking zou komen, werden in het parlement telkens weggestemd. Hierdoor nam het percentage van de mannelijke volwassenen met kiesrecht nauwelijks toe: van 10,8% in 1850 naar 12,1% in 1880.

Pas in 1887 werd in een vernieuwde Grondwet bepaald dat iedereen voor het kiesrecht in aanmerking kwam die over aantoonbare 'kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand' beschikte. Ook al wist niemand precies wanneer iemand 'geschikt' was of over voldoende 'welstand' beschikte, het gevolg was wel dat de groep kiezers flink groter werd: van 134.000 naar 292.000 kiezers.
In 1896 werd een nieuwe Kieswet aangenomen. Hierin werd die 'geschiktheid' om voor het kiesrecht in aanmerking te komen nader omschreven:
1 het betalen van een minimumbedrag aan belastingen
2 bezit van een minimumbedrag aan spaargeld
3 het behaald hebben van bepaalde examens
4 het verdienen van een bepaald loon
5 het bezitten van een woning boven een bepaalde huurwaarde.
Hierdoor was in 1900 het percentage mannen met kiesrecht toegenomen tot 46%. Nog steeds werd aan de ongeschoolde en slecht betaalde arbeiders, de arme katholieke en protestantse boeren en de vrouwen de toegang tot het stemhokje ontzegd. Op dit terrein liep Nederland in vergelijking met het buitenland uit de pas.

BRON 22

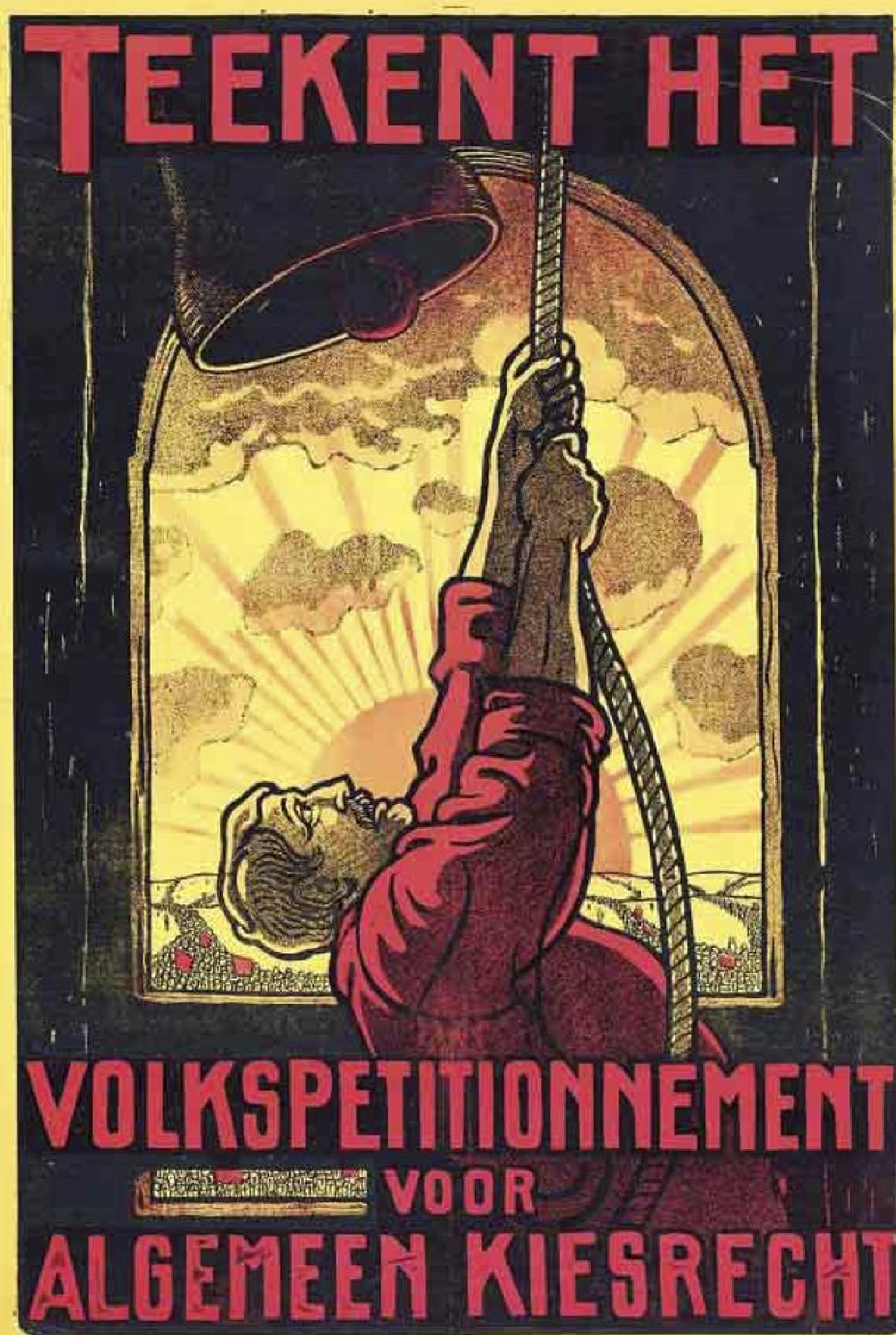
De uitbreiding van het kiesrecht. Het deel van de volwassen mannelijke bevolking dat kiesrecht heeft, 1870-1910 (als percentage van de kiesgerechtigde leeftijdsgroep).

	1870	1880	1890	1900	1910
Nederland	11,3	12,3	26,8	45,8	59,1
Groot-Brittannië	32,2	35,8	62,4	61,5	62,2
Frankrijk	87,0	86,4	86,6	90,0	91,5
Duitsland	80,8	91,3	92,3	94,2	94,0
België	8,5	8,2	8,1	90,7	91,6

J.L. van Zanden en A. van Riel, Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling, 2000.

De grondwetswijziging van 1917

Met groots opgezette campagnes en massale demonstraties voerden de socialisten strijd voor de invoering van het algemeen kiesrecht. Maar de confessionelen gaven de voorkeur aan het 'huisvaderkiesrecht', waarbij in elk huisgezin één persoon een stem zou mogen uitbrengen.

BRON 23 De tekenaar Albert Hahn ontwierp in 1911 dit affiche met een oproep om – door het zetten van een handtekening (volkspetitionnement) – mee te strijden voor de invoering van het algemeen kiesrecht.

De schoolstrijd en de groeiende angst voor het opkomende **socialisme** dreven protestanten en katholieken juist tot samenwerking tegen de socialisten.
Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, bleef Nederland neutraal. Toch was dit een moeilijke tijd. Bedrijven moesten sluiten en duizenden mensen kwamen op straat te staan. Het voedsel werd gerantsoeneerd en het leger stond paraat om plunderingen te voorkomen. Om aan deze moeilijkheden het hoofd te kunnen bieden, waren de vier politieke stromingen (liberalen, protestanten, katholieken en socialisten) gedwongen om samen te werken. De regering maakte van deze situatie gebruik om de twee slepende kwesties: de schoolstrijd en de kiesrechtkwestie, op te lossen.
De katholieken en protestanten zouden hun zin krijgen in de schoolstrijd – het financieel gelijkstellen van het bijzonder onderwijs – mits ze akkoord gingen met de invoering van het algemeen kiesrecht, de grote wens van de socialisten. De confessionelen waren echter fel tegen het vrouwenkiesrecht.

Daarom werd een compromis voorgesteld: er zou algemeen kiesrecht komen voor mannen en in de nieuwe grondwet zou ruimte komen om dit later uit te breiden met het kiesrecht voor vrouwen. Deze gelijktijdige oplossing voor de twee slepende kwesties wordt de **Pacificatie** van 1917 genoemd.
De verkiezingen van 1917 waren de laatste in Nederland volgens het districtenstelsel. In 1918 werd voor het eerst een volksvertegenwoordiging gekozen met algemeen mannenkiesrecht. Tegelijk werden de zetels in de Tweede Kamer verdeeld volgens het nieuwe stelsel van **evenredige vertegenwoordiging**, dat wil zeggen dat een partij het aantal zetels in de Kamer krijgt dat zich verhoudt tot het aantal stemmen dat de partij heeft gekregen.
In deze nieuw samengestelde Tweede Kamer werd snel een meerderheid gevonden om de Kieswet aan te passen, zodat op woensdag 5 juli 1922 Nederlandse vrouwen van 25 jaar en ouder voor het eerst een landelijke verkiezing hun stem mochten uitbrengen. Hiermee was de democratisering van de politiek in Nederland vrijwel voltooid.

BRON 24 Cartoon over de strijd voor algemeen kiesrecht. Getekend door Albert Hahn 1908

Verdieping bij 2.3 en 2.4

Aletta Jacobs (1854-1929)

In de Canon van de Geschiedenis van Nederland staan zeventien mannen centraal. In deze lijst van vijftig onderwerpen is er slechts plaats voor drie vrouwen. De eerste vrouw die daarin genoemd wordt, is Aletta Jacobs.

BRON 25

De eerste vrouw die ...

Iedereen kent haar als de eerste vrouw in Nederland die werd toegelaten tot een universiteit, de eerste vrouw die afstudeerde als arts, de eerste vrouw die promoveerde, de eerste vrouw die een artsenpraktijk opende en de eerste vrouw die zich op een kieslijst voor de gemeenteraadsverkiezingen wilde laten plaatsen. Maar wie was deze eigenzinnige vrouw die met grote vanzelfsprekendheid haar plek in de wereld opeiste?

Bron: M. Bosch, Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929, 2005.

BRON 26 In 1920 schilderde Isaac Israëls een portret van Aletta Jacobs.

In 1924 blikte ze op haar leven terug. In dat jaar werd haar autobiografie gepubliceerd (*Herinneringen van Dr. Aletta H. Jacobs*). Uit dit boek volgt hier een aantal fragmenten.

BRON 27

'Waarom zou een vrouw wel apotheker en geen dokter kunnen worden?', vroeg ik mij af. Tot dusver was het nooit door iemand geprobeerd. Het zou dus best mogelijk zijn, dat de moeilijkheden veel gemakkelijker te overwinnen waren dan men dacht.

BRON 28

Spoedig nadat ik mij gevestigd had, kreeg ik herhaaldelijk collega's op bezoek. "Gij moet U uitsluitend bepalen tot het verleenen van verloskundige hulp", zeiden de medici. "Blijf vooral een flink stuk beneden het gebruikelijke tarief, dan zien de medici hier ter stede dat gij U niet als hunne gelijke beschouwt", adviseerden anderen. Hoe verwonderd keken zij mij aan, toen ik hen verzekerde dat het wel degelijk in mijn bedoeling lag, mij als arts op voet van gelijkheid met de te Amsterdam gevestigde medici te plaatsen.

BRON 29

Zij vertelde mij gaandeweg haar levenshistorie, die naar de ervaring mij later leerde, dezelfde was als die van zooveel andere prostituées. Negentien jaar oud, was het Amsterdamse weeskind verleid door een heer. Geen uitkomst wetende, kwam zij van kwaad tot erger, haar lot voerde van bordeel naar bordeel, en ten slotte in het ziekenhuis dat zij, als de voor haar veilige en rustige haven, niet meer levend zou verlaten.

BRON 30

Het was in het jaar 1893, dat een zevental vrouwen, bestuursleden van de Vrije Vrouwenbeweging, een oproep plaatsten om te komen tot het oprichten eener vereeniging, dier doel zou zijn te werken voor het vrouwenkiesrecht. Zowel het leiden eener afdeeling als het presideeren van de vereeniging voor Vrouwenkiesrecht beschouwde ik als een gemakkelijke taak. Het viel mij niet moeilijk voor dagbladen en tijdschriften artikelen over het vrouwenkiesrecht te schrijven, en nimmer vond ik het bezwaarlijk een verzoekschrift te richten tot de Overheid of tot invloedrijke personen.

BRON 31

Vele van de vakken zou ik op de Rijks Hoogere Burgerschool kunnen volgen, maar die school was uitsluitend voor jongens bestemd. De directeur van die school, de heer Renssen, vond dat echter geen bezwaar. Zijn school mocht alleen mannelijke leerlingen opnemen, maar nergens was bepaald, dat meisjes niet als toehoorders mochten worden aangenomen. Met Thorbecke als Minister durfde hij het gerust wagen. Zoo werd ik het eerste meisje dat op de banken van een jongens H.B.S. plaats nam.

BRON 32

Door mijn gratis spreekuren in de Jordaan gehouden, kwam ik in nauwe aanraking met de arme en armste bevolking der hoofdstad. Als de vrouwen of kinderen te ziek waren om mij te komen consulteeren, zocht ik hen dikwijls in eigen woning op. Wat al ellende heb ik daar aanschouwd! Meer nog dan de vreeselijke armoede in zoo veel gezinnen, troffen mij echter de schandelijke woningtoestanden in vele armenwijken der stad. Hoe was het mogelijk dat menschen in dergelijke krotten konden leven? Hoe kwam het dat de overheid die wantoestanden liet voortbestaan?

BRON 33

Wie deugdelijke anti-conceptioneele middelen tot zijn beschikking had, zou onnoemelijk veel leed kunnen voorkomen. Dat hadden de gesprekken met de kraamvrouwen in het Amsterdamsche ziekenhuis mij wel geleerd, dat wist ik door den aanblik van zooveel zuigelingen, wier geboorte alles behalve met blijdschap tegemoet was gezien, wier bestaan in vele gevallen noch voor de ouders, noch voor de gemeenschap, ook maar in het minst gewenscht was.

BRON 34

Enkele van deze vrouwen die om redenen van socialen, moreelen of medischen aard een middel ter voorkoming van bevruchting wilden, zond ik brieven waarin ik mededeelde dat ik thans een middel meende te hebben om haar te kunnen helpen (het pessarium occluvisium). De resultaten waren van dien aard, dat ik na eenige maanden met gerustheid durfde verklaren, een onschadelijk, doeltreffend anti-conceptioneel middel in handen te hebben.

BRON 35

Vijf en twintig jaar lang heeft de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht moeten strijden, eer de Nederlandsche vrouw het kiesrecht mocht verwerven. En in die kwart eeuw zijn wij het geheele land doorgetrokken, van Noord naar Zuid, van Oost naar West. Zelfs in de verste uithoeken kwamen wij het goed recht onzer sekse bepleiten.

BRON 36 Voor een van de gebouwen van de universiteit van Groningen is een standbeeld van Aletta Jacobs geplaatst.

2 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed.
2. De industriële revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
3. De politiek-maatschappelijke stromingen nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

JE WEET

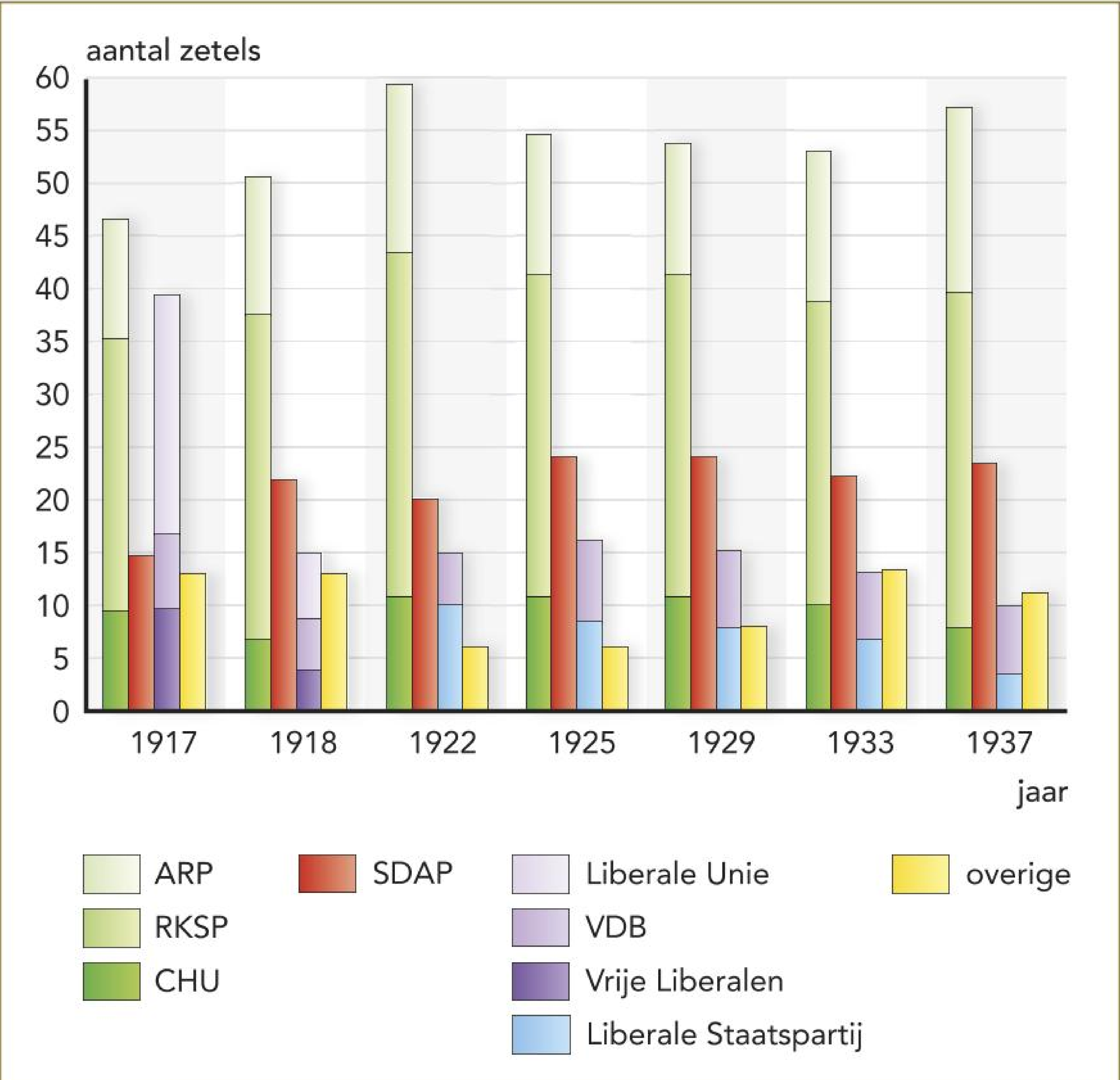
Hoe in de negentiende eeuw de parlementaire democratie in Nederland ontstond.

1. Hoe in Nederland dankzij de grondwetswijziging van 1848 een parlementaire democratie is ontstaan.
2. Hoe de basis is gelegd voor de verzuiling van de Nederlandse samenleving.
3. Welke omstandigheden een rol speelden bij het ontstaan van de beweging voor de emancipatie van de vrouw aan het eind van de negentiende eeuw.
4. Hoe in Nederland de strijd om de invoering van het algemeen kiesrecht verliep.

JE KUNT

1. De politieke stromingen die in de Nederlandse politiek een belangrijke rol van betekenis gespeeld hebben, benoemen en hun doelen en opvattingen uit geschreven en ongeschreven bronnen herkennen en plaatsen in de tijd.
2. Oorzaken, gevolgen en omstandigheden indelen naar de volgende onderdelen van de maatschappij (zowel in het verleden als in het heden): sociaaleconomisch, politiek-bestuurlijk en cultureel-mentaal.

BRON 37 De uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen, 1917-1937.

BEGRIPPEN

anarchie, anarchisten
Idee van een samenleving zonder autoriteit of macht. De gedachte staat centraal dat een individu op geen enkele manier ondergeschikt aan of van iets of iemand mag zijn.

bijzonder onderwijs
Door particulieren opgerichte en bestuurde scholen die van oorsprong vanuit een bepaalde levensovertuiging of geloofsrichting werken.

censuskiesrecht
Toekenning van het kiesrecht aan dat deel van de bevolking dat meer dan een vastgesteld minimumbedrag aan belasting betaalt.

confessionalisme, confessionelen
Aanhangers van de politieke stroming waarbij het geloof (rooms-katholicisme of het protestantisme) uitgangspunt is bij de politieke stellingname en keuzes.

conservatisme, conservatieven
Politieke stroming waarbij zo weinig mogelijk veranderingen doorgevoerd moeten worden en zo veel mogelijk bij het oude gelaten moet worden.

democratie
Politiek stelsel dat het mogelijk maakt om op basis van meerderheidsbesluiten op vreedzame en ordelijke manier problemen op te lossen en afspraken te maken over de inrichting van de samenleving.

districtenstelsel
Kiesstelsel waarbij het land is ingedeeld in kiesdistricten en de kandidaat (of partij) die in een kiesdistrict de meeste stemmen haalt (of: meer dan de helft), de parlementszetel voor dat district krijgt.

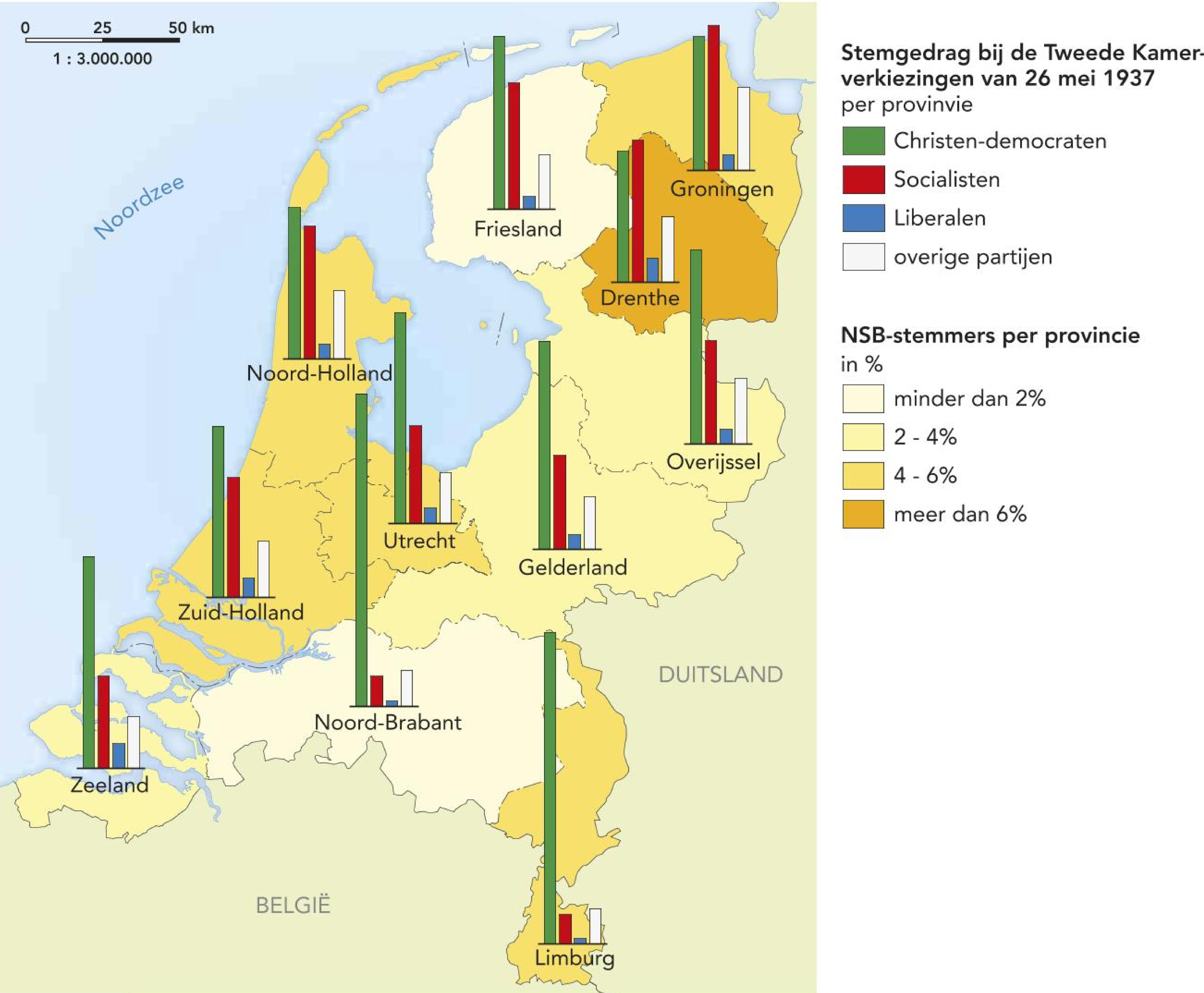
emancipatiebeweging, emancipatie
Beweging die streeft naar gelijke rechten voor groepen die in de samenleving achtergesteld worden (zoals arbeiders, vrouwen, homo's of allochtonen).

evenredige vertegenwoordiging
Kiessysteem waarbij het percentage behaalde zetels bij benadering evenredig is met het percentage behaalde stemmen (een partij die 10% van de stemmen haalt, heeft dus recht op ongeveer 10% van de zetels).

feminisme, feministen
Politieke beweging die zich ten doel stelt de achtergestelde positie van de vrouw te verbeteren.

grondrechten
In de Grondwet vastgelegde fundamentele rechten die de vrijheid van de burger te allen tijde garanderen.

handelingsonbekwaam
Wettelijk vastgelegd principe dat de gehuwde vrouw zonder toestemming van de echtgenoot geen overeenkomsten kon afsluiten of rechtshandelingen verrichten.

BRON 38 Een kaart met de verkiezingsuitslagen van 1937, uitgesplitst per provincie.

liberalisme, liberalen
Politieke stroming die streeft naar zoveel mogelijk individuele vrijheid voor burgers en zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis.

openbaar onderwijs
Door de overheid opgerichte scholen die niet zijn gebonden aan een bepaalde levensovertuiging of geloofsrichting.

orthodox
Orthodoxe gelovigen houden zich strikt aan de leerstellingen van het geloof en passen die niet vrijzinnig aan aan de ontwikkelingen in de maatschappij.

pacificatie
Naam voor het in 1917 gesloten compromis om gelijktijdig twee lang slepende strijdpunten op te lossen (het einde aan de Schoolstrijd en de invoering van het algemeen kiesrecht).

parlement
Gekozen volksvertegenwoordiging (in Nederland de Staten-Generaal, de verzamelnaam voor de Eerste Kamer en de Tweede Kamer).

recht van amendement
Recht van leden van de Tweede Kamer om wijzigingen in een wetsvoorstel aan te brengen.

recht van enquête
Recht van leden van Tweede Kamer om, buiten de regering om, een onderzoek in te stellen waarbij mensen onder ede gehoord kunnen worden.

recht van interpellatie
Recht van Kamerleden om een of meer ministers uit te nodigen om inlichtingen te verstrekken over handelingen van de regering (soms ook over nagelaten handelingen).

Schoolstrijd
Strijd die in Nederland gevoerd werd over de vrijheid en financiering van het bijzonder onderwijs (in 1917 werd deze strijd beëindigd met de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs).

socialisme, socialisten/sociaaldemocraten
Aanhangers van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse door het invoeren van sociale hervormingen via het parlement, wilde breken om zo de positie van de arbeider te verbeteren.

verzuiling
Opdeling van de samenleving in bevolkingsgroepen die zich verenigd hebben in sterk van elkaar gescheiden maatschappelijke of politieke organisaties en instellingen op levensbeschouwelijke grondslag (in Nederland: rooms-katholiek, protestants-christelijk, socialistisch en liberaal).

3 De Eerste Wereldoorlog

BRON 1 *De oorlog*, het monumentaal grote schilderij van de Duitse kunstenaar Otto Dix, veteraan uit de Eerste Wereldoorlog. Hij begon eraan in 1929, tien jaar na afloop van de oorlog.

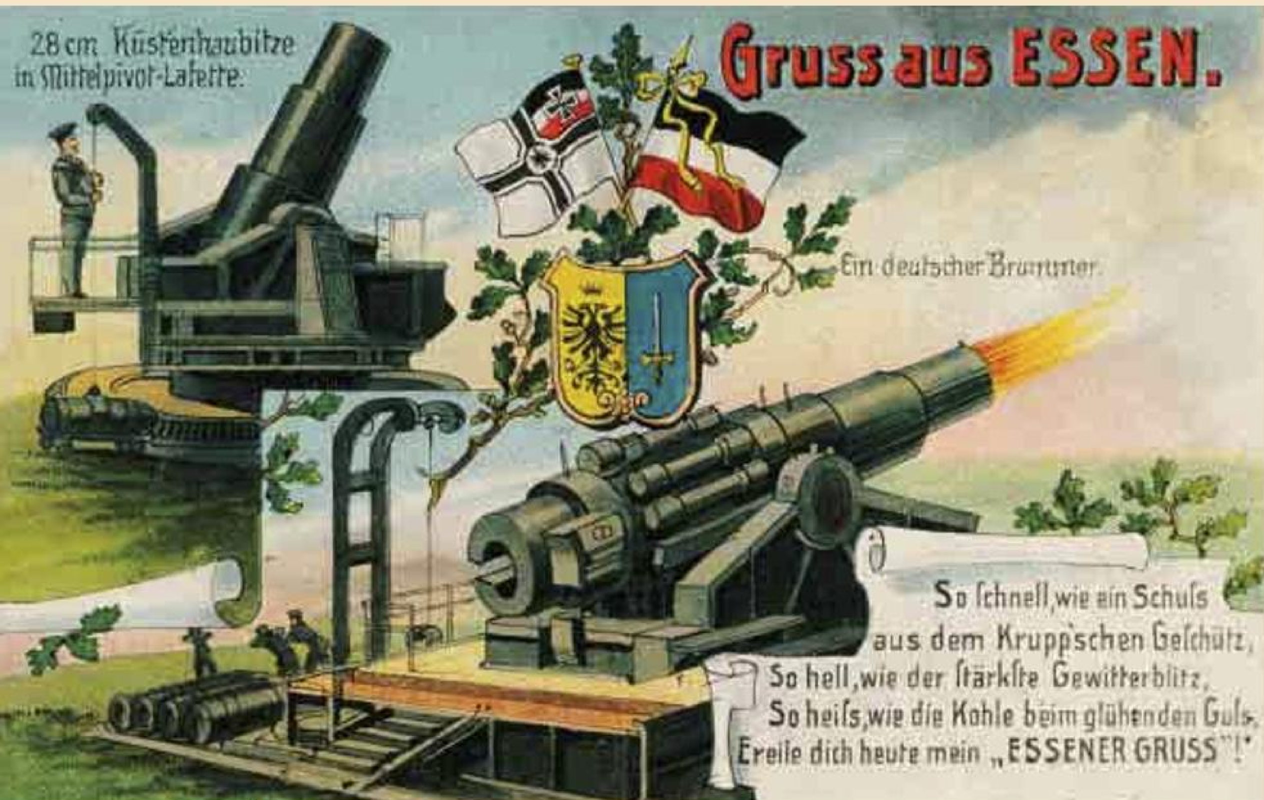
MODERNE TIJD
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

In hetzelfde jaar 1914 dat Otto Dix afstudeerde aan de kunstacademie van Dresden, vertrok hij als vrijwilliger naar de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Eenmaal aan het front ondervond hij dat oorlog voeren helemaal niets heroïsch of heldhaftigs had, zoals de meeste Duitsers dachten. Dat liet hij zien op het grote schilderij, waaraan hij tien jaar na de Vrede van Versailles begon. Het is een drieluik met nog een vierde schilderij eronder.
Het centrale schilderij laat een verwoest landschap zien met lijken en lichaamsdelen. De enige overlevende soldaat kijkt ons aan door de ronde glazen van zijn gasmasker. Op het linkerpaneel trekken soldaten ten strijde onder een dreigende rode lucht, waarschijnlijk van branden verderop. Op het rechterpaneel trekt een soldaat zijn gewonde kameraad omhoog uit de stapel slachtoffers. Otto Dix heeft hier zichzelf in zijn eigen schilderij neergezet, het gezicht van de hoofdfiguur is een zelfportret. Herbergt het rechthoekige schilderij onderaan dode soldaten in een grafkist of gewonden die even zijn weggelegd?
Dit is in ieder geval de visie van kunstenaar Otto Dix op de Eerste Wereldoorlog.

Je eigen volk en je eigen land

Europa verwachtte begin twintigste eeuw geen oorlog, maar vooruitgang, vrede en grotere welvaart. De Industriële Revolutie lokte veel mensen naar de stad om werk te vinden in fabrieken. De fabrieken maakten steeds meer duurzame producten die voor de middenklasse en zelfs voor de arbeiders betaalbaar waren. Dat kwam ook doordat voedsel steeds goedkoper werd. Europese landen als Engeland en Frankrijk veroverden in Afrika en Azië koloniën, op zoek naar grondstoffen en afzetmarkten: het moderne imperialisme.

De economische concurrentie en afgunst om de koloniën leidde tot steeds feller nationalisme.
Wilhelm I en Wilhelm II, de opeenvolgende keizers van het nieuwe Duitsland, bewonderden de Engelse industriële productie en vlootbouw, maar zagen die ook als een bedreiging. Ze stimuleerden de wapenindustrie en zetten alles op alles om de Duitse vloot net zo groot en sterk te maken als de Engelse.

BRON 2 Ansichtkaart 'Groeten uit Essen', waar de firma Krupp een grote wapenindustrie had opgebouwd.

Met Frankrijk raakte Duitsland zelfs in oorlog (1870-1871), waarna Elzas-Lotharingen bij Duitsland kwam. Frankrijk zocht vergelding; het nationalisme was ook in dat land krachtig aanwezig.
Nationalistische bewegingen wilden voor elk volk een eigen land met een eigen regering vormen. Pruisen werkte met militair geweld aan de eenwording van Duitsland en annexeerde telkens gebieden. Toen Italiaanse nationalisten streden voor eenwording van Italië, raakte Oostenrijk-Hongarije gebied kwijt aan Italië. Binnen Oostenrijk-Hongarije, het Turkse Rijk en Rusland, staten waarin een aantal volkeren samenleefden, verlangden een aantal volkeren naar onafhankelijkheid. De Grieken maakten zich los van het Turkse Rijk, later volgden Serviërs, Roemenen en Bulgaren hun voorbeeld. Hongarije kreeg zelfbestuur binnen de Oostenrijks-Hongaarse staat.

Bondgenootschappen en Grote Oorlog

Tussen Engeland, Duitsland en Frankrijk ontstond een wapenwedloop. Om de ander af te schrikken en zich veiliger te voelen, sloten deze landen bondgenootschappen. Zo kwamen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog de Triple Entente (Frankrijk, Rusland en Engeland) en de Triple Alliantie oftewel Dreibund (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië) tegenover elkaar te staan. In plaats van oorlog te voorkomen, sleurden die bondgenootschappen juist vele landen de oorlog in.

In de zomer van 1914 brak de oorlog uit, de *Great War*. Met al dat moderne wapentuig en de trein als vervoermiddel voor legereenheden en superzware kanonnen zou hij maar kort duren, dacht iedereen. In België en Noord-Frankrijk stokte de Duitse opmars echter al snel. Omdat de Russen heel vlug mobiliseerden en ten aanval trokken, kon Duitsland de gevreesde tweefronten-oorlog niet voorkomen. Het Duitse leger moest zowel in het westen als in het oosten vechten. Aan het westfront groeven beide partijen zich in. Uiteindelijk liep een eindeloze slinger van loopgraven van de Belgische kust tot aan de Zwitserse grens. Die patstelling duurde de rest van de oorlog, vier jaar lang. In de loopgraven van Noord-Frankrijk en op de Russische vlakten stierven miljoenen soldaten. Maar ook de burgerbevolking leed zwaar onder de oorlog.

Wereldoorlog en Vrede van Versailles

In 1917 verklaarde ook Amerika de oorlog aan Duitsland. De Grote Oorlog werd een wereldoorlog. In Rusland, waar de Duitsers grote terreinwinst hadden geboekt, werd de tsaar afgezet en kwamen in oktober 1917 communisten aan de macht. Zij sloten in maart 1918 een eenzijdige vrede met Duitsland. Wilhelm II verplaatste snel zijn soldaten van de Russische slagvelden naar het westfront. De Duitse soldaten deden in het voorjaar van 1918 nog eenmaal een wanhoopaanval, aanvankelijk met succes. Maar de inzet van tanks en de verse Amerikaanse soldaten gaven de geallieerden moed en dreven de Duitsers definitief terug. Wilhelm II zag zijn verlies in, vluchtte naar neutraal Nederland en de nieuwe Duitse regering gaf zich over.
De kanonnen zwegen en de Vredes van Parijs, waaronder de belangrijkste, de Vrede van Versailles, werden gesloten (1919).
Duitsland werd veroordeeld tot zware herstelbetalingen en verloor grote gebieden. De grote rijken vielen uiteen doordat in Oost-Europa een aantal volkeren een eigen staat kreeg. De Volkenbond werd opgericht om toekomstige oorlogen te voorkomen.
Voor de drie keizers en de sultan en hun veelvolkerenstaten was geen plaats meer. De Russische tsaar was door de communisten geëxecuteerd, Wilhelm II leefde nog jaren in Nederland in ballingschap, Frans Joseph van Oostenrijk-Hongarije was in 1916 gestorven en zijn beoogde opvolger werd nooit tot keizer gekroond. Het Turkse sultanaat werd vervangen door een moderne, westers georiënteerde regering over een sterk verkleind Turkije.

Het belang van de Eerste Wereldoorlog

Hoe kon zo'n allesverwoestende oorlog ontstaan? Kun je zo'n oorlog voorkomen, als staatshoofd, als politicus of als gewone burger?
Gaat het nog zo? Komen landen nog steeds bijna ongemerkt in een oorlog terecht, waarna er voor getroffen burgers niets anders opzit dan vluchten en alles achterlaten? En denken wij ook dat oorlogen korter duren dankzij de modernisering van wapens?

BRON 3

Slaapwandelaars
De hoofdrolspelers van 1914 waren slaapwandelaars, alert maar blind, opgejaagd door dromen maar onwetend van de realiteit van de gruwelen die ze over de wereld zouden brengen.
Naar: Chr. Clark, Slaapwandelaars; hoe Europa in 1914 ten oorlog trok, 2013.

BRON 4 Belgische vluchtelingen met een kar vol kinderen, getrokken door honden, op weg naar de Nederlandse grens (1914). Het speldje werd in ons land verkocht om de onkosten van de opvang te bestrijden.

KENMERKENDE ASPECTEN

8 *Tijd van burgers en stoommachines*
- 1 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- 2 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme

9 *Tijd van wereldoorlogen*
- 3 Het voeren van twee wereldoorlogen (In dit hoofdstuk: de Eerste Wereldoorlog)
- 4 Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij de oorlogvoering

HOOFDVRAAG

Wat waren de oorzaken en de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog?

DEELVRAGEN

1. Waarom zochten de grote Europese mogendheden rond 1900 bondgenoten?
2. Hoe veroorzaakten de bondgenootschappen juist een oorlog?
3. Hoe verliep de strijd en welke gevolgen had die voor militairen en burgers?
4. Hoe werd de Grote Oorlog een wereldoorlog en hoe kwam er uiteindelijk vrede?

3 1 Je eigen volk en je eigen land

DEELVRAAG
1 **Waarom zochten de grote Europese mogendheden rond 1900 bondgenoten?**

BRON 5 Prentbriefkaart gemaakt van een reclameprent uit 1886 voor het tijdschrift La Revanche [de vergelding]. Op de tekening zie je hoe Rusland en Frankrijk samen het monster Duitsland verslaan.

Eén volk, één land, één regering

Duitsland was eeuwenlang een machteloos gebied geweest, bestaand uit hertogdommen, graafschappen, zelfstandige steden en de koninkrijken Beieren en Pruisen. Er leefden ook veel Duitssprekende mensen elders, zoals in het keizerrijk Oostenrijk. In de negentiende eeuw ontstonden **nationale bewegingen**, die voor het eigen volk naar een eigen land met een eigen regering streefden. De Duitse nationalisten wilden alle gebieden met Duitssprekende inwoners verenigen in een democratisch bestuurd rijk. Uit angst voor machtsverlies blokkeerden de Duitse vorsten dat streven. Volgens de kanselier (premier) van Pruisen, Otto von Bismarck, kon vereniging van de Duitse gebieden in één staat alleen maar lukken door *Eisen und Blut* [ijzer en bloed], door wapengeweld dus. Pruisen versloeg Denemarken en het Oostenrijkse leger en verkreeg daardoor Sleeswijk en Holstein. Enthousiast over deze militaire aanpak sloten andere Duitse staatjes zich bij Pruisen aan.
Uit angst dat de Duitse eenwording een sterke en gevaarlijke buurman zou opleveren, verklaarde Frankrijk in 1870 Pruisen de oorlog. Bij de Noord-Franse vestingstad Sedan maakten de Pruisen korte metten met het Franse leger. Moordend en plunderend trokken de Pruisen verder en omsingelden en beschoten Parijs met langeafstandskanonnen. Op 18 januari 1871 riepen de Duitse vorsten in het paleis van Lodewijk XIV in Versailles de Pruisische koning uit tot keizer Wilhelm I van Duitsland. Frankrijk verloor Elzas-Lotharingen, de natuurlijke barrière tussen Frankrijk en Duitsland met zijn rijke kolen- en ijzerertsmijnen, en moest vijf miljard franc betalen. Dat schreeuwde om *revanche* (vergelding).

Industrie en wapenwedloop

Trots op hun overwinning en de eenwording van hun gebieden vonden de Duitsers zichzelf het beste volk op aarde. Voor dit **nationalisme** deden de Fransen en Engelsen trouwens niet onder. Van het Franse geld liet de nieuwe Duitse keizer spoorwegen, kanalen en wegen aanleggen. Het tweede keizerrijk in de Duitse geschiedenis moest een modern industrieland worden. Een concurrent van Frankrijk, maar vooral van Engeland, dat dankzij de Industriële Revolutie een voorsprong had. Het stak de Duitse keizer Wilhelm I en na hem Wilhelm II dat Engeland en Frankrijk al zoveel koloniën hadden. Voor handelsmaatschappijen als de VOC en de WIC waren handelsfactorijen aan de kust voldoende geweest, maar voor toegang tot grondstoffen en afzetmarkten voor de industrie moesten de Europese landen nu ook het binnenland veroveren. Dankzij het moderne wapentuig lukte dat ook. In Afrika moesten eeuwenoude inheemse koninkrijken zich gewonnen geven. Duitsland mengde zich volop in de race om het grootste koloniale wereldrijk, het **moderne imperialisme**. De Fransen waren extra bezorgd over de Duitse plannen omdat hun industrie achterbleef en de groei van hun bevolking stagneerde, in tegenstelling tot die van Duitsland. Had Frankrijk wel soldaten genoeg voor een nieuwe Frans-Duitse oorlog? De Duitse staalproductie, die in 1865 nog maar de helft van die van Frankrijk was, was rond 1900 al twee keer zo groot als de Franse en Engelse staalproductie samen. Wilhelm II stimuleerde de wapenindustrie, zoals het concern Krupp dat langeafstandskanonnen ontwikkelde, en bouwde een flinke oorlogsvloot om koloniën te veroveren en de sterke Britse marine te weerstaan. De Engelsen produceerden als antwoord hierop hun eerste moderne slagschip en noemden dat *dreadnought* oftewel 'durfal', met turbostoommachines, zware bepantsering en tien kanonnen in draaibare geschutstorens.
Voor het eerst was een wapenwedloop tussen de Europese landen in volle gang.

BRON 6 Deze eerste *dreadnought*, gefotografeerd in 1907, stond model voor de nieuwe generatie snelle slagschepen van de Engelse marine.

Veelvolkerenstaten

Nationale bewegingen konden staten vormen, maar ook afbreken, zoals die waarin verschillende volken met een eigen taal en cultuur onder één vorst leefden: de **veelvolkerenstaten**. Dat waren Oostenrijk-Hongarije, Rusland en het Osmaanse of Turkse Rijk.

- In Oostenrijk-Hongarije spraken Oostenrijkers, Hongaren, Tsjechen en Slowaken ieder hun eigen moedertaal. In 1866 gunde Oostenrijk-Hongarije de Hongaren onder druk van hun nationale beweging zelfbestuur. Wel bleven de Hongaren de Habsburgse keizer als hun koning erkennen, vandaar dat Oostenrijk-Hongarije ook wel de Dubbelmonarchie genoemd wordt.
  Het gevaar kwam echter ook van buiten. De Dubbelmonarchie verloor eerst gebieden aan Pruisen. In 1871 verkreeg het pas één geworden Italië de provincies Venetië en Lombardije. In 1908 probeerde de keizer deze gebiedsverliezen te compenseren op de Balkan en bezette hij het Turkse Bosnië-Herzegovina. Hiermee haalde het katholieke Oostenrijk-Hongarije twee nieuwe problemen binnen. Ten eerste waren de Bosniërs in Bosnië-Herzegovina moslims die niets voelden voor het bewind van de katholieke keizer. Het tweede probleem was de Servische bevolkingsgroep in Bosnië: deze mensen wilden bij hun taalbroeders in buurland Servië horen.
- In Istanboel zetelde de sultan van het Osmaanse of Turkse Rijk. Hij regeerde over Klein-Azië, grote delen van de Arabische wereld en de Balkan: Zuidoost-Europa. De Turken hadden bij hun veroveringen de islam overgenomen van de Arabieren. Het uitgestrekte rijk telde vele bevolkingsgroepen met een eigen taal, cultuur of godsdienst, waaronder joden en christenen. In de negentiende eeuw verzwakte het Osmaanse Rijk echter en nationale bewegingen zorgden ook hier dat het rijk uiteenviel. In 1830 maakten de Grieken zich los, in 1878 de Serviërs en de Roemenen en in 1908 de Bulgaren. De Arabieren in het Midden-Oosten stonden te trappelen om hun voorbeeld te volgen.
- Ook het Russische keizerrijk was een veelvolkerenstaat. Vanuit het middeleeuwse vorstendom Kiev was Rusland uitgegroeid tot een gigantisch rijk: van de Oostzeekust, met inbegrip van Finland, Estland, Letland, Litouwen en de helft van Polen, tot de Beringstraat in het uiterste oosten. Daarbij nam het andere volkeren met hun eigen taal en cultuur op. Het tsarenrijk was christelijk, Russisch-orthodox, terwijl er ook mensen met andere godsdiensten – joden en moslims – en andere talen, zoals het Pools, het Oekraïens en het Fins, leefden. Polen was in de achttiende eeuw opgeslokt, dus Rusland grensde direct aan Duitsland.

BRON 7

Een Servische krant, 1913
'Het is vandaag vijf jaar geleden dat, bij keizerlijk bevel, Bosnië en Herzegovina onder de Oostenrijkse heerschappij kwamen. Het volk legde toen de gelofte af wraak te nemen en zich op heldhaftige wijze vrij te vechten. Servische soldaten leggen vandaag de gelofte af dat ze tegen het "tweede Turkije" zullen optreden.'
J. Demey, Geschiedenis in documenten, 1971.

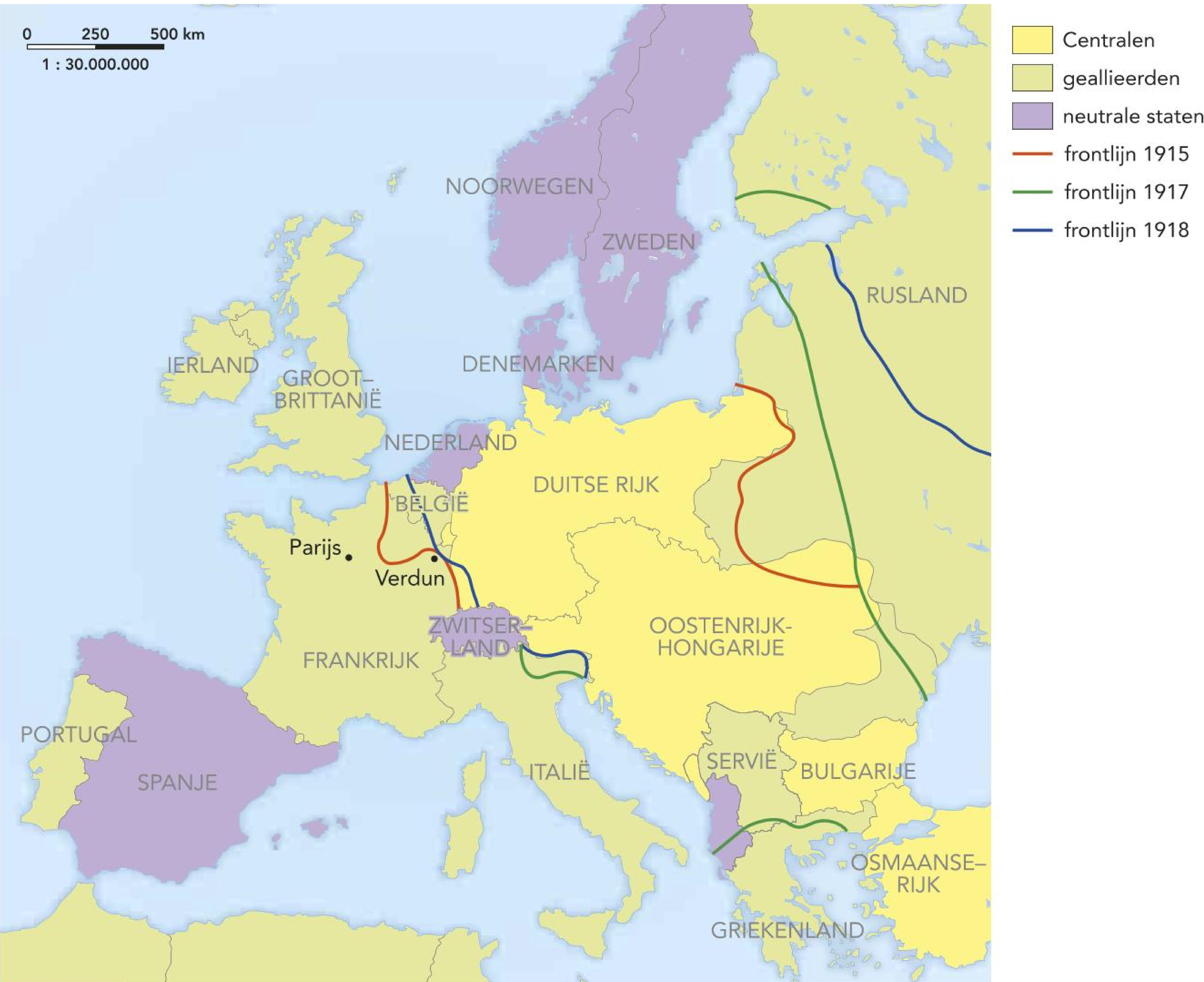
BRON 8 Rusland en Oostenrijk vechten om de Balkan. De sultan van Turkije staat erbij en kijkt ernaar.

Tegenstellingen en bondgenootschappen

De Russen hadden als christelijke natie weinig op met de islamitische Turken. Verder was de Balkan voor Rusland een strategisch belangrijk gebied. De enige Russische havens die 's winters niet bevroren, lagen aan de Zwarte Zee, zoals Sebastopol. De Russische marine kon de wereldzeeën alleen bereiken via de Dardanellen en de Bosporus, dus tussen Turkse kanonnen door. Ten slotte steunden de Russen de Bosniërs, Slovenen en Serven op de Balkan, die net als zij tot de Slavische taalfamilie behoren.

De Russische problemen met Turkije en de Franse angst voor Duitsland leidden tot een bondgenootschap tussen Rusland en Frankrijk. Daarmee sloten ze hun Duitse buurland aan twee kanten in. Eerst deden de Engelsen niet mee, vanwege hun *splendid isolation*.
Los van Europa oriënteerden zij zich liever op de beheersing van de wereldzeeën en hun koloniale rijk. Maar later kozen ze de kant van Frankrijk en Rusland en ontstond de **Triple Entente**.

Duitsland vond bondgenoten in Oostenrijk-Hongarije en Italië; samen vormden de drie landen de **Dreibund** of **Triple Alliantie**. Noch Italië, noch Oostenrijk-Hongarije was echter militair sterk. Bovendien waren die twee geen vrienden van elkaar, te meer daar Italië nog meer gebied van Oostenrijk opeiste. Duitsland wist dus dat het in een oorlog de grootste last zou dragen. Probleem was dat het land bij een **tweefrontenoorlog** tegelijkertijd tegen Rusland en Frankrijk zou moeten vechten. Generaal Von Schlieffen bedacht hier het **Von Schlieffen-plan** voor: Duitsland zou eerst snel Frankrijk verslaan en daarna aan het oostfront Rusland aanvallen. De tsaar kon zijn legers toch niet vlug genoeg mobiliseren, dacht Von Schlieffen minachtend.
Zo stonden toen het oorlogsjaar 1914 aanbrak twee tot de tanden toe bewapende bondgenootschappen tegenover elkaar. Aan een bondgenootschap deelnemen geeft de leden ervan een veilig gevoel, maar of de wereld er daarmee ook veiliger op wordt?

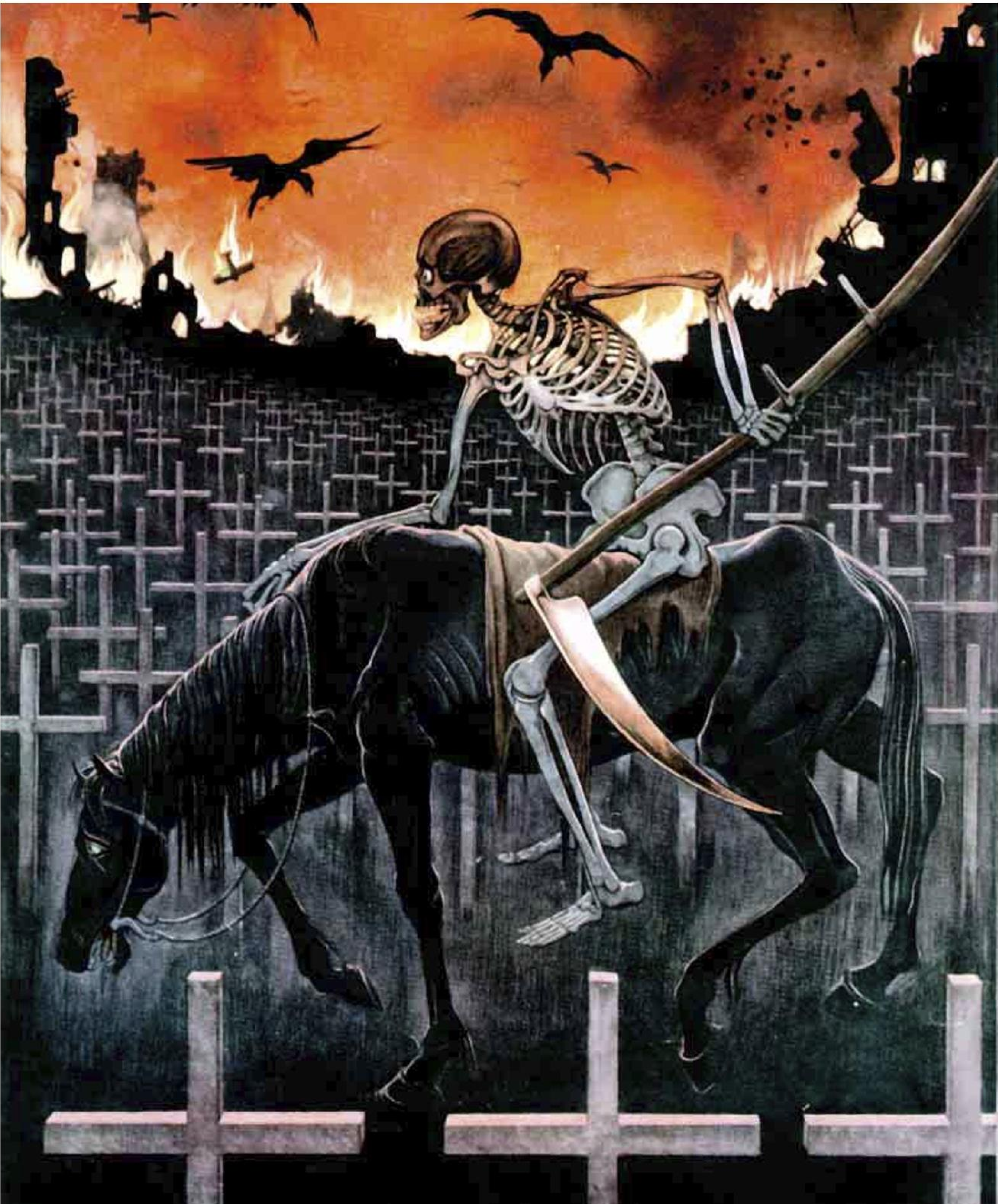
BRON 9 De bondgenootschappen tijdens en het verloop van de Eerste Wereldoorlog.

3 2 De Grote Oorlog

DEELVRAAG
2 Hoe veroorzaakten de bondgenootschappen juist een oorlog?

De aanleiding: Princip pleegt een moord

Op 28 juni 1914 maakten de Oostenrijkse kroonprins Franz Ferdinand en zijn vrouw Sophie in een open auto een rijtoer door Sarajevo, de provinciehoofdstad van het Servisch sprekende deel van Oostenrijk-Hongarije. De scholier Gavrilo Princip had met vijf vrienden afgesproken dat ze de kroonprins zouden vermoorden. Alle zes waren zij leden van de terroristische Bende van de Zwarte Hand die streefde naar de vorming van een Groot-Servië, dat zou bestaan uit Servië en alle gebieden waar Servisch gesproken werd. Ze waren bereid om hun leven daarvoor op het spel te zetten. De eerste vriend durfde niet, de tweede aarzelde bij de aanblik van prinses Sophie en de derde stond toevallig naast een politieagent toen hij zijn handgranaat gooide en miste daardoor; hij verwondde wel een officier van de prins. Het prinselijk paar reed ongedeerd door. Na de rijtoer wilde Franz Ferdinand de gewonde officier opzoeken in het ziekenhuis. Maar zijn chauffeur reed verkeerd en stopte toevallig juist op de plaats waar Princip stond. Die aarzelde niet, maar sprong op de treeplank van de auto en schoot de prins van dichtbij dood. Zijn tweede kogel raakte Sophie, die zich over haar stervende echtgenoot boog. Princip verklaarde later tegenover de gevangenispsychiater geen spijt te hebben van zijn terreurdaad. Alleen had hij nooit een wereldoorlog willen veroorzaken. Hoe kon dat toch, vroeg hij zich af in zijn eenzame cel.

BRON 10 De Eerste Wereldoorlog gezien door de ogen van de Nederlandse tekenaar Anton Pieck. Pieck schilderde meestal gezellige oudhollandse plaatjes en ontwierp later het sprookjesbos van de Efteling.
Hij maakte een heel ander soort voorstelling toen hij de Eerste Wereldoorlog tekende.

Bondgenootschappen vormen een gevaar

Oostenrijk-Hongarije verdacht buurland Servië ervan achter de moordaanslag te zitten. De Oostenrijkse regering wilde met eigen mensen in Servië politieonderzoek doen en dreigde Servië de oorlog te verklaren als dit werd geweigerd. Door de verplichtingen die Oostenrijk-Hongarije, Duitsland en Italië enerzijds en Engeland, Frankrijk en Rusland anderzijds tegenover elkaar waren aangegaan, kon dat op een grote Europese oorlog uitlopen. Er volgde een maand van druk diplomatiek verkeer om oorlog te voorkomen. Servië leek wel aan de eisen van Wenen te willen voldoen. Maar in de nacht van 24 op 25 juli telegrafeerden de Russen de Servische regering dat Rusland Servië zou helpen in geval van een oorlog met Oostenrijk-Hongarije. De Russen overwogen **mobilisatie**, de gigantische operatie waarbij leger en vloot gevechtsklaar worden gemaakt. Op bezoek bij de tsaar bevestigde de Franse premier Poincaré dat Frankrijk en Rusland over het conflict tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië 'op één lijn zaten'.
Binnen het andere bondgenootschap kreeg Oostenrijk-Hongarije van Wilhelm II een *blanco cheque* om Servië aan te pakken. De Duitse keizer besefte donders goed dat hij hiermee in oorlog met Rusland kon komen en dat Frankrijk dan niet werkloos zou toezien. Duitse geheimagenten berichtten dat Rusland eigenlijk al mobiliseerde: honderdduizenden paarden werden opnieuw beslagen, munitie, voedsel en manschappen werden bijeengebracht en de wegen en spoorwegen in westelijke richting werden vrijgehouden.

De Grote Oorlog

Op 28 juli verklaarde Oostenrijk-Hongarije de oorlog aan Servië. Op 30 juli gaf de Russische tsaar het bevel tot mobilisatie. Nu raakte de Duitse legerleiding in paniek. Door een snelle Russische mobilisatie liep immers het Von Schlieffen-plan gevaar te mislukken. Op 1 augustus verklaarde Duitsland de oorlog aan Rusland. Onverwacht snel veroverden de Russen delen van Oost-Pruisen. De Russische mobilisatie was veel vlotter verlopen dan verwacht. Frankrijk steunde Rusland en was van plan Duitsland via de Belgische Maasvallei aan te vallen. De Engelsen wachtten even af. Zij moesten op hun marine vertrouwen, want hun kleine beroepsleger was niet berekend op een omvangrijke en langdurige landoorlog. De Duitse generaals Hindenburg en Ludendorff versloegen al aan het einde van de maand de Russen bij Tannenberg en de Masurische Meren (in het huidige Polen). Tot verbazing van Wilhelm II weigerde het neutrale België de gevraagde doortocht naar Noord-Frankrijk.

BRON 11 Op weg naar het front in augustus 1914 schreven Duitse soldaten nog optimistisch 'Uitstapje naar Parijs' en 'Tot ziens op de boulevard' op hun wagon.

BRON 12

'Waar ziet hij mij voor aan?'
Die avond (3 augustus) zond de Duitse keizer een persoonlijke oproep aan koning Albert [van België], een ver familielid, waarin hij zijn vriendelijkste bedoelingen herhaalde. Voor het eerst na twee zenuwslopende dagen gaf de Belgische koning lucht aan zijn woede: 'Waar ziet hij me voor aan?' Hij gaf onmiddellijk orders voor het opblazen van de Maasbruggen bij Luik en de spoorbruggen en spoorwegtunnels aan de Luxemburgse grens. De commandant van het Luikse fort kreeg het bevel 'tot het einde toe met uw divisie de stelling te verdedigen.'
Naar: J.Keegan, De Eerste Wereldoorlog, 2006.

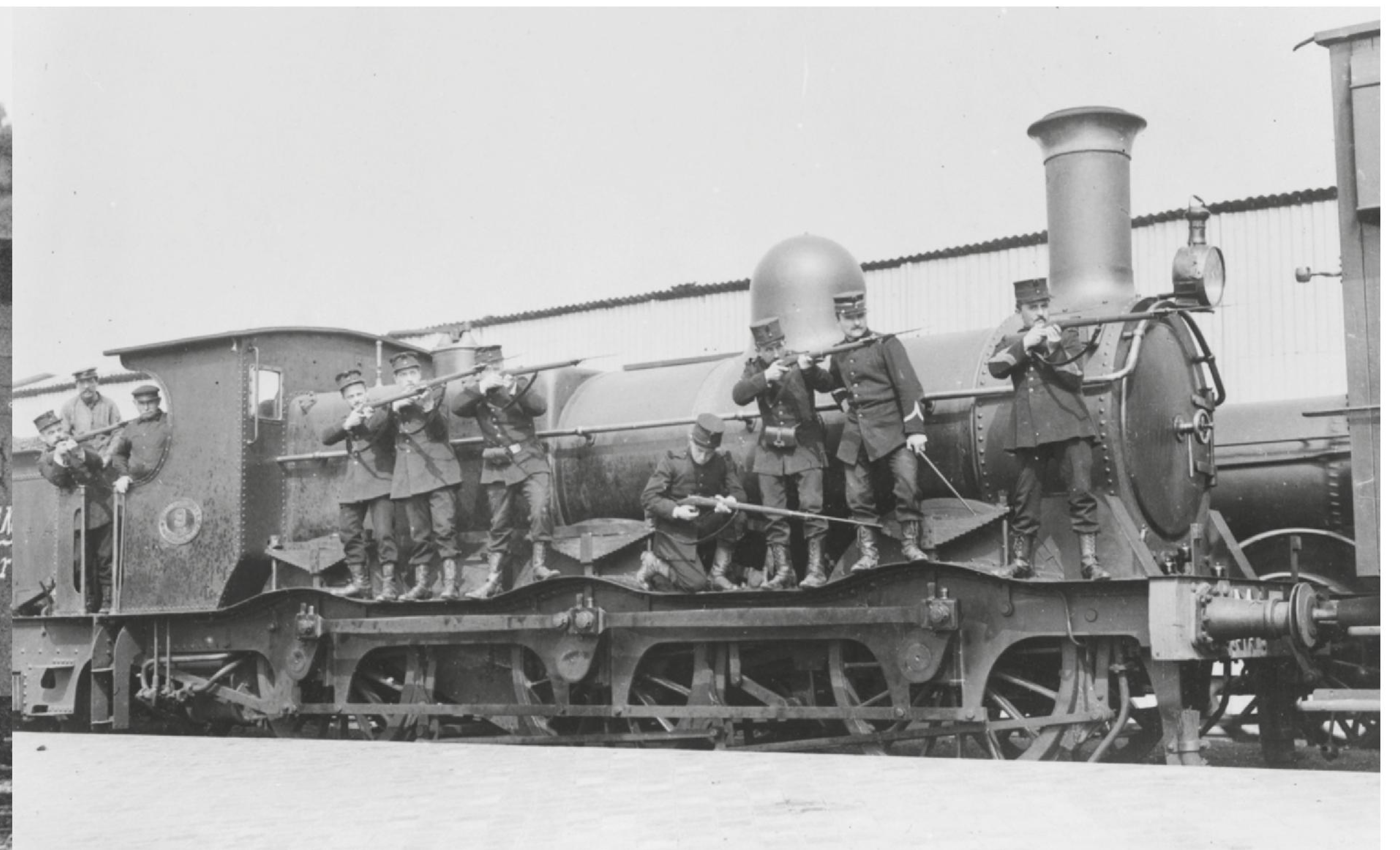
Duitse treinen brachten daarop in de nacht van 4 op 5 augustus reusachtige kanonnen over de Belgische grens. Het ene na het andere fort langs de Maas werd vanaf de hoge Ardennen in puin geschoten. Nu verklaarde Engeland de oorlog aan Duitsland, want het had de neutraliteit van België gegarandeerd. Antwerpen mocht niet in handen van de Duitsers vallen, want dan zou die stad een gevaarlijke uitvalsbasis voor de Duitse marine worden. Door de strijd aan het oostfront tegen de Russische legers, het heldhaftige verzet van de Belgen en de inmenging van Engelse troepen mislukte het Von Schlieffen-plan helemaal. Parijs omsingelen en het Franse leger insluiten bleek een onrealistisch plan. De Fransen riepen de Duitsers aan de rivier de Marne in Noord-Frankrijk een halt toe en drongen hen terug. De troepen aan beide zijden begonnen zich in te graven; zo ontstond de **loopgravenoorlog**.

Van aanslag tot oorlog

De terreurdaad van een schooljongen, Gavrilo Princip, leidde dus tot een kettingreactie waaruit uiteindelijk de Eerste Wereldoorlog volgde.

1 Scholier Princip schiet in Sarajevo de Oostenrijkse kroonprins dood.
2 Oostenrijk-Hongarije verdenkt Servië van de moordaanslag en eist eigen onderzoek.
3 Duitsland geeft Oostenrijk-Hongarije de vrije hand om oorlog te voeren tegen Servië.
4 Rusland steunt Servië en mobiliseert troepen aan de grenzen met Oostenrijk-Hongarije en Duitsland.
5 Frankrijk verklaart zich eensgezind met Rusland.
6 Duitsland verklaart de oorlog aan Rusland en Frankrijk en opent de aanval.
7 Duitsland valt zonder oorlogsverklaring het neutrale België binnen om doortocht te forceren naar Noord-Frankrijk.
8 Engeland vat schending van de Belgische neutraliteit op als oorlogsverklaring en verklaart de oorlog aan Duitsland.

BRON 13 Dankzij het verzet van de Belgen, die onder andere op de terugtocht bij Mechelen de Duitsers beschoten vanaf een stoomlocomotief, verdween het Duitse optimisme over een snelle overwinning snel.

3 Een totale oorlog

DEELVRAAG
3 Hoe verliep de strijd en welke gevolgen had die voor militairen en burgers?

Totale oorlog

BRON 14 Cartoon van de Nederlandse tekenaar in dienst van *De Telegraaf*, Louis Raemaekers. Duitse militairen met pickelhelm op vermoorden weerloze Belgische burgers.

De Duitse legerleiding was woedend over de Belgische tegenstand. Onder de Duitse soldaten deden uit de lucht gegrepen gruwelverhalen de ronde over Belgische scherpschutters. Daarmee rechtvaardigden de Duitsers dat zij bij hun opmars Belgische dorpen en steden terroriseerden. Voor de ogen van hun vrouwen en kinderen werden Belgische mannen op de dorpspleinen bijeengedreven en door mitrailleurs neergemaaid. In Leuven staken Duitse soldaten het centrum met de eeuwenoude universiteitsbibliotheek in brand. Zo betrokken de Duitsers bewust, voor het eerst in de geschiedenis, ook burgers bij de oorlog: het werd een **totale oorlog**. Hun terreurdaden schokten de wereld. Toen de Duitsers Antwerpen naderden, sloeg de Belgische bevolking massaal op de vlucht naar Nederland, dat neutraal probeerde te blijven. De zes miljoen Nederlanders vingen de een miljoen Belgische vluchtelingen liefderijk op. De Franse generaal Joffre stopte de Duitse opmars met overwinningen aan de Noord-Franse rivier de Marne en de rivier de IJzer in zuidwest België.

Loopgraven

Vervolgens ontstond er een lange slinger van Duitse en geallieerde loopgraven van de Belgische kust, door Vlaanderen en Noord-Frankrijk heen, tot aan de Zwitserse grens. Soms drie linies dik, door prikkeldraad beschermd, met tussenliggende verbindingsgangen, ondergrondse hospitalen en munitieopslagplaatsen. Als militair kroop je daar rond in de modder. Achter je hoorde je het gebulder van de eigen kanonnen, die over de eigen linie heen de tegenstanders murw beukten. Dook je op uit je loopgraaf, dan riskeerde je een kogel van een vijandelijke scherpschutter. Bij een stormaanval liep je in een regen van mitrailleurkogels. Pogingen om de linies te doorbreken kostten honderdduizenden doden en leverden nauwelijks terreinwinst op. In 1916 belegerden de Duitsers zes maanden lang de vestingstad Verdun in Noord-Frankrijk. In die zes maanden sneuvelden 143.000 Duitse en 162.000 Franse soldaten. Kort daarna vielen er nog eens een miljoen doden en gewonden in de slag aan de Somme, die vier maanden duurde.

BRON 15 *Halt! Who goes there?* Halt! Wie gaat daar? Als je een vriend bent, neem dienst in het Britse leger en help de dappere jongens aan het front. Het Engelse beroepsleger was klein en had versterking nodig.

Nieuwe wapens

Vliegtuigen en zeppelins voerden verkenningsvluchten en primitieve bombardementen uit. Op 22 april 1915 stierven de eerste Franse soldaten aan mosterdgas. Dat was bepaald geen betrouwbaar wapen, want bij draaiende wind dreef het naar de eigen linies. Met een mitrailleur zaaide je dood en verderf onder de aanstormende vijand, maar dat wapen was niet geschikt om bij een eigen aanval een doorbraak te forceren. De Engelsen bedachten de tank om soldaten veilig over prikkeldraad en loopgraven heen achter de vijandelijke linie te brengen. De eerste tanks waren grote gepantserde machines, uitgerust met lichte kanonnen of mitrailleurs en rupsbanden links en rechts over het hele voertuig. Later werden ze doorontwikkeld tot geduchte aanvalswapens met een zwaar kanon voorop.

BRON 16 Een van de eerste Engelse tanks op het slagveld.

BRON 17

Hoe soldaten het ervoeren

– Duitse soldaat: 'Je kunt je de verschrikkingen echt niet voorstellen. Niemand kan dat als hij ze zelf niet heeft meegemaakt.'
– Britse soldaat: 'Er werd geen appel gehouden toen we waren teruggekeerd, want er waren toch maar vijfentwintig man over van de achthonderd die op pad gingen. Er viel weinig te tellen.'
– Franse soldaat: 'De vijand is niet meer dan een obstakel dat moet worden vernietigd. We zijn in beesten aan het veranderen. Ik voel het bij anderen en bij mezelf.'
– Uit een Duits gedicht over een bombardement door kanonnen:
'Klappen, Klossen, Woelen, Krijsen
Gillen, Fluiten, Sissen, Brommen
Pletten, Klappen, Knarsen. Kraken
Stompen, Stampen'

Naar: Chr. en K. Brants, Velden van weleer, reisgids naar de Eerste Wereldoorlog, 2010.

Het doden vond grotendeels van een flinke afstand plaats, met artillerie, machinegeweren, granaten of andere wapens, waardoor de vijand geen echt gezicht kreeg. Slechts 0,1% van alle Duitse slachtoffers aan het westelijk front in de lente van 1917 viel door gevechten van man tegen man. Artillerievuur doodde driekwart van de Franse slachtoffers. Een anonieme en onpersoonlijke vijand op afstand doodmaken was veel gemakkelijker dan in man-tot-man-gevechten. Dan sprong je bijvoorbeeld in een vijandelijke loopgraaf en doodde iemand vlak voor je met je bajonet, terwijl hij je aankeek.

Aan het oostfront

Toen hun opmars van augustus 1914 eenmaal gestuit was door de Oostenrijkse en Duitse legers begon al gauw de terugtocht van de Russen. Zij namen mee wat los en vast zat en deporteerden groepen Polen, die zij ervan verdachten met de **Centralen** (de bondgenoten van Duitsland die voorheen de Triple Alliantie vormden) te heulen. De Polen hoopten dat deze Grote Oorlog hun bevrijding van de Russische overheersing zou brengen.

BRON 18

Uit de memoires van een Poolse burgemeester

Binnen een jaar na het begin van de oorlog kwamen de Oostenrijkse troepen vijf keer en de Russische troepen vier keer voorbij. Vlakbij mijn dorp Tarnoberg werden drie grote veldslagen uitgevochten, de Russen bezetten het gebied tot twee keer toe, de eerste keer drie weken en de keer daarop acht maanden. Door kanonvuur gingen 300 boerderijen en huizen verloren. Sommige buurdorpen verdwenen helemaal. 14.000 hectare bos verbrandde, werd gekapt of kapotgeschoten en boerderijen werden geplunderd. Mijn bevolking – voor zover niet gevlucht – leefde in geïmproviseerde onderkomens tussen de ruïnes. Ze konden hun akkers niet meer bewerken vanwege de loopgraven en kluwens prikkeldraad, terwijl hun paarden en het overige vee meegenomen waren. De meeste volwassen mannen werden gedeporteerd tot voorbij de Oeral. Wat restte waren voedselgebrek, hoge prijzen en hongersnood.

Naar: I. Kershaw, De afdaling in de hel, Europa 1914-1949, 2015.

Op zee

Zowel de Engelsen als de Duitsers hadden in 1914 een marine met moderne bewapening en pantserbescherming. De Duitsers bezaten echter maar weinig havens. Eenmaal op de Noordzee stuitten ze op weg naar de Atlantische Oceaan op een cordon van Engelse oorlogsschepen tussen Noord-Schotland en Noorwegen. Bovendien lag het Kanaal vol Engelse mijnen. Een aantal grote zeeslagen werd uitgevochten en onzichtbaar doorkruisten onderzeeërs het water. Ook op zee werden burgers in de oorlog betrokken. Koopvaardijschepen werden tot zinken gebracht. De torpedering van de Britse lijnboot Lusitania (1915) kostte 1201 passagiers het leven, onder wie 128 Amerikanen. Politiek nam Duitsland hiermee een groot risico, want Amerika gaf er bijna zijn neutraliteit door op.

Verdieping bij 3.3

Op de vlucht naar neutraal Nederland

De Nederlandse oorlogscorrespondent Jean Louis Pisuisse beschreef de eerste oorlogsdag van het Belgische dorp Warsage.

BRON 19

Warsage
'En de bewoners van deze rampzalige streek, ze waren al vroeger gevlucht of ze lagen naast hun beesten, als hun beesten, neergeschoten voor de huizen, in de greppels, langs de wegen, onherkenbaar vertrapt, vaak door cavalcades [stoeten ruiters], hun lijken te pletter gereden onder kneuzende kanonnenwagens.'
Naar: M. Kropman, www.onsverleden.net,2008.

Vluchtelingen

Visé, aan de grens met Nederland, was diezelfde dag in brand gestoken. Er waren 38 inwoners in koelen bloede doodgeschoten en 631 weggevoerd naar Duitsland. Nederlanders lazen dit soort gruwelijke berichten en zagen de prenten van Louis Raemaeckers in *de Telegraaf* (bron 14). Vanaf de Zuid-Limburgse heuvels bekeken Nederlandse ramptoeristen de oorlogsbranden in de Maasvallei. Zou Nederland wél neutraal kunnen blijven, iets wat België niet gelukt was? Maar ze dachten ook: wat kunnen we voor die arme Belgen doen?
In augustus en september al vluchtten tienduizenden Belgen Zuid-Limburg in. Begin oktober, vlak voor de Duitsers Antwerpen bombardeerden, groeide dat uit tot een massale vlucht; eerst nog per trein, maar later, toen ook het treinpersoneel op de vlucht was geslagen, te voet of met paard en wagen. Onder de vluchtelingen bevonden zich ook Duitse deserteurs en Engelse en Belgische militairen. Die laatsten probeerden via Nederland en Engeland opnieuw naar het slagveld te gaan. Zij werden in kazernes en interneringskampen opgesloten, want de Nederlandse regering was bang om hen te laten gaan. Duitsland zou dat kunnen opvatten als een oorlogshandeling en als het einde van Nederlands neutraliteit. Zodra de militairen dat doorkregen, probeerden ze in burgerkleding terug de grens over te glippen.

BRON 20 Belgische militairen voorlopig opgevangen in het ziekenhuis van Middelburg.

Maar hoofdzakelijk waren het burgers, een stroom die aanzwol tot een miljoen mensen, waarvan honderdduizend vluchtelingen in Limburg, vijfhonderdduizend in Noord-Brabant en vierhonderdduizend in Zeeland.

BRON 21

De Nieuwe Tilburgse Courant over vluchtelingen
Niet alleen de huizen en andere gebouwen in de stad zaten vol met Belgen. Zij vulden alle straten, van gevel tot gevel. Er was geen open plekje meer te vinden op de Groote Markt.
Naar: M. Bos, Heel Belgenland leek richting de grens te strompelen, in: Historisch Nieuwsblad, 2007.

Hulpverlening

Massaal kwamen de bewoners van de zuidelijke provincies in Nederland en later de rest van het land in actie. Ze namen thuis vluchtelingen op of zamelden geld of voedsel in. Ook kerken, leegstaande fabrieken en pakhuizen en scholen werden toevluchtsoorden. Talloze Belgen die hun familie waren kwijtgeraakt in de chaos schreven hun naam op schuttingen en muren.
De Nederlandse regering wist niet goed wat ze ermee aan moest. Koningin Wilhelmina riep in haar troonrede van 15 september 1914 de bevolking op om de Belgen te helpen. Particulieren namen de vluchtelingen op. Toen het met particuliere huisvesting niet meer te redden was, bouwde de regering vluchtelingenkampen. Belgen die het konden betalen huurden zelf woonruimte. De kampen waren bestemd voor '*fatsoenlijke behoeftigen en gevaarlijke of ongewenste elementen*'.

BRON 22 Kerstmis 1914. Belgische kinderen in Bellevue in Amsterdam krijgen kerstcadeautjes van Deense kinderen. Daarom staan er Deense en Nederlandse teksten op de banieren in de zaal: 'Hartelijk dank aan onze Deense vrienden.'

Spanningen

Die aparte behandeling van arm en rijk begon toen in Nederland onvrede ontstond rond het vluchtelingenprobleem. Kon je mensen van verschillende stand wel in één kamp huisvesten? Zouden de 'behoeftigen' geen besmettelijke ziekten overbrengen, armoedeziekten als schurft of cholera? Waren alle Belgen wel echte vluchtelingen of zaten er ook '*werklozen*' onder '*die hier te lande onderdak en vrije voeding komen genieten*', zoals een argwanende Nederlandse generaal zei? De Belgen klaagden over het eten in de kampen (erwtensoep heette 'beton hollandaise'), maar vergaten dat Nederland in oorlogstijd ook niet voldoende voedsel kon importeren. Later kregen ze Belgische bakkers en soms zelfs een frietkraam in het kamp. Ze vonden het verschrikkelijk dat gezinnen aanvankelijk niet herenigd mochten worden en dat ze geen werk mochten zoeken. Belgische militairen in een interneringskamp in Gaasterland kregen ruzie met de plaatselijke bevolking. Ze belaagden de Friese meisjes, zwommen naakt in de Zuiderzee en waren heel luidruchtig. De verschillen tussen de lossere Belgische cultuur en die van het calvinistische Nederland werden steeds duidelijker. Bovendien ontstonden er spanningen in de vluchtelingenkampen tussen Frans- en Nederlandstaligen. Walen en Vlamingen stonden in België altijd al tegenover elkaar. In vluchtelingenkampen werden ze door elkaar gezet. Tot ontzetting van de goed bedoelende Nederlanders braken daar zelfs vechtpartijen uit. Vluchtelingen nemen nu eenmaal hun cultuur en politieke tegenstellingen mee op reis.

Terug, of niet?

Vandaar dat de regering, toen Antwerpen eenmaal gevallen was en de Duitse opmars verder ging richting Franse grens, de vluchtelingen opriep terug naar huis te gaan. Ze kreeg van de Duitse bezetter in België garanties voor de veiligheid in bezet gebied. Veel vluchtelingen gaven aan de oproep gehoor. Van de een miljoen trokken er 900.000 weer de grens over, benauwd voor wat ze in hun dorp of stad zouden aantreffen.

Honderdduizend Belgen bleven echter tot het einde van de oorlog in Nederland. Voor hen bouwde de regering noodwoningen, vaak met financiële hulp uit het buitenland. Ook in andere landen werd namelijk geld ingezameld voor de Belgische vluchtelingen en gaven kinderen hun speelgoed voor de Belgische kinderen in Nederland.
In het Zuiden vind je nog steeds nakomelingen van Belgische vluchtelingen uit de Eerste Wereldoorlog. Zo kan dat gaan met vluchtelingen: ze voelen zich soms zo goed thuis dat ze in het gastland blijven, vrienden krijgen, verliefd worden, werk of opleiding vinden en na een of twee generaties niet meer van de 'autochtonen' te onderscheiden zijn. Behalve misschien aan hun achternaam...

3 4 Het laatste oorlogsjaar en vrede

DEELVRAAG

4 Hoe werd de Grote Oorlog een wereldoorlog en hoe kwam er uiteindelijk vrede?

Wereldoorlog

Om Amerikaanse steun aan de geallieerden te dwarsbomen, joegen Duitse onderzeeërs op vrachtschepen die de Atlantische Oceaan overstaken. In deze 'onbeperkte duikbootoorlog' werden ook Amerikaanse schepen getorpedeerd. President Wilson kwam in januari 1917 met een lijst van Veertien Punten als basis voor een toekomst in vrede. Onder die punten waren een Volkenbond om nieuwe oorlogen te voorkomen, nieuwe landsgrenzen op basis van zelfbeschikkingsrecht der volkeren en democratie. In april 1917 besloot het Amerikaanse Congres tot oorlog en sprak Wilson: 'De wereld moet veilig worden gemaakt voor democratie. We verlangen geen overwinning, geen grondgebieden. We zijn slechts een van de voorvechters van de rechten van de mens.' Nu werd het echt een **wereldoorlog**. Het kostte nog een jaar om Amerikaanse legers over de oceaan te verschepen.

In februari 1917 waren de Russen zo ontevreden over de nederlagen van de tsaar en over zijn autoritaire regering, dat ze een revolutie begonnen. Nicolaas II trad af ten gunste van een Voorlopige Regering. In oktober 1917 pleegden vervolgens Russische communisten onder leiding van Lenin een geslaagde revolutie tegen deze regering. Door de chaos van de Februarirevolutie en de Oktoberrevolutie konden de Duitsers in Rusland enorme gebieden veroveren. De communisten startten onderhandelingen met Duitsland, want ze wilden allereerst de macht in Rusland stevig in handen krijgen. Daarom accepteerden ze bij de Vrede van Brest-Litovsk, maart 1918, grote gebiedsverliezen.

Wapenstilstand

Hierna bracht Wilhelm II haastig zijn troepen van het oostfront over naar het westen en begon in het voorjaar van 1918 een groot offensief. Maar uiteindelijk dwongen de **Geallieerden** (de bondgenoten van Frankrijk en Engeland), aangevuld met Amerikaanse troepen en ondersteund door tanks, de Duitsers tot de terugtocht. In oktober 1918 sloegen Duitse soldaten en mariniers aan het muiten. Net als stakende burgers demonstreerden zij tegen de keizerlijke oorlogspolitiek. Het was een verloren zaak, wisten ook de Duitse generaals. Zij adviseerden de keizer om een wapenstilstand te vragen en af te treden. Dat gebeurde op 8 november 1918. Wilhelm II kreeg asiel in Nederland. De socialist Ebert vormde een nieuwe regering, die op 11 november de wapenstilstand ondertekende. De Eerste Wereldoorlog was afgelopen, de soldaten die het overleefd hadden konden naar huis.

BRON 23 Foto van de Vlaamse stad Yper, genomen vlak na de oorlog, in 1918.

De vrede van Versailles

In januari 1919 begonnen de Geallieerden hun onderlinge onderhandelingen over de vredesverdragen met Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Turkse Rijk: de Vredes van Parijs. In juni ondertekende Duitsland in de Spiegelzaal van het paleis van Versailles de **Vrede van Versailles** of het *Diktat*, zoals de Duitsers het noemden. Dit waren de bepalingen:
Gebiedsverliezen: Elzas-Lotharingen en Saarland (tot 1934) aan Frankrijk; Eupen en Malmédy aan België; noordelijk Sleeswijk-Holstein aan Denemarken; aan het nieuw opgerichte Polen een 'Poolse corridor' dwars door Oost-Pruisen, plus de Oostzeehaven Gdansk; alle Duitse koloniën.
Leger en vloot: Leger sterk verkleind, geen tanks, oorlogsgassen, grensversterkingen, marine of luchtmacht meer.
Herstelbetalingen voor oorlogsschade: 132 miljard goudmark.
Schuldvraag: Duitsland!
Handhaving van de vrede: Oprichting Volkenbond.

Veelvolkerenstaten opgesplitst

De Oostenrijk-Hongaarse en Duitse keizer en de sultan van het Turkse rijk waren alle drie van het toneel verdwenen. Aan hun veelvolkerenstaten was een eind gekomen.

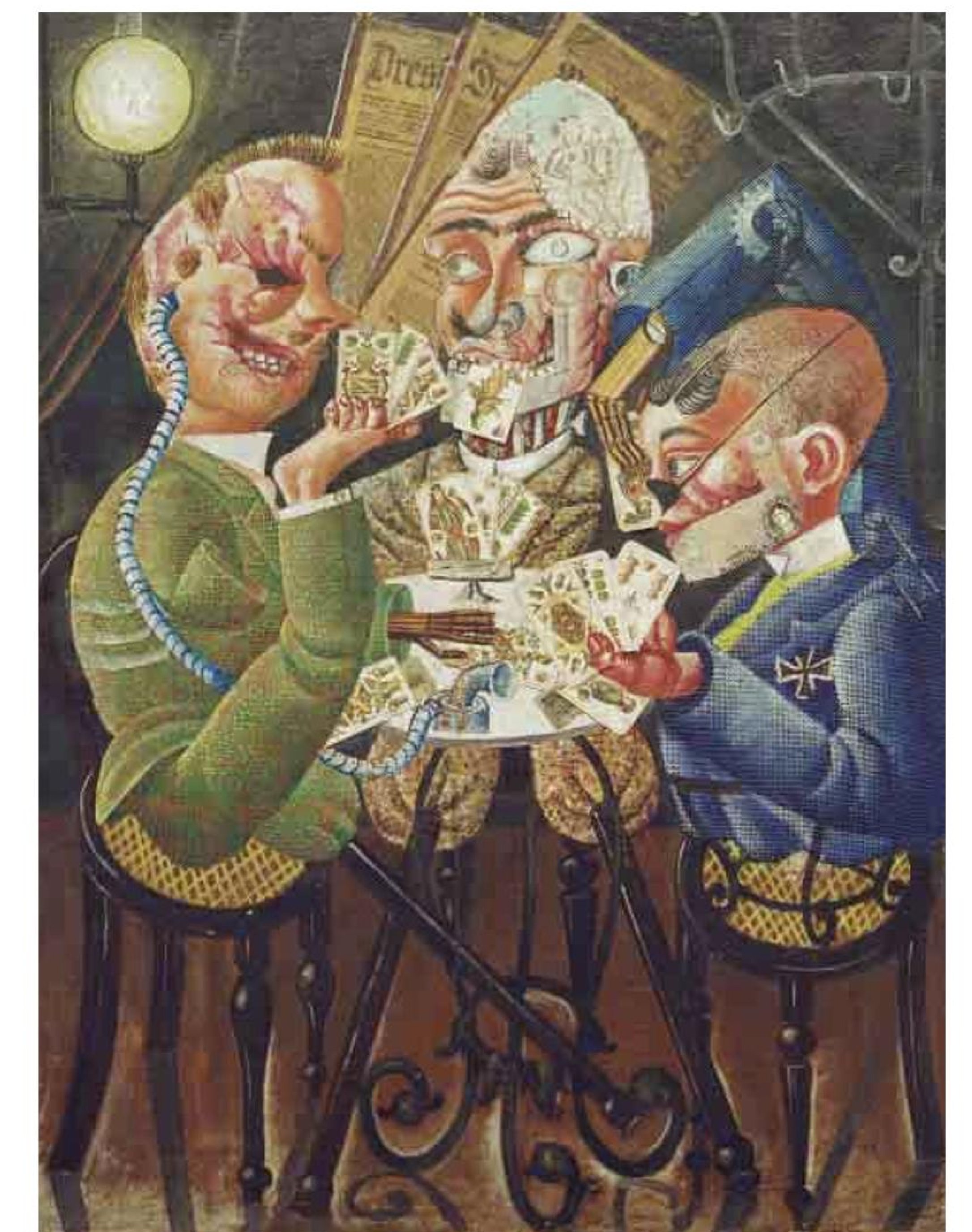
- Oostenrijk-Hongarije werd opgesplitst in de zelfstandige staten Oostenrijk, Hongarije en Tsjecho-Slowakije. Een nieuw koninkrijk: Joegoslavië, bestond uit de gebieden Servië, Montenegro, Dalmatië, Bosnië-Hercegovina en Slovenië.
- Rusland was al verkleind door de eenzijdige vrede van Brest-Litovsk. Finland, Estland, Letland, Litouwen en Polen werden onafhankelijke staten.
- Het Ottomaanse rijk werd verkleind tot het huidige Turkije en verloor alle gebieden in het Midden-Oosten. De nieuwe Volkenbond wilde die gebieden 'laten opvoeden tot zelfstandigheid'. Engeland kreeg het mandaat, de opdracht, om de **mandaatgebieden** Palestina, Egypte en Irak te besturen. Frankrijk zorgde voor mandaatgebied Syrië, inclusief het huidige Libanon. Dat was zuur voor de Arabische nationale beweging, die door de geallieerden was opgeroepen tot opstand tegen de sultan, in ruil voor de belofte van zelfstandigheid. De enige Arabische staat die gesticht werd was het koninkrijk Saoedi-Arabië (1920).

De grenswijzigingen bezorgden 60 miljoen mensen een eigen staat, maar er kwamen ook 25 miljoen 'minderheden' binnen de veranderde landsgrenzen bij. Het Pruisische grondgebied dat Polen kreeg bijvoorbeeld was inclusief de Duitse bewoners. Dus ontstond er binnen het nieuwe Polen een Duitse minderheid. In het nieuwe Tsjecho-Slowakije woonden behalve Tsjechen en Slowaken ook Duitsers. Het zelfbeschikkingsrecht der volkeren van president Wilson was niet helemaal geslaagd.

Onzekere toekomst

Meestal pasten teruggekeerde soldaten zich moeilijk aan de burgermaatschappij aan. De verschrikkingen van het slagveld hadden hen emotioneel en moreel afgestompt. Om maar niet te spreken van de talloze oorlogsinvaliden – psychisch of lichamelijk – in alle landen die deelgenomen hadden aan de oorlog. Overal in Europa probeerde men het leven weer op te pakken.

In Duitsland vormden wraakzuchtige ex-soldaten militante groepen die jacht maakten op iedereen die zij schuldig achtten aan het verlies van de oorlog. Amerika werd geen lid van de Volkenbond, want de meeste Amerikanen wilden geen bemoeienis met het buitenland meer. De toekomst was onzeker. Had de Eerste Wereldoorlog 'de wereld' echt 'veilig gemaakt voor democratie', zoals president Wilson wilde?

BRON 24 Na de oorlog schilderde de Duitse kunstenaar Otto Dix deze kaartspelende oorlogsinvaliden. Oorlogsinvaliden werden een beetje weggestopt. Men zag ze niet graag, zo ook deze spelers, die in een eigen hoekje in het café zitten.

3 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

8 Tijd van burgers en stoommachines

1 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
2 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme

9 Tijd van wereldoorlogen

3 Het voeren van twee wereldoorlogen (In dit hoofdstuk: de Eerste Wereldoorlog)
4 Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij de oorlogvoering.

JE WEET

Welke oorzaken de Eerste Wereldoorlog had en wat de gevolgen waren.

1 Waarom de grote mogendheden rond 1900 bondgenoten zochten.
2 Op welke wijze de bondgenootschappen juist een wereldoorlog veroorzaakten.
3 Hoe de strijd verliep aan het westfront en het oostfront en welke gevolgen de oorlog had voor militairen en burgers.
4 Waardoor de Grote Oorlog een echte wereldoorlog werd en hoe er uiteindelijk vrede kwam.

JE KUNT

Soorten oorzaken en soorten gevolgen onderscheiden en beschrijven. Denk daarbij niet alleen aan directe en indirecte oorzaken en gevolgen, maar ook aan bedoelde en onbedoelde gevolgen.
Er zijn gevolgen op de korte termijn en gevolgen op de lange termijn.
De laatste oorzaak (de directe oorzaak) noemen wij ook wel aanleiding.

1800

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

1830 ▸ Griekenland los van Turkse rijk

1840

1860

1866 ▸ Sleeswijk-Holstein aan Pruisen; Hongaren krijgen zelfstandigheid binnen Dubbelmonarchie
1871 ▸ Duitsland wordt één land onder keizer Wilhelm I

1880

1878 ▸ Roemenen en Bulgaren los van Turkse rijk

1900

1900-1914 ▸ Wapenwedloop en nationalisme, Driebond en Triple Entente ontstaan

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

1908

1908 ▸ Oostenrijk-Hongarije bezet het Turkse Bosnië-Herzegovina

1910

1914 ▸ Duitse opmars in België, Frankrijk en Rusland, tweefronten-oorlog
1914-1918 ▸ Eerste Wereldoorlog tussen Geallieerden en Centralen
juni 1914 ▸ Moordaanslag in Sarajevo
augustus 1914 ▸ Duitsland verklaart Rusland de oorlog
1915 ▸ Voor het eerst mosterdgas gebruikt, duikboot-oorlog, Lusitania getorpedeerd
1916 ▸ Veldslagen bij Verdun en aan de Somme
februari 1917 ▸ Revolutie in Rusland, de tsaar wordt afgezet, Voorlopige Regering treedt aan
april 1917 ▸ Amerika vecht mee aan de kant van de Geallieerden
oktober 1917 ▸ Communistische revolutie in Rusland
maart 1918 ▸ Vrede van Brest-Litovsk tussen Rusland en Duitsland
11 november 1918 ▸ Wilhelm II treedt af, wapenstilstand
1919 ▸ Vredes van Parijs (met Duitsland Vrede van Versailles); Duitse Rijk wordt Republiek van Weimar

1920

BEGRIPPEN

Centralen
Naam voor de bondgenoten van Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog (voordien Triple Alliantie).

Dreibund
Zie Triple Alliantie.

Geallieerden
Naam voor de bondgenoten van Frankrijk en Engeland tijdens de Eerste Wereldoorlog (voordien Triple Entente).

loopgravenoorlog
Oorlog waarbij de tegenstanders zich hebben ingegraven in loopgraven, waardoor er weinig beweging in zit.

mandaatgebieden
Gebieden door de Volkenbond aan westerse landen toegewezen om ze op te voeden tot onafhankelijkheid.

mobilisatie
Het onder de wapenen roepen van het leger.

modern imperialisme
Landen streven naar een koloniaal wereldrijk voor afzetgebied en grondstoffentoevoer.

nationale beweging
Politieke beweging die voor elk volk een eigen regering en eigen land nastreeft.

nationalisme, nationalisten
Overdreven vaderlandsliefde, je eigen land is beter dan alle andere.

totale oorlog
Oorlog waarin ook burgers volop betrokken worden.

Triple Alliantie (= Dreibund)
Bondgenootschap tussen Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië.

Triple Entente
Bondgenootschap tussen Frankrijk, Rusland en Engeland.

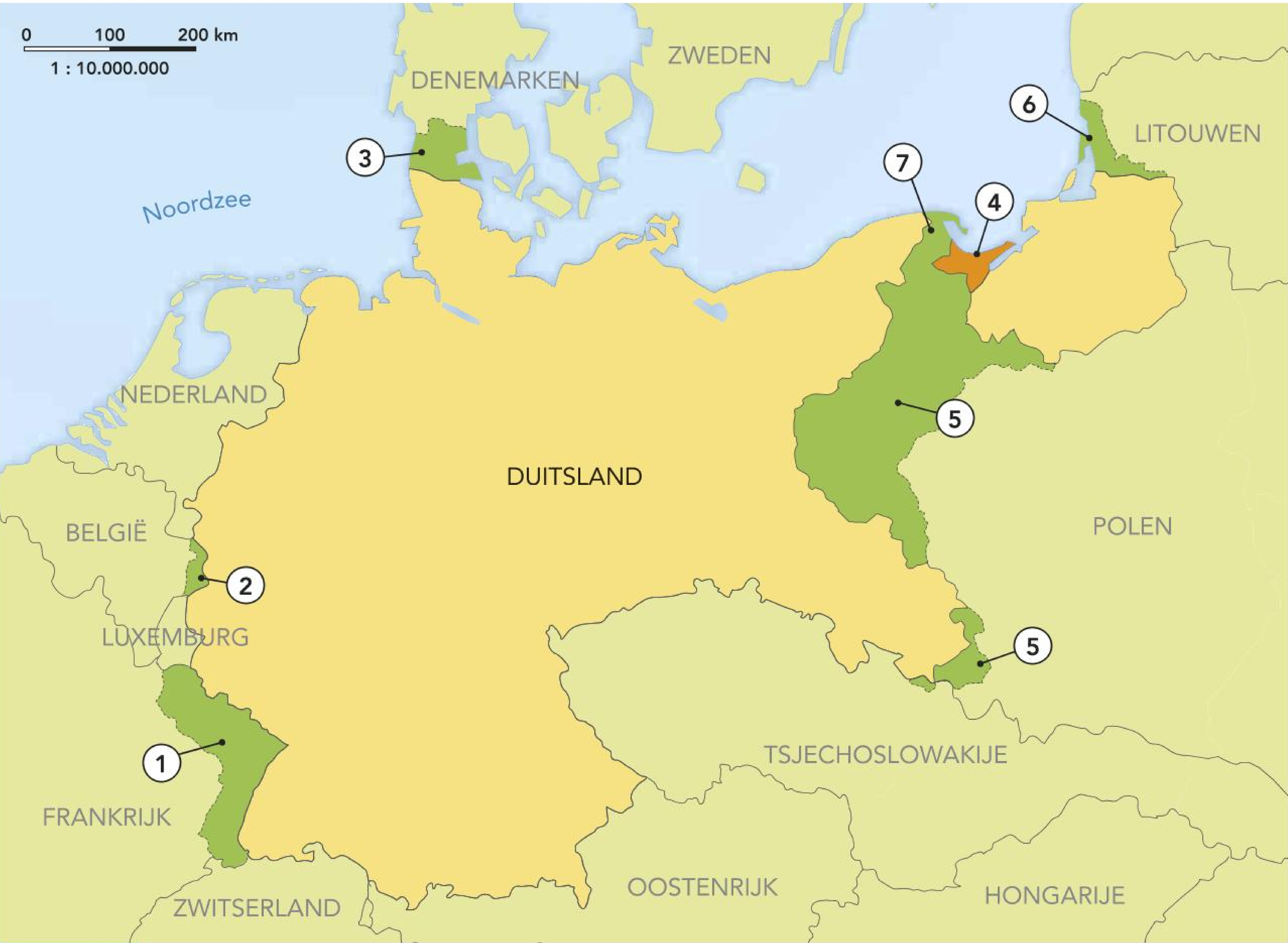
tweefronten-oorlog
Oorlog die wordt uitgevochten op twee fronten tegelijk. Voor Duitsland een oost- en een westfront.

veelvolkerenstaten
Staten waarin verschillende volken samenleven onder één centrale regering.

Von Schlieffen-plan
Duitse strategie om een tweefronten-oorlog te voorkomen door een snelle opmars in Frankrijk, terwijl de Russen nog aan het mobiliseren zijn.

Vrede van Versailles
Vredesverdrag dat de oorlog tussen Duitsland en de geallieerden afsloot (1919).

wereldoorlog
Grote oorlog waaraan landen uit verschillende continenten deelnemen.

Door Duitsland afgestane gebieden:
1 Elzas-Lotharingen (Frankrijk)
2 Eupen en Malmédy (België)
3 noorden van Sleeswijk (Denemarken)
4 Danzig wordt Poolse stad Gdansk
5 deel Pruisen en Opper-Silezië (Polen)
6 Memelland (Litouwen)
7 Poolse corridor door Pruisen (Polen)

BRON 25 De gebieden die Duitsland in 1919 moest afstaan.

4 Rusland wordt communistisch

BRON 1 De kroning van tsaar Nicolaas II in de kathedraal van Moskou, 1896.

MODERNE TIJD
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

Kroning

'Hij ging volledig op in neuspeuteren,' herinnerde zich de staatsrechtgeleerde die Nicolaas Alexandrovitsj in zijn tienerjaren lesgaf in Russische staatsinrichting. Nicolaas' vader, tsaar Alexander III, hield zijn zoon zoveel mogelijk buiten de regering van het gigantische tsarenrijk. Nicolaas had er ook nauwelijks belangstelling voor. Uit ontzag voor zijn vader durfde hij nooit zijn mening te geven over hoe die het aanpakte. Toen Alexander III was gestorven, moest hij wel. In 1894 werd hij, 26 jaar oud, als Nicolaas II gekroond in de Oespenski-kathedraal in Moskou. Hij droeg bij die gelegenheid een keizerskroon waarop een paar duizend diamanten flonkerden, een scepter met een van de beroemdste diamanten ter wereld, en de koninklijke gouden rijksappel, die ook was voorzien van diamanten en bovendien een enorme saffier. De overvolle kerk was al erg voor de extreem verlegen jongeman, maar hij bibberde bij het vooruitzicht om echt te moeten regeren. In het begin voelde hij zich overspoeld door alle belangrijke en minder belangrijke kwesties van overal uit het reusachtige land, waarvan hij maar weinig begreep. En dan was er nog de angst om vermoord te worden, net als zijn grootvader Alexander II, die met koets en al was opgeblazen. Langzamerhand echter overwon Nicolaas zijn verlegenheid en weerzin en begon hij zijn tsarenrijk echt te besturen.

Kleine top, brede basis

De Russische maatschappij van rond 1900 is het beste uit te beelden als een Egyptische piramide. De tsaar stond aan de top, met onder hem de edelen en de hoge geestelijkheid van de Russisch-orthodoxe kerk. Ver daaronder, in de steden, stonden de rijke bourgeoisie en middenstanders zoals winkeliers en bazen van kleine ambachtelijke werkplaatsen. Ten slotte kwamen, als onderste laag, wat industriearbeiders en een enorme massa boeren, die meestal in feite nog het bezit (lijfeigenen) waren van een edelman. Door het barre landklimaat en doordat de edelen hun landbouwbedrijven niet wilden moderniseren, leverde de landbouw weinig

op. Nicolaas' grootvader Alexander II had de lijfeigenschap officieel opgeheven, maar echte vrijheid had dat de boeren niet gebracht. Rusland industrialiseerde wel een beetje, maar de overgrote meerderheid van de Russen bleef boer.

Verzetsstromingen

Michael Bakoenin, zelf een Russische edelman, had geschreven dat kleine gemeenschappen van boeren of fabrieksarbeiders samen de fabriek of de landbouwgrond moeten bezitten. Die bestuurden dan zichzelf, dus staat en tsaar konden dan worden afgeschaft. Zijn opvatting heet het anarchisme ('zonder regering'). De Duitse filosoof Karl Marx had zijn hoop op de fabrieksarbeiders gevestigd. Die hadden het zo ellendig dat ze, als er eenmaal behoorlijk wat fabrieken en arbeiders waren, vanzelf in opstand zouden komen om hun fabrieken tot gemeenschappelijk bezit te maken (marxistisch socialisme).
Beide stromingen hadden aanhangers in het tsaristische Rusland. De marxistische mensjewieken volgden de ideeën van Marx. Maar ongeduldige marxistische bolsjewieken konden daar niet op wachten. Onder leiding van Lenin wilden ze al eerder, namens de arbeidersklasse, de revolutie ontketenen. Hun opvattingen noemen we het leninisme. De politieke groepering die zich op de boeren richtte, de socialisten-revolutionairen, vond Rusland alleen geschikt voor een boerenrevolutie en boerensocialisme. Een kleine groep liberalen ten slotte hoopte op een parlementaire democratie.

Twee revoluties in één jaar

Tijdens de Eerste Wereldoorlog drongen de Duitse legers het Russische leger terug. Veel landbouwgebied ging hiermee verloren. Omdat ook veel boeren als soldaat hun dorp hadden verlaten, daalde de voedselproductie nog meer en ontstonden er hongersnoden. Uit onvrede hiermee en met de militaire nederlagen kwamen de Russen in februari 1917 in opstand tegen Nicolaas II, in de Februarirevolutie. Nicolaas II trad af. Een Voorlopige Regering beloofde verkiezingen, maar zette de oorlog voort. Dat ging de bolsjewieken niet ver genoeg. Hun uit ballingschap teruggekeerde voormannen Lenin en Trotski riepen in oktober 1917 de Oktoberrevolutie uit. Ze zetten de regering van premier Kerenski af en lieten de tsaar en zijn familie executeren.

Burgeroorlog en oorlogscommunisme

De communistische partij, zoals de marxisten hun partij voortaan noemden, begon het socialisme in te voeren. De Russisch-orthodoxe kerk, officieren, fabriekseigenaren en grootgrondbezitters wilden hun macht en bezit echter niet afstaan. Er ontstond een Burgeroorlog tussen deze groepen, de Witten, en de Roden, de communisten. Die werd gewonnen door de Roden, vooral dankzij de goede organisatie van het Rode Leger door Léon Trotski. De communisten vervingen de naam Rusland door Sovjet-Unie.
Boeren moesten op collectieve boerderijen werken en alle fabrieken werden staatsbedrijf. Industriearbeiders werkten daarin voor loon in natura: voedsel, kleding en onderdak in plaats van geld. Dat werd oorlogscommunisme genoemd. Wie niet meewerkte, werd vervolgd. Toen uit verzet hiertegen de economische productie flink daalde en er opnieuw hongersnood ontstond, lieten de communisten in 1921 de boeren weer vrij produceren, werden kleine fabrieken weer privébezit en werd vrije handel toegestaan: de Nieuwe Economische Politiek.

Collectivisatie

Na Lenins dood (1924) streden Trotski en Stalin om de macht. Trotski had als organisator van het Rode Leger naam gemaakt, maar Stalin regelde als partijsecretaris veel benoemingen van medestanders. Uiteindelijk won Stalin en veranderde de Sovjet-Unie in een dictatuur. Met harde hand voerde Stalin de collectivisatie van de landbouw door. Boeren die weigerden, liet hij doodschieten of naar Siberië afvoeren. Omdat communistische bestuurders de oogst en zelfs het zaaigraan afpakten, ontstond er een enorme hongersnood op het platteland. Miljoenen Russen verhongerden.

BRON 2 Propagandaposter tegen de bolsjewieken van Lenin. De tekst luidt: 'Wat het bolsjewisme Rusland brengt'. Lenin is afgebeeld als Magere Hein met zijn zeis: de dood.

BRON 3 Boerenkinderen die slachtoffer zijn van de hongersnood tijdens de Burgeroorlog tussen Roden en Witten. Foto uit 1922.

Totalitaire staat

De propaganda verheerlijkte Stalin als grote leider, critici werden streng vervolgd. De Vijfjarenplannen voor de economie klonken goed, maar de slechte resultaten werden met propaganda verdoezeld. Overal, zowel binnen de partij als daarbuiten, vermoedde Stalin tegenstanders op wie hij zijn geheime politie afstuurde. Miljoenen mensen werden geëxecuteerd of naar Siberië verbannen. Kunstenaars en schrijvers moesten volgens de partijvoorschriften werken. In communistische jeugdclubs werd de jeugd geïndoctrineerd. In het onderwijs, op het werk en in je vrije tijd, overal kwam je de communistische leer tegen. Rusland werd een totalitaire staat waarin één ideologie, het communisme, het hele leven beheerste.

Het belang van de communistische tijd in Rusland

Rusland is in onze tijd niet meer communistisch, maar veel Russen willen nog steeds een sterke leider. Sommigen verlangen zelfs terug naar de tijd van Stalin, ook al hebben Lenin en Stalin met harde hand een nieuwe maatschappij opgebouwd. Dat heeft aan miljoenen Russen het leven gekost. Protesteren daartegen was nauwelijks mogelijk, want dat betekende arrestatie, gevangenis of werkkamp. Van de manier waarop Stalin zijn eigen bevolking terroriseerde, kunnen we leren hoe belangrijk het is om een vrije pers te hebben die de regering kritisch volgt en hoe waardevol een democratie is, waarin niemand onbeperkt macht kan uitoefenen. Dat sommigen nu naar de tijd van Stalin terugverlangen, maakt duidelijk dat wij de ogen open moeten hebben voor misleidende propaganda die onderdrukking verhult of ontkent.

KENMERKENDE ASPECTEN

8 *Tijd van burgers en stoommachines, 1800-1900*
- 1 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met industrialisatie
- 2 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme

9 *Tijd van de wereldoorlogen, 1900-1950*
- 3 Het voeren van twee wereldoorlogen
- 4 Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
- 5 Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën: communisme

HOOFDVRAAG

Hoe veranderde het Russische tsarenrijk in een totalitaire communistische staat?

DEELVRAGEN

1. Waardoor kwamen in tsaristisch Rusland het socialisme en het anarchisme op?
2. Hoe veroorzaakte de Eerste Wereldoorlog de Russische Revolutie?
3. Hoe bouwden de communisten een nieuwe maatschappij?
4. Hoe werd de Sovjet-Unie een totalitaire staat?

4 1 Socialisten en anarchisten in Rusland

DEELVRAAG

1 **Waardoor kwamen in tsaristisch Rusland het socialisme en het anarchisme op?**

BRON 4 De adel danst in het paleis van tsaar Nicolaas II Sint-Petersburg, februari 1913. Geschilderd door D.N. Kardovski.

De Russische piramide

Als je je de Russische maatschappij als een piramide voorstelt, stond aan de top ervan de oppermachtige **tsaar**. Hij was fabelachtig rijk en regeerde Rusland net zo autocratisch als een ouderwetse Russische vader zijn gezin. Behalve verschillende paleizen bezat de tsarenfamilie voor miljarden aan grond, aandelen, kapitaal op de bank, kunstschatten en juwelen. De hoogste kerkvorst was de patriarch van de Russisch-orthodoxe kerk, die door de tsaar werd benoemd. De edelen (**bojaren**) hielpen de tsaar met regeren, belasting innen en oorlog voeren. Zelf betaalden ze geen belasting. De kerk verkondigde dat God de tsaar en de adel boven de gewone mensen had gesteld. Verzet tegen tsaar en bojaren was dus een doodzonde. Mensen met een afwijkende mening werden genadeloos aangepakt. Ze kregen – soms tot de dood erop volgde – met de Russische 'knoet': een stok met daaraan leren riemen en scherpe ijzertjes of loden bolletjes. Een andere straf was verbanning naar Siberië.

- In de steden leefden winkeliers en ambachtslieden met een eigen werkplaats – de middenstand en rijke kooplui en fabrikanten – de bourgeoisie.

Dan waren er nog bestuursambtenaren, intellectuelen en schrijvers. Die laatsten haalden hun politieke en maatschappelijke ideeën graag uit West-Europa. Bojaren namen niet het westerse gedachtegoed over, maar zij lieten wel hun echtgenotes de Parijse mode dragen en lazen Franse of Engelse romans.

- Een diepe kloof scheidde al deze maatschappelijke groeperingen van de massa van de bevolking, de basis van de denkbeeldige piramide. Omdat er maar weinig industrie was, waren er ook weinig industriearbeiders. De meeste Russen waren boer, tot 1861 zelfs **lijfeigene** van een bojaar. Die mocht hen verkopen, verdobbelen of met andere landeigenaren om hen kaarten. De boeren woonden in de **mir**, de dorpsgemeenschap. Daarbinnen overlegden familiehoofden over de onderlinge verdeling van de landbouwgrond, over de herendiensten (zoals gratis werken op het privéland van de bojaar) en het betalen van belasting. Van de oogst ging het grootste deel naar de edelman, de rest was voor eigen consumptie en verkoop op de dorpsmarkt. De Russische landbouw bracht weinig op. Dat lag aan het landklimaat met zijn ijskoude winters en hete zomers, maar ook aan de bojaren. Die vonden modernisering, zoals mechanisatie, niet nodig; er waren toch lijfeigenen genoeg.

BRON 5

Lijfeigenschap

Pieter van Woensel, een Nederlandse arts in Russische overheidsdienst, schreef in 1804:

'Rusland zal niet eerder een gelukkig volk worden, voordat de lijfeigenschap wordt afgeschaft. Indien het rijk eens gezegend wordt met een vorst met een gevoelig hart zal hij de adel leren dat de lijfeigenschap een voettreding der wetten van de natuur, van de heiligste rechten is.'

Naar: F.L. Prins, Rusland tussen traditie en verandering, 1991.

Anarchisme en boerensocialisme

Toch was het een edelman met vijfhonderd lijfeigenen, Michael Bakoenin (1814-1876), die uit idealisme de lijfeigenschap wilde afschaffen. Hij vond dat gezag over een ander en materieel bezit het slechte in de mens bovenhaalt. Schaf de almachtige staat en tsaar en het privébezit van een fabriek of van landbouwgrond dus af, maar ook de kerk als mede-onderdrukker van de boeren. Geef de macht aan kleinschalige gemeenschappen met zelfbestuur, zoals een dorp of fabriek. Wegens zijn opvattingen werd Bakoenins landgoed hem afgenomen en moest hij naar het buitenland vluchten. Bakoenin werd de filosoof van de Russische anarchisten.

- Het **anarchisme** is een ideologie die tegen elke vorm van georganiseerde regering is (*anarchè* betekent: geen regering). Ook privébezit vinden de anarchisten uit den boze: de grond en de productiemiddelen zouden van alle mensen samen moeten zijn. Daarin hadden ze dezelfde opvattingen als de aanhangers van het **socialisme**. Eerst dachten de anarchisten dat iedereen hun idealen zo geweldig vond dat hun maatschappij er vanzelf zou komen. Toen dat niet gebeurde, gingen zij over op terreur en werden zij bommengooiers en scherpschutters. Dat bezorgde hen alleen maar een slechte naam en leverde verder niets op.
- Een andere belangrijke en meer ontwikkelde groep verbeteraars van de Russische maatschappij waren de **narodniki** (*narod* = volk). Zij zagen de mir, waarin de boeren toch al veel samenwerkten, als de ideale bezitter en bestuurder van de grond. Als jonge narodniki echter op het platteland dit 'ware Russische socialisme' verkondigden, werden deze 'stadskinderen met hun vreemde ideeën' door de traditioneel ingestelde boeren aan de politie uitgeleverd.
- Ook de **socialisten-revolutionairen** richtten zich op de boeren: alleen van de grootste groep van de bevolking kon Rusland immers revolutie en socialisme verwachten.

Geen lijfeigenen, wel koelakken

Tsaar Alexander II hief in 1861 de lijfeigenschap op, niet uit menslievendheid, maar omdat hij hoopte dat de landbouw zo gemoderniseerd zou worden. Elke mir kreeg een staatslening om grond van de edelman te kopen. Omdat een boer zijn mir pas kon verlaten als hij zijn aandeel in de schuld had betaald, bleef hij in de praktijk even onvrij als daarvoor. De vooruitstrevende tsaar liet ook fabrieken bouwen en steenkool-, ertsmijnen en spoorwegen aanleggen. De arbeiders in die nieuwe bedrijven hadden het even zwaar als de boeren. Narodniki bliezen Alexander II met koets en al op.

BRON 6 Afscheid van een rekruut voor het leger. Schilderij van Ilja Repin, 1879.

Hiermee hoopten ze een eind te maken aan alle misstanden. Zijn opvolger Alexander III bleef toch Rusland moderniseren. Eind negentiende eeuw verbood de overheid nachtarbeid van vrouwen en kinderen en voerde men wettelijk een werkdag in van ten hoogste elf-en-een-half uur. Treinen vervoerden over het steeds omvangrijker railnet graan, katoen en olie voor de export. De inkomsten daarvan investeerde de staat in de industrie en de infrastructuur. Alleen reserveerde de regering zoveel graan voor de export dat één misoogst al hongersnood in eigen land kon veroorzaken, zoals gebeurde in 1891. Alexanders erfgenaam Nicolaas II stond een parlement, de **Doema**, toe. Liberalen, die veel aanhang hadden onder de bourgeoisie, hoopten dat dit het begin zou zijn van een parlementaire democratie. Maar de Doema kreeg weinig te vertellen. Nicolaas II stimuleerde ook de ontwikkeling van boeren tot vrije, marktgerichte zelfstandigen, de **koelakken**.

BRON 7

Hongersnood
Aan het begin van de herfst sloeg de hongersnood over naar Oekraïne, een gebied twee keer zo groot als Frankrijk, waar 36 miljoen mensen woonden. De boeren verzwakten en trokken zich terug in hun hutten. Ze hielden zich in leven met 'hongerbrood', gemaakt van roggekaf vermengd met mos, boombast en het onkruid ganzevoet.
Naar: O. Figes, Revolutionair Rusland 1891-1991, een geschiedenis, 2014.

Marxisten

Bakoenin ontmoette in ballingschap andere Russische revolutionairen. Hun voorbeeld was Karl Marx, die verkondigde dat socialistische revoluties alleen zouden ontstaan in moderne landen met veel industrie. Dan pas waren er voldoende industriearbeiders om samen de macht te grijpen. Zijn **ideologie**, dat wil zeggen: zijn opvatting hoe de maatschappij moest worden ingericht, was het **marxistisch socialisme**. Maar gold marxisme ook voor het nog steeds agrarische Rusland? Zeker wel, dachten Russische marxisten. Met de ontwikkeling van zoveel mijnbouw en industrie kwam ook daar de marxistische revolutie dichterbij. Zij stichtten de **Russische Sociaaldemocratische Arbeiderspartij**. Op een partijvergadering in Londen (1903) overtuigde Vladimir Lenin een meerderheid, de **bolsjewieken** oftewel 'meerderheidsmensen', ervan dat de partij alvast namens de arbeidersklasse de revolutie moest beginnen. De **mensjewieken** (de 'minderheidsmensen' op de vergadering van 1903) wilden liever wachten tot er genoeg arbeiders in Rusland waren voor een spontane revolutie.
Onderling ruziënd in het buitenland, ondergedoken in eigen land of eenzaam verbannen in Siberië, wachtten anarchisten, marxisten, bolsjewieken, mensjewieken en socialistisch-revolutionairen op hun kans.

BRON 8 In 1890 begon het tsarenregime met de aanleg van de Trans Siberië-Expres. Op de wereldtentoonstelling in Parijs (1900) lieten de Russen trots zien hoe ver ze toen waren: tot Peking. Dat was niet voor niets, Rusland had Westerse leningen nodig.

4 2 Twee revoluties in één jaar

DEELVRAAG
2 Hoe veroorzaakte de Eerste Wereldoorlog de Russische Revolutie?

De Eerste Wereldoorlog

Op 1 augustus 1914, de dag van de Duitse oorlogsverklaring (hoofdstuk 3), trokken Russische troepen Pruisen binnen, maar zij werden in diezelfde maand nog verslagen. In 1915 volgden meer verpletterende nederlagen. Het teleurgestelde leger trok zich terug en had in totaal vier miljoen manschappen verloren: doden, gewonden en krijgsgevangenen. In de waan dat zijn militairen uit ontzag voor hem weer moed zouden vatten, benoemde Nicolaas II zichzelf tot opperbevelhebber. Hij verliet Sint-Petersburg (dat hij had omgedoopt tot Petrograd, omdat dat minder Duits klonk) en vertrok naar het front. Dat hielp echter bitter weinig. Het verlies van landbouwgrond door de Duitse opmars en de verwaarlozing van de landerijen – de boeren en hun paarden dienden in het leger – veroorzaakten in de winter van 1916-1917 een grote hongersnood. De overheidsfinanciën waren een chaos en de geldontwaarding was torenhoog. Nicolaas II kreeg als tsaar en nu ook als opperbevelhebber van alles de schuld.
Soldaten muitten, kozen raden, **sovjets**, om hen te vertegenwoordigen en eisten zijn aftreden. Arbeiders kozen 'fabrieks-sovjets' en ook in de steden kwamen sovjets. Op landgoederen van de bojaren organiseerde de Socialistisch-Revolutionaire Partij 'boerensovjets'.

Februarirevolutie

Op 23 februari 1917 gingen arbeidsters in Petrograd uit protest tegen de armoede en de honger de straat op en plunderden bakkerswinkels en huizen van rijke stadgenoten. Toen soldaten het vuur op hen openden, kwamen matrozen van de Petrogradse marinehaven Kronstadt de arbeidsters te hulp en legden arbeiders in de wapenindustrie het werk neer. Muitende garnizoenssoldaten trokken op 27 februari naar het paleis waar de Doema vergaderde. Die maakte vervolgens aan de tsaar duidelijk dat zijn troon wankelde. Toen ook de legercommandanten hem lieten vallen, was het afgelopen met de regering van Nicolaas II.
Deze **Februarirevolutie** van 1917 betekende het einde van het keizerrijk. De nieuwe Voorlopige Regering beloofde Frankrijk en Engeland voortzetting van de oorlog tegen Duitsland en stelde de Russische bevolking verkiezingen in het vooruitzicht voor een Doema met meer macht. Premier werd de socialistisch-revolutionair Kerenski.

BRON 9 Barricaden van revolutionairen in Petrograd. Ze worden bijgestaan door overgelopen militairen die hun kanonnen hebben meegebracht, februari 1917.

Voor de ballingen Lenin en Trotski kwam deze revolutie totaal onverwacht. Hun marxistische kameraden in Rusland probeerden haastig de macht in de sovjets te grijpen. Om de chaos in Rusland te vergroten, gaven de Duitsers Lenin in april een som geld en vrije doortocht naar Petrograd. In zijn Aprilstellingen beloofde Lenin 'land, brood, alle macht aan de sovjets en vrede'. Onder Kerenski leed het Russische leger in juli opnieuw een grote nederlaag. Frontsoldaten deserteerden massaal om erbij te zijn als de grond verdeeld zou worden. Veel mirs pakten de landbouwgrond namelijk al af van de bojaren. Officieren die soldaten tegenhielden, werden doodgeschoten. Te midden van die chaos kwam in september ook Trotski terug in Rusland.

BRON 10

De Franse ambassadeur beschrijft de troonsafstand van de tsaar

Toen de boodschappers van de Doema arriveerden, gaf de keizer hun zijn gebruikelijke eenvoudige en vriendelijke ontvangst. In zeer waardige woorden en met een licht trillende stem deelde Goetsjkov de keizer het doel van zijn missie mee en eindigde met de woorden: 'Niets anders dan het aftreden van Uwe Majesteit ten gunste van uw zoon kan het Russische vaderland redden en de dynastie behoeden.' De keizer antwoordde erg snel alsof het om iets heel gewoons ging: 'Ik heb gisteren besloten af te treden. Maar ik kan niet scheiden van mijn zoon; zijn gezondheid is te kwetsbaar; u moet beseffen wat ik voel. Daarom zal ik afstand van de troon doen ten gunste van mijn broer Michail.' De boodschappers van de Doema gingen onmiddellijk akkoord.

Naar: M. Krielaars en H. Driessen, Ooggetuigen van de Russische geschiedenis, 2007.

Oktoberrevolutie

Op 24 oktober bestormden gewapende bolsjewieken, geholpen door muitende militairen, het Winterpaleis en arresteerden de Voorlopige Regering. Alleen premier Kerenski ontkwam. Het was meer een staatsgreep dan een massale revolutie. In de bolsjewistische **propaganda** is deze gebeurtenis naderhand opgeklopt tot de **Oktoberrevolutie**.

BRON 11

Nikolaj Soechanov over de chaos in oktober 1917

Ik ging naar het Mariinskipaleis. Bij de galerij van de ingang stond een vrachtwagen. En in de galerij zelf kwam ik een groep matrozen en arbeiders tegen, tussen de vijftien en twintig man. Een van hen herkende me. Ze kwamen om me heen staan en vertelden dat ze zojuist het parlement uiteengejaagd hadden. In het paleis was niemand meer en ze wilden me niet binnenlaten. Maar ze arresteerden me niet. Ze lieten de leden van het Centraal Uitvoerend Comité ongemoeid. Wist ik trouwens misschien waar de Voorlopige Regering uithing? Ze hadden naar ze gezocht in het Mariinskipaleis, maar niemand gevonden. Ze moesten de ministers arresteren, maar wisten niet waar ze waren. Maar als ze Kerenski of zo'n ander te pakken zouden krijgen! Verder waren ze trouwens heel aardig.

Naar: M. Krielaarsen en H. Driessen, Ooggetuigen van de Russische geschiedenis, 2007.

Een bolsjewistische regering begon met geweld en terreur haar gezag aan de Russen op te leggen. De overgrote meerderheid van de mensen steunde haar namelijk niet. De regering durfde echter de beloofde verkiezingen niet meer tegen te houden. De socialisten-revolutionairen waren de grote winnaars, niet de bolsjewieken (**communisten**). Lenin verklaarde toen: 'De partij onderneemt de revolutie namens de arbeidersklasse!' en stuurde het nieuwgekozen parlement meteen weer naar huis.

BRON 12 Massale bestorming van het Winterpaleis tijdens de Oktoberrevolutie. Op deze propagandistische houtsnede zie je rechts het marineschip Aurora, dat echter maar twee kanonschoten op het Winterpaleis heeft afgevuurd.

4 3 Van Burgeroorlog tot Vijfjarenplannen

DEELVRAAG

3 Hoe bouwden de communisten een nieuwe maatschappij?

Rood tegen Wit

De socialistische maatschappij opbouwen was moeilijk zolang Rusland nog in oorlog was. Daarom sloot Lenin in maart 1918 met de centralen de Vrede van Brest-Litovsk. Rusland verloor de Oekraïne, het Russische deel van het voormalige Polen, Estland, Letland, Litouwen en Finland. Verontwaardigd stuurden de geallieerden een troepenmacht om de Russen terug te brengen in de oorlog. De geallieerden steunden in de burgeroorlog die intussen in Rusland was uitgebroken, de Witten. De Witten vormden een bont gezelschap: officieren met heimwee naar de tsaar, zonen van de adel en de bourgeoisie, boerengroeperingen en opstandige nationaliteiten zoals Oekraïners en Georgiërs. Zij vochten tegen de Roden, de bolsjewistische regering, zo genoemd naar het rood van het socialisme. De bourgeoisie en de adel waren volgens Lenin 'plunderaars die aan de beurt zijn om geplunderd te worden'. Dat gebeurde dan ook. Ongeveer twee miljoen rijke Russen vluchtten, beroofd van alles, naar het buitenland.
Trotski organiseerde het **Rode Leger** en terroriseerde de boeren om hen te dwingen dienst te nemen. Dat het Rode Leger van 430.000 man in oktober 1918 groeide naar 5.300.000 man eind 1920 kwam ook doordat veel Russen bang waren dat de tsaar terug zou komen, zoals de Witten wilden. Daarom liet Lenin in 1918 Nicolaas II en zijn gezin in Jekaterinenburg vermoorden. Om van Jekaterinenburg geen bedevaartsplaats te maken, hakten hun bolsjewistische beulen de lichamen in stukken en begroeven die. De **Burgeroorlog tussen Roden en Witten** duurde tot in 1922 en kostte meer dan zeven miljoen Russen het leven, bijna vier keer zoveel als de Eerste Wereldoorlog. De Roden wonnen en Moskou werd de nieuwe hoofdstad.

Oorlogscommunisme

De communistische regering beval het platteland gratis graan en vlees te leveren aan de staat. Dat ging rechtstreeks naar de militairen en de industriearbeiders. Fabrieken werden staatseigendom en arbeiders moesten overal inzetbare 'arbeiderslegers' vormen. Ze kregen betaald in voedsel, kleding en huisvesting. Deze aanpak noemde Lenin **oorlogscommunisme**. Maar de arme boeren en landarbeiders verdreven tegelijkertijd rijke, zelfstandige boeren en bojaren om onderling hun grond te kunnen verdelen. De mir speelde daarin een grote rol. Als bolsjewistische brigades graan of vlees kwamen ophalen, staken de boeren hen dood of hingen hen op. Daardoor stokte de voedselaanvoer naar de industriesteden. Het oorlogscommunisme pakte dan ook slecht uit. Duizenden onwillige boeren werden doodgeschoten, tienduizenden naar strafkampen gestuurd. De industriële productie was begin 1921 nog maar een derde van die in 1913 en die in de landbouw maar 40%. Het resultaat was een vreselijke hongersnood.

BRON 13 Een Russisch paar verkoopt tijdens het oorlogscommunisme mensenvlees op de markt. Foto uit 1921.

Arbeiders in de grote steden gingen massaal in staking. In maart 1921 staakten ook de matrozen van Kronstadt, de steunpilaren van de Oktoberrevolutie. Zij eisten vrije handel in voedingsmiddelen en vrije verkiezingen voor de sovjets. Trotski's Rode Leger sloeg deze muiterij neer. Duizenden marinemensen sneuvelden en de rest werd na afloop geëxecuteerd of naar kampen in Siberië verbannen.

BRON 14 Opstandige mariniers van de schepen *Petropavlosk* en *Sevastopol* in marinehaven Kronstadt vechten tegen het Rode Leger, 1921.

BRON 15

Drama aan de Wolga

In 1926 beschreef Joseph Roth voor de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* wat de Russen aan de oevers van de Wolga meemaakten.
'De steden aan de Wolga zijn de treurigste die ik ooit gezien heb. Ze doen denken aan de verwoeste steden van Frankrijk na de oorlog. Deze huizen stonden in brand tijdens de rode Burgeroorlog; en later zagen hun puinhopen de witte honger door de straten galopperen. Mensen stierven honderdvoudig, duizendvoudig. Ze aten katten, honden, raven, ratten en verhongerde kinderen. Ze beten hun handen open en dronken hun eigen bloed. Ze krabden in de aarde op zoek naar vette wormen en witte kalk, die het oog voor kaas aanzag. Twee uur nadat ze gegeten hadden, stierven ze in grote pijn.'

Naar: M. Krielaars en H. Driessen, Ooggetuigen van de Russische geschiedenis, 2007.

Nieuwe Economische Politiek

De communisten waren uiteindelijk machteloos tegen de grote onwil onder het volk en besloten in 1921 tot de **Nieuwe Economische Politiek (NEP)**. Boeren mochten grond bezitten en hun producten weer vrij verkopen, nadat ze een klein deel ervan als belasting hadden afgedragen. Winkels, werkplaatsen en kleine fabrieken werden weer privébezit en mochten marktgericht werken. Alleen voor mijnbouw en zware industrie gold dat niet. Toen de productie en handel op gang kwamen en er weer meel en vlees genoeg was, waren velen daar blij mee. Alleen echte bolsjewieken vonden de NEP een stap terug in vergelijking met het oorlogscommunisme.
Na Lenins dood in 1924 ontstond er een machtsstrijd tussen Trotski en Stalin. Trotski was tegen de NEP en droomde nog steeds van een communistische wereldrevolutie, waarbij arbeiders in andere landen het Russische voorbeeld zouden volgen. De revolutie was echter uitgebleven. Stalin was daarom voor 'revolutie in één land' en voor voortzetting van de NEP om de industrie verder te ontwikkelen. Stalin kon in zijn functie van secretaris-generaal van de machtige Communistische Partij bovendien duizenden medestanders op bestuursposten benoemen. Stalin won, zijn tegenstanders werden uit de partij gezet en Trotski werd in 1929 uit Rusland verbannen.

Collectivisatie

Toen Stalin eenmaal alle macht had, maakte hij meteen een eind aan de NEP en gaf opdracht alle boeren versneld in collectieve boerderijen onder te brengen: **collectivisatie**. Dat konden **kolchozen** zijn, waarbinnen de boeren nog een eigen stukje grond mochten bebouwen, of **sovchozen**, staatsbedrijven met boeren in loondienst. Sovchozen pasten helemaal in Stalins idee van een door de staat geleide economie. De boeren moest goedkope grondstoffen en voedsel produceren voor de stedelingen en industriearbeiders én voor de export. Van de opbrengst daarvan werd de industrie opgebouwd. Stalin liet vanaf 1928 **Vijfjarenplannen** opzetten met streefgetallen voor de productie in industrie en landbouw die eigenlijk onhaalbaar waren. Boeren die tegenwerkten werden, ook als ze niet rijk en zelfstandig waren, als 'koelakken' van huis en haard verdreven, doodgeschoten of in de gevangenis gezet. Miljoenen verdwenen in strafkampen. Opnieuw stierven nog eens miljoenen de hongerdood.

BRON 16 Een koelak wordt uit zijn boerderij gezet, 1930.

Ook werden de kleine fabrieken en winkels weer staatsbezit. De industrie moest de productie van consumptiegoederen van de ambachtslieden overnemen. Dat mislukte, waardoor er ook op dit gebied grote tekorten ontstonden. Aan Stalin kon dat niet liggen, dus werden nu de bolsjewistische managers door Stalins geheime politie opgepakt. Omdat alle geld in de industrialisatie werd gestoken, was er te weinig over voor woningbouw. De tienduizenden die naar de stad waren getrokken op zoek naar werk, moesten in krotten en overvolle woonkazernes wonen.
Ondanks alles werden er talloze machinefabrieken en hoogovens gebouwd, legden dwangarbeiders kanalen, spoorwegen en wegen aan en ontwikkelde Rusland nieuwe industrie- en mijnbouwregio's. De prijs die de bevolking daarvoor moest betalen was bijzonder hoog. Een aantal verdroeg dat uit idealisme, anderen onder de dwang van de vreselijke terreur.

BRON 19

Het Vijfjarenplan in de praktijk

Product	*Gepland*	*Werkelijk*
Gietijzer	17 miljoen ton	6,2 miljoen ton
Petroleum	45 miljoen ton	21,4 miljoen ton
Tractoren	170.000	49.800
Auto's	200.000	23.900

Naar: Oleg Chlevnjoek, Stalin, De biografie, 2015.

BRON 17

Geloof in 'de Partij'

In 1926 beschreef Joseph Roth voor de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* het enthousiasme voor de nieuwe maatschappij.
'De dorpen aan de Wolga leveren overigens de Partij de gelovigste jeugdige aanhangers. In de Wolga-gebieden komt het politieke enthousiasme eerder van het land dan uit het stedelijke proletariaat. Veel dorpen waren hier ver verwijderd van iedere cultuur. De Tsjoevasjen bijvoorbeeld zijn tegenwoordig nog heimelijke "heidenen". Ze bidden tot afgoden en offeren aan hen. Voor de naïeve natuurmensen uit het Wolgadorp is communisme beschaving. Voor de jonge Tsjoevasjen is de kazerne van het Rode Leger in de stad een paleis en het paleis – dat ook voor hem geopend is – een zevenhonderdste hemel. Elektriciteit, krant, radio, boek, inkt, schrijfmachine, bioscoop, theater – alles wat ons zo moe maakt vernieuwt de primitieve mens en doet hem opleven. Alles is te danken aan "de Partij". Zij heeft niet alleen de hoge heren ten val gebracht, ze heeft ook de telefoon uitgevonden en het alfabet. Reeds groeit een generatie op die de gruwelen niet kent, reeds staan de steigers klaar, reeds zijn de timmerlieden en metselaars bezig het nieuwe op te bouwen.'

Naar: M. Krielaars en H. Driessen, Ooggetuigen van de Russische geschiedenis, 2007.

BRON 18 Staalfabriek in Stalingrad, de stad van Stalin, 'de man van staal'. 'Stalin' was in de tsaristische tijd de schuilnaam geweest van de man die eigenlijk Josef Dzjoegasjvili heette.

Verdieping bij 4.3

Geen plaats voor koelakken

Stalin beschouwde het platteland als een soort kolonie en boeren als een achterlijk soort mensen, alleen maar goed om zoveel mogelijk voedsel te produceren. Toen hij besloot om na de NEP alle landbouwgrond in sovchozen, staatsbedrijven, onder te brengen, vonden anderen in de partijtop dat te rigoureus. Ze vreesden dat nieuw boerenverzet net als tijdens het oorlogscommunisme tot hongersnood zou leiden en dat gaf alleen maar onrust. Was de ontwikkeling richting kolchozen met gemeenschappelijk grondbezit en een eigen individueel stukje land niet beter, waarbij de mir een rol kon spelen? Nee, vond Stalin, de mir moest verdwijnen en boeren, grond, vee, landbouwwerktuigen en zelfs persoonlijke bezittingen worden opgenomen in sovchozen. Voor koelakken was daar geen plek.

BRON 20 'Er is geen plaats voor koelakken en priesters op onze collectieve boerderij.' Op de achtergrond rijden moderne tractoren het land op. Propaganda-affiche uit 1930.

Dekoelakkisatie

Duizenden gewapende partijleden uit de stad pakten deze 'dekoelakkisatie' aan, samen met regionale partijleiders. Ze plunderden het bezit van koelakken en verkrachtten hun vrouwen. Jongeren van de communistische jeugdbeweging Komsomol sloegen in de dorpskerk alles kapot en liepen spottend in religieuze gewaden rond. De boeren gaven geïntimideerd toe of verzetten zich door de kerkklok te luiden en hun hooivorken en zeisen te pakken. In 1929 en 1930 werden dat regelrechte boerenopstanden. Om onrust binnen de Communistische Partij tegen te gaan, publiceerde Stalin op 2 maart 1930 het artikel *Duizelig van het succes*. Hij schreef over het succes van de collectivisatie, maar ook over 'anti-leninistische neigingen', zoals 'het uiteendrijven van dorpsgemeenschappen, onteigening van alle boerenbezittingen ten bate van het collectief en schending van lokale omstandigheden en het weghalen van kerkklokken'. Het was zijn eigen politiek geweest, maar hij gaf ijverige lokale partijactivisten de schuld en liet hen zelfs vervolgen. Opstandige boeren, die over het artikel hoorden of het lazen, dachten dat het collectivisatieprogramma beëindigd was. Ze haalden hun familiebezittingen terug en verdeelden de grond. Het jaar 1930 telde 3,4 miljoen opstandelingen, vooral in de Oekraïne, waar de boeren vooral graan verbouwden. Stalin stuurde er zwaarbewapende troepen op af en eind 1930 werd de collectivisatie weer keihard doorgedrukt.

BRON 21

Verzet van de boeren

De communistische romanschrijver Mikhail Sholokov over het verzet van de boeren:

'Vee werd elke nacht geslacht in Gremyachy Log. Nauwelijks was de duisternis gevallen of je kon het gesmoorde korte blaten van schapen, het doodsgekrijs van varkens of het loeien van kalveren horen. Zowel zij die tot de kolchoz waren toegetreden als individuele boeren doodden hun vee. Stieren, schapen, varkens, zelfs koeien werden geslacht en ook het fokvee.

De honden begonnen ingewanden door het dorp te slepen; kelders en schuren waren gevuld met vlees. "Sla dood, het is niet meer van ons. Slacht, ze zullen het vlees toch meenemen. Dood ze, je zal in de kolchoz geen vlees krijgen." Zo gingen de verraderlijke geruchten.

En ze sloegen ze dood. Ze aten tot ze niet meer konden.'

Naar: O. Chlevnjoek, Stalin, De biografie, 2015.

BRON 22

Graanquota

Sholokov over boeren die hun quotum niet hadden gehaald:

's Nachts, wanneer de wind huilde, de temperatuur ver onder nul daalde en zelfs de honden schuilden voor de kou, hurkten gezinnen die uit hun huis waren gezet omdat ze hun graanquotum niet hadden gehaald bij de vuren, dekten hun kinderen toe met lompen en legden ze op de grond die door het vuur was ontdooid. Overal langs de wegen klonk onophoudelijk het gehuil van kinderen. In de kolchoz Bazkovski was een vrouw met een baby haar huis uitgezet. Ze doolde 's nachts door het dorp en vroeg of ze ergens met de baby naar binnen mocht om weer warm te worden. Niemand liet haar binnen, want er stonden strenge straffen op het helpen van 'saboteurs'. De volgende ochtend lag het kind doodgevroren in de armen van zijn moeder.

Naar: O. Chlevnjoek, Stalin, De biografie, 2015.

Tussen 1930 en 1933 werden honderdduizenden 'koelakken' en 'saboteurs' doodgeschoten of in kampen opgesloten en meer dan twee miljoen verbannen. Velen van hen stierven door de verschrikkelijke levensomstandigheden en de slopende arbeid. Per regio kregen partijfunctionarissen jaarlijks het aantal (quotum) koelakken op dat zij moesten laten arresteren. In hun ijver om hun quotum te halen – en liever nog meer – pakten zij ook anderen op. In de oorlog tegen de boeren, zoals Stalin deze operaties nu openlijk noemde, moesten boeren hun hele oogst afgeven aan de staat. Later werd dat 'verzacht' tot een jaarlijks opnieuw vastgestelde hoeveelheid.

BRON 23 Verborgen graan wordt in beslag genomen.

Ploegen communisten joegen op verborgen voorraden in zogenaamde jama's, van oudsher bewaarplaatsen waar de boeren reserves opsloegen voor in slechte oogstjaren.

De operaties tegen de boeren, die in afschuwelijke hongersnood uitmondden, leken onderdeel van een bewust uitgelokte hongerterreur. De Russische archieven bevatten gedetailleerde beschrijvingen van hongersnood en kannibalisme. De hongergebieden werden door de bolsjewieken afgesloten, er was geen ontsnappen mogelijk en tyfus en andere besmettelijke ziekten sloegen toe.

Uiteindelijk drong het ook tot Stalin door dat zijn aanpak voor Rusland catastrofaal was. Ironisch genoeg nam de voedselproductie alleen maar weer toe dankzij de opbrengst van de eigen stukjes grond op kolchozen. Stalins 'Boerenoorlog' zette Rusland echter voor tientallen jaren op achterstand.

BRON 24

'Sabotage'

Sholokov klaagde in 1933 bij Stalin over het optreden van de autoriteiten. Stalin antwoordde: 'De eerbiedwaardige graanboeren uit jouw regio, en niet alleen uit jouw regio, begingen sabotage en waren bereid om de werkers en het Rode Leger zonder graan te laten zitten. Die eerbiedwaardige graanboeren voerden in werkelijkheid een "stille" oorlog tegen de sovjetmacht. Oorlog door uithongering, mijn beste kameraad Sholokov.'

Naar: O. Chlevnjoek, Stalin, De biografie, 2015.

4 4 Op weg naar de totalitaire staat

DEELVRAAG
4 Hoe werd de Sovjet-Unie een totalitaire staat?

Leninisme

'De partij voert de marxistische revolutie uit namens de arbeidersklasse,' was Lenins stelling. Daarom moest iedereen de partij gehoorzamen, anders werd je hardhandig het zwijgen opgelegd. 'Hoe kun je een revolutie voltooien zonder vuurpelotons?' vroeg Lenin het partijcongres in 1917. De marxistische ideologie van een revolutie van de *arbeidersklasse* werd door hem veranderd in een van de *partij*. Zijn ideologie is later het **leninisme** genoemd. Ook binnen de partij was gehoorzaamheid van groot belang. Onder Lenin werden al processen gevoerd tegen politieke tegenstanders, **showprocessen**, waarin beklaagden gefantaseerde bekentenissen aflegden, waarna ze werden schuldig bevonden en geëxecuteerd.

BRON 25 Showproces onder Stalin. De meestal al zwaar gemartelde beklaagden dragen bedekkende gevangeniskleding. Hen wacht de doodstraf of een Siberisch strafkamp.

Stalinisme

Onder Lenins opvolger Stalin groeide het wantrouwen tegen vermeende tegenstanders uit tot een ware staatsterreur. Stalin wantrouwde iedereen en zeker medestanders uit de revolutietijd. Waren die niet eigenlijk op zijn positie uit? Ook zij bekenden de meest fantastische misdaden tegen de Sovjet-Unie: uit angst voor hun familie, uit blinde trouw aan het bolsjewisme of vanwege de vreselijke martelingen die ze hadden ondergaan. Ze werden vervangen door een jongere generatie partijleden

BRON 26 Politieke gevangenen aan het werk in een strafkamp.

die hun positie aan Stalin als secretaris-generaal te danken hadden. In de jaren dertig leek niemand, zelfs hoge officieren en partijfunctionarissen niet, de dans te kunnen ontspringen. Ze werden doodgemarteld, doodgeschoten of in werkkampen opgesloten. Die kampen lagen op de ijskoude Siberische toendra's en steppen. Ze werden de **Goelag** genoemd. Schrijver Alexander Solzjenitsin, zelf slachtoffer van Stalins terreur, heeft ze later beschreven in zijn boek *De Goelag Archipel*. Het hoogtepunt van deze vervolgingen was de periode van de **Grote Terreur** (1937-1938).

Stalin ging een stap verder dan Lenin: Lenins revolutie van de *partij* namens de arbeidersklasse werd de revolutie van *één man* namens de partij: het **stalinisme**. 'Het Russische volk heeft behoefte aan een tsaar,' riep Stalin zelfs uit in 1934. Ook het boerenideaal van een strenge vader, aan wie vrouw en kinderen gehoorzaam zijn, kon Stalin wel gebruiken. Verder moest de Rus onder dwang en onder invloed van propaganda veranderen in een echt socialistisch mens. In het programma 'De Uitroeiing van de Godsdienst' werden eerst kerkklokken weggehaald, daarna duizenden gebedshuizen vernietigd en ten slotte geestelijken gedood of gedeporteerd. Hiermee raakten de plattelanders hun geestelijke steunpilaar kwijt: de *pope* ofwel dorpspastoor, de rabbijn of de imam. Romans en gedichten schrijven mocht alleen als die gingen over het communisme en Stalin. Schreef je iets anders, dan verdween je in een gevangenis of strafkamp. Hetzelfde gold voor beeldend kunstenaars en filmers. Kunst moest 'socialistisch-realistisch' zijn: je moest kunnen zien 'wat het voorstelde' en alle kunst moest het communisme dienen.
Kinderen werden lid van de Pioniers, een soort communistische padvinderij. Een strenge selectie uit de

BRON 27 Propaganda-affiche voor de Pioniers: ook hele jonge kinderen werden geïndoctrineerd.

Pioniers mocht met vijftien jaar bij de Komsomol. Zo werd een nieuwe generatie klaargestoomd om het communisme te dienen. Bijvoorbeeld door hun eigen ouders of die van hun vrienden te verraden, als die er iets opstandigs uitflapten.

Het gezin had voor de communisten afgedaan; er werden uitsluitend woonkazernes gebouwd met gemeenschappelijke toiletten op de gang en dunne muren tussen de verblijven. Een privéleven was daar niet mogelijk. Met propaganda werd de bevolking doordrongen van het communisme en het heilzame werk van Stalin. Langzamerhand werd Stalins rol in de Oktoberrevolutie verdraaid van minder belangrijk dan Lenin naar even belangrijk. In 1933 stonden er in Moskou ten slotte twee keer zoveel borstbeelden en afbeeldingen van Stalin als van Lenin. Het werd een regelrechte **persoonsverheerlijking**.

BRON 28

Onfeilbare leider
Meesterlijk en met de volle steun van het Sovjetvolk vervulde Stalin de taak van leider van de partij en het volk, toch liet hij nooit een spoor van gewichtigheid, verwaandheid of eigendunk blijken, schreef Stalin zelf in het voorwoord bij zijn biografie, die in 1947 in 13 miljoen exemplaren in Rusland werd verspreid. Stalin had elke zin gecontroleerd voor het boek naar de drukker ging.
Naar: Oleg Chlevnjoek, Stalin, De biografie, 2015.

Totalitaire staat

Uiteindelijk stond alles, van schoolboeken en onderwijs tot werk en vrijetijdsbesteding, van krant en film tot wonen en familieleven, in dienst van het communisme: alles was 'politiek' geworden. Zo'n maatschappij, waarin het hele leven beheerst wordt door een ideologie, noem je **totalitair**.
Door oorlogen en revoluties was zo een einde gekomen aan het eeuwenoude tsarenrijk. Of de Russen er beter van werden, was iets wat al in Stalins tijd ernstig betwijfeld werd. Twee grapjes, die je alleen in zeer betrouwbaar gezelschap kon vertellen, illustreren dat.

- *Een bolsjewiek legt een oude vrouw uit wat het communisme te bieden heeft: 'Alles zal in overvloed te krijgen zijn. Voedsel, kleding, wat u maar kunt bedenken. U kunt ook naar het buitenland reizen.' 'O,' zei de oude vrouw, 'net als onder de tsaar!'*
- *'Wat voor nationaliteit hadden Adam en Eva?' 'Sovjetburgers natuurlijk. Wie anders loopt er blootsvoets en naakt rond, met een enkele appel die hij nog moet delen ook, en denkt dan nog dat hij in het paradijs is beland?'*

4 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

8 Tijd van burgers en stoommachines, 1800-1900

1 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met industrialisatie
2 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme

9 Tijd van de wereldoorlogen, 1900-1950

3 Het voeren van twee wereldoorlogen
4 Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
5 Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën: communisme

JE WEET

Hoe het Russische tsarenrijk veranderde in een totalitaire communistische staat.

1 Waardoor in tsaristisch Rusland het socialisme en het anarchisme opkwamen.
2 Hoe de Eerste Wereldoorlog de Russische Revolutie veroorzaakte.
3 Hoe de communisten een nieuwe maatschappij bouwden.
4 Hoe de Sovjet-Unie een totalitaire staat werd.

JE KUNT

Verschillende politieke stromingen in Rusland noemen en hun denkbeelden beschrijven. Je weet op welke bevolkingsgroepen die politieke stromingen zich richtten en wat daarvoor de beweegredenen waren.

1860
1861 ▸ Opheffing lijfeigenschap boeren

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

1880
1881 ▸ Tsaar Alexander vermoord door een anarchist

1900
1903 ▸ Op een partijvergadering in Londen stonden bolsjewieken en mensjewieken tegenover elkaar

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

1910
1914-1918 ▸ Eerste Wereldoorlog tussen geallieerden en centralen
1917 ▸ Februarirevolutie
april 1917 ▸ Lenin en andere communistische ballingen terug in Rusland
oktober 1917 ▸ bolsjewistische staatsgreep in Rusland (Oktoberrevolutie)
1918 ▸ Vrede van Brest-Litovsk (maart)
1918-1921 ▸ Burgeroorlog tussen Roden en Witten
1919 ▸ Vrede van Versailles

1920
1921-1924 ▸ Nieuwe Economische Politiek onder Lenin
1928 ▸ Stalin wint machtsstrijd van Trotski
1928 ▸ Start Vijfjarenplannen met collectivisatie landbouw en industrie

1930
1937-1939 ▸ Grote Terreur, showprocessen

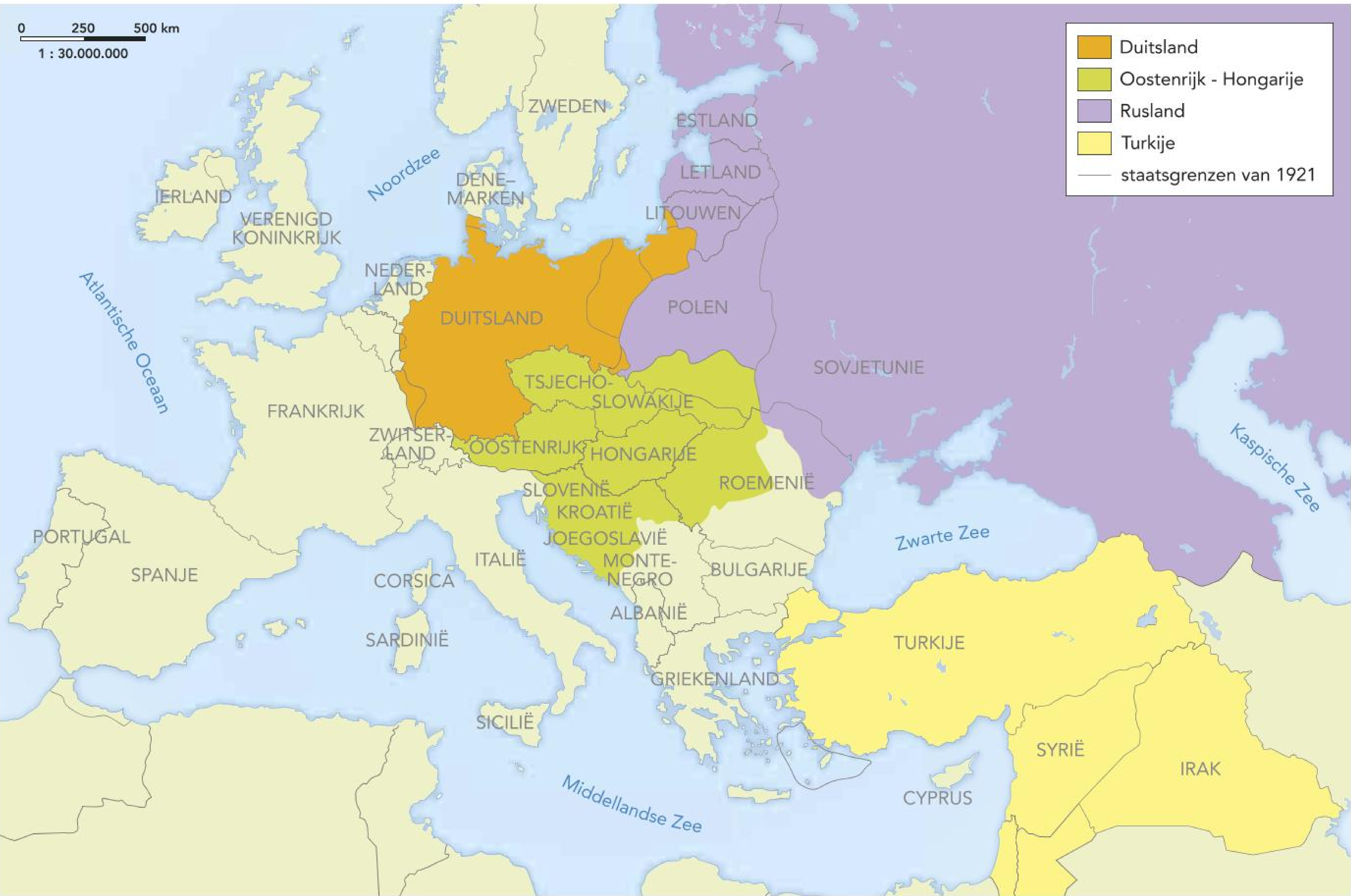
1940

BEGRIPPEN

anarchisme Socialisme zonder staat, waar kleine gemeenschappen zichzelf regeren.
bojaren Russische edelen.
bolsjewieken Voorstanders van een revolutie door de partij namens de arbeidersklasse.
Burgeroorlog tussen Roden en Witten Burgeroorlog tussen de aanhangers van de Oktoberrevolutie (de Roden) en tegenstanders van de revolutie die de tsaar en de vroegere maatschappij terug wilden (de Witten), 1917-1921.
collectivisatie Landbouw en industrie tot gemeenschappelijk bezit maken.
communisme, communisten Ideologie waarin alle kapitaal, geïnvesteerd in industrie en landbouw en al het geld in handen van de gemeenschap is.

Doema Russische volksvertegenwoordiging.
Februarirevolutie Revolutie in Rusland tegen het tsarenregime in februari 1917.
Goelag Archipel Stelsel van concentratiekampen in Rusland, beheerd door de organisatie Goelag.
Grote Terreur Periode van grote vervolgingen, ook binnen partij en leger, tijdens het bewind van Stalin.
ideologie Samenhangend stelsel van ideeën over hoe de maatschappij eruit moet zien.
koelak Zelfstandige vrije boer die voor de markt produceert.
kolchoz Collectieve boerderij waarin boeren een eigen stukje grond behouden.
leninisme De ideologie van Lenin: de marxistische revolutie wordt namens de arbeidersklasse door de partij geleid.
lijfeigenschap, lijfeigenen Boeren zijn niet vrij, maar gebonden aan de grond van het landgoed waar zij toe behoren. De heer van dat landgoed kan hen naar believen verkopen.
marxistisch socialisme Socialisme met gemeenschappelijk eigendom van fabrieken invoeren zoals Karl Marx dat voorzag: door de arbeidersklasse als die groot genoeg was.
mensjewieken Russische marxisten die wilden afwachten tot er voldoende arbeiders zouden zijn om de revolutie spontaan te laten ontbranden.
mir Dorpsgemeenschap waarin de boeren gewend waren alles onderling te regelen. Het Russische 'mir' betekent ook vrede.
narodniki Anarchistisch-socialisten die de mir als de ideale bestuurseenheid zagen.
Nieuwe Economische Politiek (NEP) Boeren mochten weer voor de markt produceren en kleine fabrieken mochten weer in privébezit terug, nadat het oorlogscommunisme mislukt was.
Oktoberrevolutie Communistische revolutie tegen de Voorlopige Regering van Rusland in oktober 1917.
oorlogscommunisme Tijdens de burgeroorlog tussen Roden en Witten maakten de communisten fabrieken tot staatseigendom en werden boeren gedwongen in collectieve boerderijen te werken.
persoonsverheerlijking Ophemelen van een politiek leider om meer aanhang te krijgen.
propaganda Politieke reclame.
Rode Leger Leger van de marxisten, georganiseerd door Trotski.
Russische Sociaaldemocratische Arbeiderspartij Marxistisch-socialistische partij, later Communistische Partij genaamd.
showprocess Propagandaproces tegen vermeende tegenstanders van de communisten.
socialisme Ideologie waarbij fabrieken en boerderijen gemeenschappelijk bezit zijn.
socialisten-revolutionairen Partij die boerensocialisme nastreefde. De boeren waren de motor van een socialistische revolutie.
sovchoz Collectieve staatsboerderij, waarin de boeren in dienst waren van de staat.
sovjets Raden die fabrieken, boerderijen en dorpen bestuurden. Later ook benaming voor de communisten.
stalinisme Communisme met één man, Stalin, als dictator.
totalitaire staat Een staat die het totale doen en laten van de inwoners bepaalt.
tsaar Keizer van Rusland.
vijfjarenplan Voor vijf jaar vooruit wordt de productie in landbouw en industrie gepland.

BRON 29 Europa na het Verdrag van Versailles. Finland vocht zichzelf onafhankelijk. Tijdens de Tweede Wereldoorlog heroverde Stalin de gebieden, behalve Finland.

5 Van *Golden Age* naar *Great Depression*

BRON 1 In 1931 stond een lange rij werklozen op de stoep van de *Soup Kitchen* in Chicago. Hier kregen ze gratis een kom soep, koffie en een donut. Al Capone, een beruchte maffiabaas, verzorgde deze liefdadigheid. Hij staat helemaal links op de foto.

MODERNE TIJD
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

120.000 gratis maaltijden

Sinds 1929, toen de economische crisis begon, waren veel bedrijven in de Verenigde Staten failliet gegaan. Miljoenen Amerikanen verloren hun baan. De werkloosheid zorgde vooral in de steden voor grote problemen. In Chicago zat in de jaren dertig bijna de helft van alle fabrieksarbeiders zonder werk thuis. Dat betekende dat er onvoldoende inkomsten waren om normaal te kunnen leven. Veel gezinnen konden de huur nauwelijks betalen. Voor een fatsoenlijke maaltijd was er vaak geen geld.
Gelukkig dat sommige rijke inwoners van Chicago zich bekommerden om het lot van deze werklozen. Op *Thanksgiving Day* – een belangrijke Amerikaanse feestdag – in november 1930 stonden duizenden gezinnen in de rij voor de *Soup Kitchen* van Al Capone. Daar deelde deze maffiabaas gratis porties rundvleesstoofpot uit. Al Capone had de benodigde vijfhonderd kilo rundvlees uit eigen zak betaald. Volgens een journalist van de *Chicago Tribune* had de weldoener in de laatste weken van 1930 twaalfduizend dollar uitgegeven aan dit project!
Dit was niet puur liefdadigheid. Al Capone hoopte vooral zijn reputatie een beetje op te vijzelen. Hij stond bekend als de baas van de maffia, een misdaadbende die de onderwereld van Chicago in haar greep had. De kranten beschreven vol verbazing het tafereel voor de *Soup Kitchen* aan de South State Street. Aan journalisten vertelden de werklozen opgelucht dat Capone zich tenminste wel om hen bekommerde. In de regering en het stadsbestuur waren ze teleurgesteld. Van de politiek hoefden ze geen hulp te verwachten. Sommigen noemden Al Capone de Robin Hood van Chicago. Het scheen dat hij enkele ‘klanten’ uit de rij een baan had aangeboden.

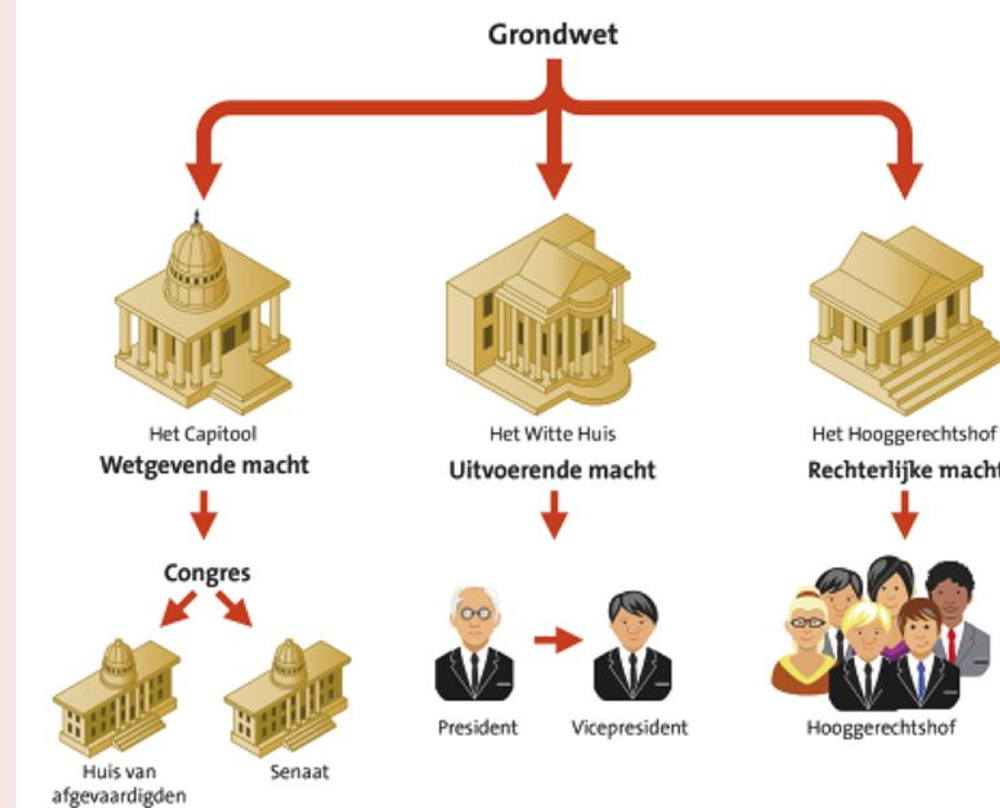
BRON 2 President Wilson (de lange man in het midden) bij het paleis van Versailles in Frankrijk. Op 28 juni 1919 werd hier het definitieve vredesverdrag met Duitsland ondertekend. Daarmee kwam er een einde aan de Eerste Wereldoorlog.

Safe for democracy

Dit hoofdstuk gaat over de periode die het **interbellum** wordt genoemd. Dat is de tijd tussen de twee wereldoorlogen. In april 1917 had Amerika de oorlog verklaard aan Duitsland. President Wilson overtuigde het Congres door te stellen dat deelname aan de oorlog de wereld veilig zou maken voor democratie. Veel Amerikanen vonden dit een waardig ideaal om voor te strijden. Samen met Engeland en Frankrijk vochten Amerikaanse troepen vanaf de zomer van 1917 aan het westfront.
In november 1918 was op verzoek van Duitsland een wapenstilstand gesloten. Amerika werd beschouwd als een van de grote winnaars van de oorlog. In januari 1919 was Wilson in Parijs verwelkomd als een held. President Wilson had grote idealen voor de toekomst. Hij geloofde dat oorlogen voorkomen konden worden als alle volken het recht kregen om zichzelf te besturen. Ook kwam hij met het idee van de Volkenbond, een organisatie waarbij alle landen aangesloten moesten zijn om de wereldvrede te bewaren. Wilson ontving in 1919 de Nobelprijs voor de vrede. Helaas zijn veel van zijn idealen uiteindelijk niet verwezenlijkt.

Republikeinen en Democraten

Uit het motief om deel te nemen aan de oorlog – *to make the world safe for democracy* – blijkt hoe trots de Amerikanen op hun politieke systeem waren. De basis daarvan was gelegd in de achttiende eeuw. In 1776 riepen dertien Engelse koloniën in het Noorden van Amerika de onafhankelijkheid uit. Deze eerste Amerikaanse staten stelden in 1787 een grondwet op.

BRON 3 Staatsinrichting van de Verenigde Staten.

De Verenigde Staten vormen een statenbond. De federale overheid in Washington kan besluiten nemen die voor alle Amerikanen gelden, maar de afzonderlijke staten hebben ook veel eigen bevoegdheden. Daardoor kunnen de verschillen tussen de staten groot zijn.
Van de twee grote Amerikaanse politieke partijen vinden de **Republikeinen** dat de overheid zich zo weinig mogelijk met de economie en het dagelijks leven van de burgers moet bemoeien. De zelfstandigheid van de staten moet groot blijven. De **Democraten** zijn juist voorstanders van een actieve en invloedrijke federale overheid.

Van optimisme naar crisis

Na de Eerste Wereldoorlog zette in Amerika de economische groei door. Het werd een tijd van vooruitgang en optimisme. Het bruto nationaal product – dat is de waarde van alle goederen en diensten die in een land jaarlijks worden geproduceerd – steeg tussen 1919 en 1929 met veertig procent. De bevolking groeide van bijna 76 miljoen Amerikanen aan het begin van de eeuw tot 122 miljoen eind jaren twintig. De mentaliteit was uitbundig en uitgelaten.

Maar de *fabulous twenties* eindigden rampzalig. In 1929 stortte de aandelenhandel in en brak de economische crisis uit. Veel bedrijven gingen failliet, waardoor miljoenen mensen werkloos werden. De sociale gevolgen waren groot. Mensen die de huur niet meer konden betalen, werden uit hun huis gezet en dakloos. Uitzicht op een beter bestaan was er voor velen nauwelijks. De overheid was zeer terughoudend in het ondersteunen van de werklozen: bijna altijd waren die aangewezen op familie of liefdadigheid.
In november 1932 vonden de presidentsverkiezingen plaats. Namens de Republikeinen stelde Herbert Hoover zich herkiesbaar. De Democraten wezen Franklin Delano Roosevelt aan als kandidaat. De aanpak van de crisis werd een van de belangrijkste thema's in de campagne en in de debatten die Hoover en Roosevelt voerden.

BRON 4 Straatbeeld uit Chicago in de jaren twintig.

Het belang van de Verenigde Staten in het interbellum

De economische crisis had niet alleen grote gevolgen voor Amerika. De problemen sloegen over naar Europa. Ook daar was tijdens de jaren dertig sprake van massale werkloosheid. De crisis had ook in Europa invloed op de politiek. Veel burgers verloren het vertrouwen in de democratische machthebbers, die de problemen blijkbaar niet wilden oplossen. In plaats van de democratie steunden steeds meer kiezers antidemocratische stromingen. Het communisme en het fascisme werden steeds populairder.
In Duitsland beloofde Hitler op radicale wijze een einde te maken aan de crisis. De economische crisis is een van de oorzaken geweest voor de opkomst en populariteit van Adolf Hitler en het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog. Zonder kennis van de economische crisis valt dit niet goed te begrijpen. Dat er ook een andere weg was om uit de crisis te komen, bewees de democratisch gekozen president Roosevelt. Hij hielp met zijn *New Deal* de Amerikaanse economie weer op gang. Miljoenen werklozen vonden weer werk.

KENMERKENDE ASPECTEN

1 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
2 De economische wereldcrisis
3 Het voeren van twee wereldoorlogen

HOOFDVRAAG

Welke gevolgen had de economische crisis in de Verenigde Staten op politiek, economisch en sociaal gebied?

DEELVRAGEN

1 Welke moderniseringen op sociaal, cultureel en economisch gebied waren kenmerkend voor de *roaring twenties*?
2 Wat waren de oorzaken en gevolgen van de economische crisis die in 1929 uitbrak en die wereldwijd merkbaar was?
3 Met welke maatregelen reageerden Hoover en Roosevelt op de economische problemen?
4 Welke invloed hadden de spanningen in Europa en Azië op het beleid van Roosevelt?

5 1 De *roaring twenties*

DEELVRAAG

1 **Welke moderniseringen op sociaal, cultureel en economisch gebied waren kenmerkend voor de *roaring twenties*?**

Terugkeer naar normale tijden

Tijdens de Eerste Wereldoorlog ging de Amerikaanse overheid zich steeds actiever met de economie bemoeien. Dat was in de Verenigde Staten niet gebruikelijk. Maar nu het land in oorlog was, wilde de overheid de beschikbare grondstoffen zo goed mogelijk benutten. De productie van oorlogsmaterialen, nodig voor de strijd in Europa, kreeg daarbij voorrang. De Amerikaanse overheid gaf leiding aan de oorlogseconomie.
In november 1920, twee jaar na de wapenstilstand die een einde maakte aan de Eerste Wereldoorlog, won de republikeinse kandidaat Warren G. Harding de presidentsverkiezingen. Er was in Amerika steeds meer kritiek gekomen op het actieve beleid van president Wilson tijdens de oorlogsjaren. Harding beloofde de kiezers dat de Verenigde Staten onder zijn leiding weer terug zouden keren naar de normale vooroorlogse situatie. Dat betekende dat er een einde moest komen aan de inmenging van de overheid in de economie. En op het gebied van de buitenlandse politiek zou Amerika zich weer zoveel mogelijk afzijdig houden van conflicten en problemen buiten het eigen continent. Dit wordt ook wel het **isolationisme** genoemd.
Na een korte economische neergang vlak na de Eerste Wereldoorlog zijn de jaren twintig uiteindelijk de geschiedenis in gegaan als *the age of prosperity*. Anderen spraken van de *golden age* of van de *fabulous, gay and* ***roaring twenties*** (de opwindende, vrolijke en roerige jaren twintig). Het was een periode van vernieuwingen op sociaal, economisch en cultureel gebied.

BRON 5

De tijd waarin we leven

Mensen van alle leeftijden vinden dat dit een 'gouden' tijd is. De periode waarin we nu leven is de meest roerige en beste periode die de mensheid ooit heeft gekend. Welke tijd was ooit beter? Tegenwoordig kennen we draadloze telegrafie, telefoonverbindingen over de oceaan.
De afgelopen dertig jaar hebben de wetenschappen voor meer verbeteringen gezorgd dan in alle eeuwen achter ons. De levensverwachting is toegenomen. Het dagelijks leven is aangenamer geworden dankzij allerlei apparaten. De wereld is kleiner geworden.

Naar: Een redactioneel commentaar in The Atlanta Constitution, 15 maart 1929.

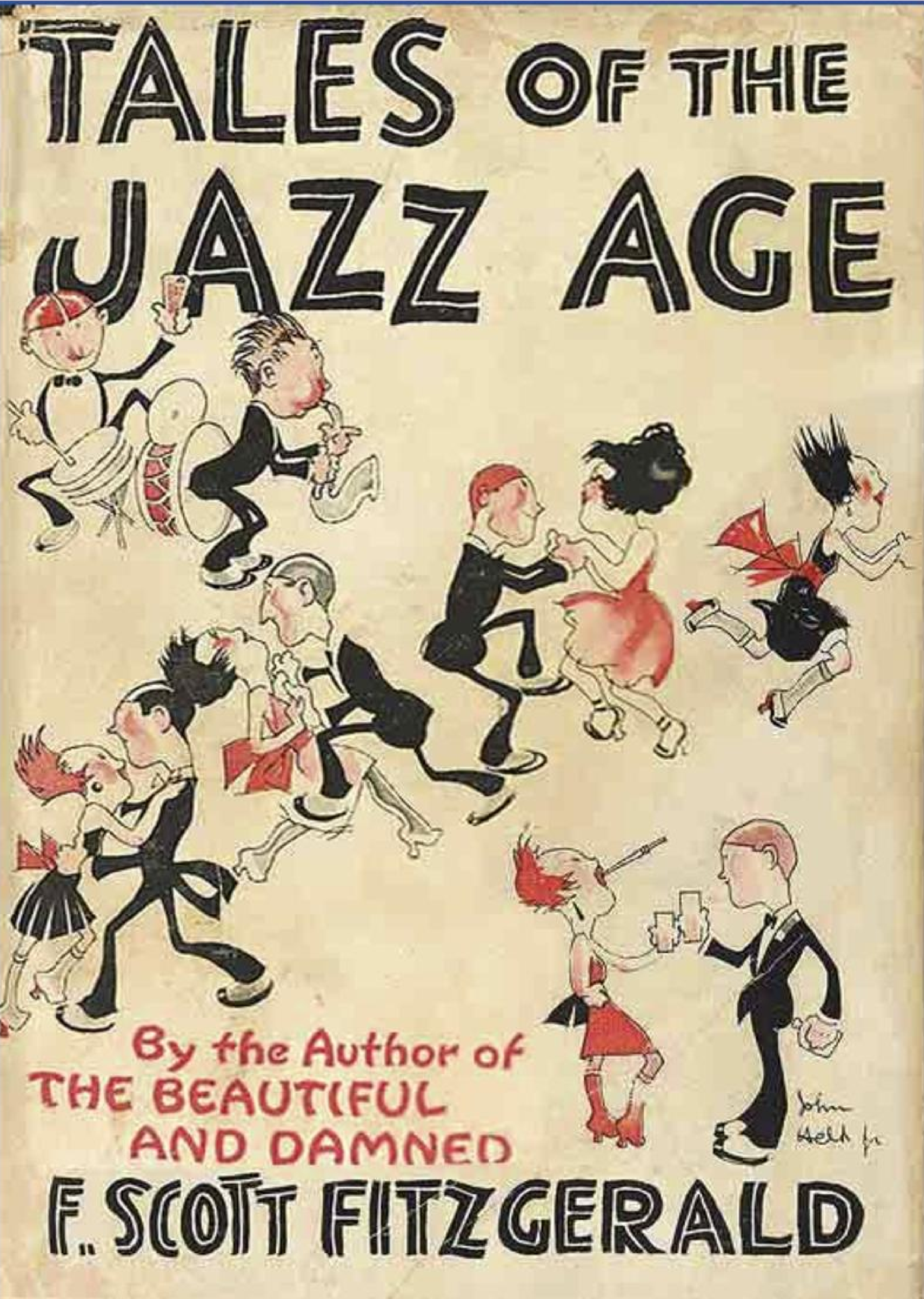
BRON 6

	bevolking in miljoenen	*verdeling inwoners stad/platteland (%)*	*aantal auto's geregistreerd*
1900	76	40/60	8.000
1910	92	46/54	458.300
1920	105	51/49	8.131.500
1930	122	56/44	23.034.700
1940	131	56/44	27.465.000
1950	150	64/36	40.339.000

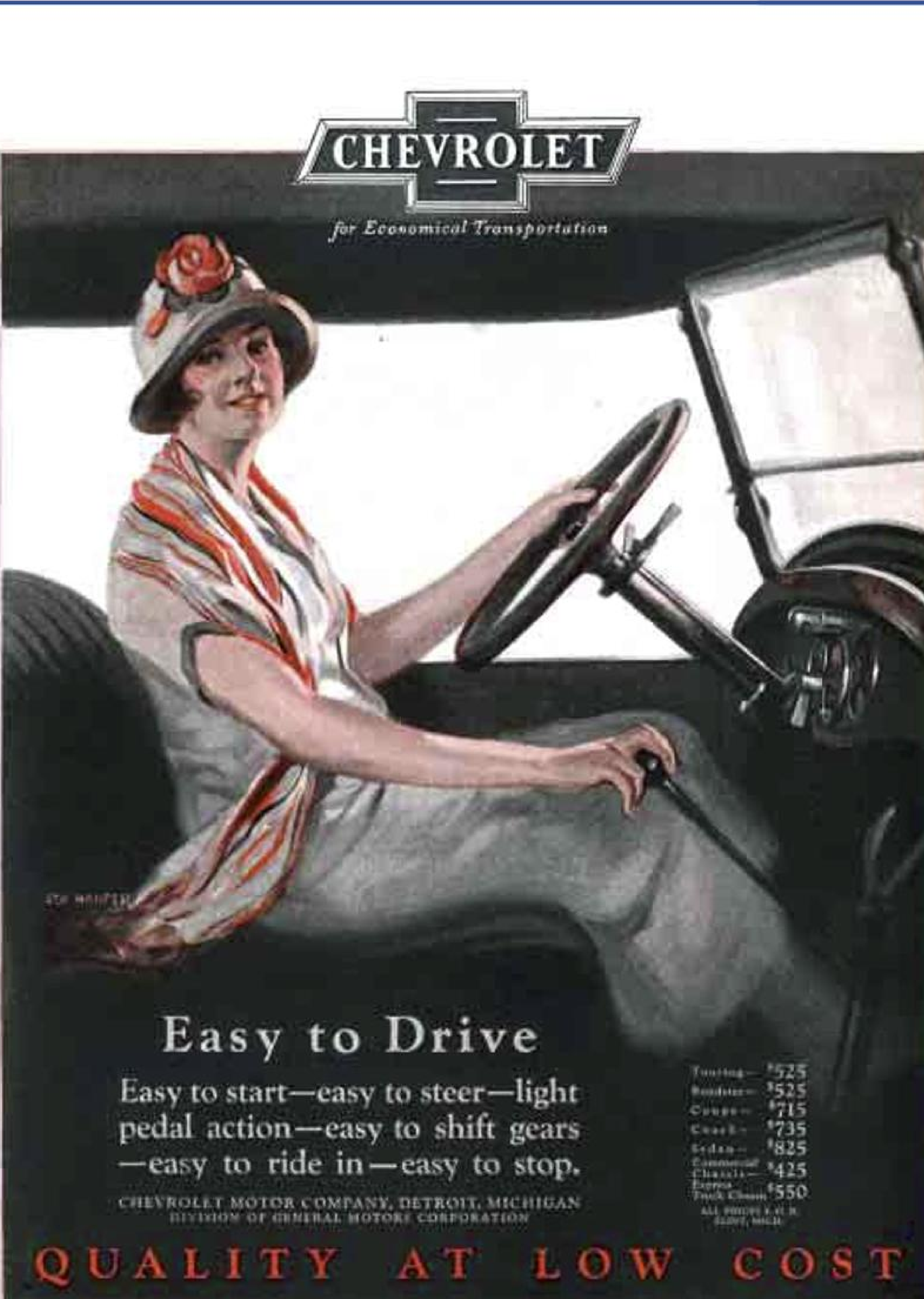
M. Norton, A People and a Nation, 1999.

Vooruitgang

De moderniseringen van de jaren twintig waren vooral in de grote steden goed zichtbaar. Amerika ontwikkelde zich in de eerste helft van de twintigste eeuw tot een industrieel-urbane samenleving. Steeds minder mensen woonden op het platteland, de steden groeiden. Vanwege dalende sterftecijfers nam de bevolking aanzienlijk toe. Om de bevolkingsgroei op te vangen verrezen er wolkenkrabbers in stadscentra. Aan de randen werden rustige buitenwijken gebouwd. Daarnaast was de binnenlandse migratie een oorzaak voor de groei van veel steden. Tijdens de ***Great Migration*** verlieten tussen 1919 en 1930 anderhalf miljoen Afro-Amerikanen het zuiden. Ze trokken naar steden in de noordelijke staten, op zoek naar werk in de industrie. Daarnaast was er in de noordelijke staten over het algemeen minder racisme dan in het zuiden.
Door het gebruik van machines en de toepassing van de lopende band werden veel industriële producten efficiënter vervaardigd. Dat betekende dat de kosten en de prijzen relatief laag waren.
In de Amerikaanse steden bloeide de **consumptiemaatschappij** op. Mensen ontleenden hun status aan bezit en het kopen van steeds weer nieuwe spullen. Naast de auto waren huishoudelijke apparaten die op elektriciteit werkten ongekend populair. Reclameadvertenties uit de jaren twintig probeerden de Amerikanen over te halen om de nieuwste modellen stofzuigers, koelkasten en radio's te kopen.

BRON 7 In 1922 kwam het boek *Tales of the Jazz Age* uit, geschreven door F. Scott Fitzgerald. Het was een bundeling van elf verhalen die een beeld schetsen van dit decennium. Fitzgerald schreef ook *The Great Gatsby*, een roman over het leven in New York tijdens de *roaring twenties*.

BRON 8 Het aantal auto's groeide in Amerika in de jaren twintig van 8 naar 23 miljoen. Deze advertentie moest vooral vrouwelijke consumenten overhalen om een nieuwe auto aan te schaffen.

In hun vrije tijd trokken de Amerikanen de stadscentra in op zoek naar vermaak. Het kijken naar sport werd een enorme rage. Enorme sportstadions verrezen waar Amerikanen hun sporthelden konden aanschouwen. In Hollywood, een stadsdeel van Los Angeles, bloeide de filmindustrie op. In 1922 bezochten gemiddeld 40 miljoen Amerikanen wekelijks de bioscoop. Tien jaar later waren dat er al 100 miljoen. In 1927 kwam *The Jazz Singer* uit, de eerste film met geluid. Speelfilms wakkerden rages op het gebied van kleding, muziek en haardracht aan. Vanuit bars, bordelen en theaters klonk een populaire muziekstijl: de jazz, een woord dat oorspronkelijk 'zeer energieke dans' betekende.

Schaduwzijden

De *roaring twenties* kenden echter ook schaduwzijden, zowel op sociaal, cultureel als economisch gebied.

- Niet alle Amerikanen waren optimistisch over de moderne maatschappij. Sommigen zagen moderne muziek, dans en sport als bedreigingen. Steeds meer Amerikanen zagen de enorme toename van het drankgebruik als de oorzaak van alle sociale ellende. Daarom besloot de Amerikaanse overheid tot de **drooglegging**. De productie en verkoop van alcoholhoudende drank werden vanaf 1920 in het hele land verboden. De regering hoopte dat daardoor de criminaliteit en veel andere problemen (zoals geweld en armoede) zouden verdwijnen. Maar de drooglegging vergrootte juist de criminaliteit. De georganiseerde misdaad ging alcoholische dranken produceren en verhandelen en maakte enorme winsten.
- Een tweede negatieve zaak in de Amerikaanse maatschappij was dat de verschillen tussen arm en rijk steeds groter werden. De rijken werden steeds rijker en leefden in luxe. Arbeiders en boeren profiteerden echter nauwelijks van de bloei in de economie. De opbrengsten van de boerderijen en de lonen van de arbeiders waren te laag om genoeg te kunnen kopen. Alleen door geld te lenen konden zij dat een beetje compenseren.
- Discriminatie en racisme waren een derde negatief kenmerk van de Amerikaanse samenleving in de jaren twintig. Veel blanke Amerikanen sloten zich in de jaren twintig aan bij de Ku Klux Klan (KKK). In eerste instantie was de KKK vooral actief in kleine plattelandsdorpen in het zuiden, maar in de jaren twintig groeide ook de populariteit in de steden. In 1935 telde deze racistische en gewelddadige organisatie vijf miljoen leden. Aanhangers keerden zich niet alleen tegen de Afro-Amerikanen, ook immigranten uit Azië en Zuid-Europa vormden hun doelwit. De activiteiten van de KKK hadden invloed op de landelijke politiek. In 1924 werd de National Origins Act aangenomen. Die beperkte vooral het aantal ongewenste immigranten vanuit Zuid- en Oost-Europa.

5 2 De grote depressie

DEELVRAAG
2 Wat waren de oorzaken en gevolgen van de economische crisis die in 1929 uitbrak en die wereldwijd merkbaar was?

BRON 9 De Republikeinse president Harding (rechts naast de dame met bloemen) had in 1924 een ontmoeting met de *Republican Businessmen's Association of New York*. Foto: *Library of Congress*.

Kapitalisme

Tijdens de jaren twintig waren alle Amerikaanse presidenten afkomstig van de Republikeinse Partij. Harding (1921-1923), Coolidge (1923-1929) en Hoover (1929-1933) waren grote voorstanders van het kapitalisme en de vrijemarkteconomie. In hun beleid wilden ze ondernemers zoveel mogelijk vrijheid bieden. De overheid moest zich zo weinig mogelijk met het dagelijks leven en de economie bemoeien.

BRON 10

Geen overheidsbemoeienis
Vandaag de dag hebben negen van de tien families een auto, terwijl dat zeven jaar geleden nog vier van de tien waren. Onze mensen hebben meer te eten, betere kleding om te dragen, betere huizen. We hoeven niet meer bang te zijn voor onze oude dag, voor armoede, voor werkloosheid. En dit zijn zaken waar we als mensheid altijd bang voor zijn geweest. Een van de grootste problemen van de overheid is de vraag in hoeverre zij zich zou moeten bemoeien met de handel en de industrie. Het is volgens mij net zo belangrijk dat bedrijven zich niet met de regering bemoeien als dat de overheid zich niet met de economie bemoeit.
Naar: Een toespraak van Herbert Hoover, 22 oktober 1928.

Ondertussen groeide de ongelijkheid in de samenleving. In de jaren twintig namen de verschillen in inkomsten enorm toe. Een kleine groep Amerikanen werd rijker en rijker, de middenklasse en de arbeiders hadden naar verhouding steeds minder te besteden. De ongelijke inkomensverdeling vormde uiteindelijk een grote bedreiging voor de economische groei.

Zwakke plekken

De Amerikaanse economie kende in de jaren twintig naast de al eerder genoemde ongelijke inkomensverdeling een aantal zwakke plekken die de economische groei bedreigden.

- Ten eerste was er in de landbouwsector overproductie ontstaan. Dat kwam deels door de mechanisatie, waardoor de productie was versneld en de prijzen voor landbouwproducten waren gedaald. Daar kwam bij dat de Amerikaanse boeren tijdens de Eerste Wereldoorlog veel hadden kunnen exporteren naar Europa. Boeren kochten in die jaren extra grond of investeerden in nieuwe machines of gebouwen, veelal met geleend geld. Na de wapenstilstand van 1918 kwam in Europa de landbouwproductie weer op gang. Daardoor bleven Amerikaanse boeren met overschotten zitten, daalden de prijzen van de landbouwproducten en de inkomsten van de boeren. De schulden die ze tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden gemaakt konden ze nauwelijks terugbetalen. Bovendien hadden de boeren door deze ontwikkeling ook zelf minder te besteden.
- Ten tweede raakten veel Amerikanen in de jaren twintig ongemerkt in grote financiële problemen. Met de opkomst van de consumptiemaatschappij werd het klanten makkelijk gemaakt om nieuwe producten aan te schaffen. Veel winkels boden de mogelijkheid om producten te kopen op afbetaling. Producten kopen op afbetaling was heel gewoon. Banken leenden makkelijk geld uit aan consumenten. Er was weinig toezicht op de betrouwbaarheid van de financiers. Veel Amerikaanse huishoudens hadden zo in de jaren twintig grote schulden opgebouwd.
- Ten derde was de speculatie met aandelen in de jaren twintig ongekend populair geworden. De koers, de waarde van een aandeel, kon stijgen. Bij verkoop van de aandelen kon je veel winst maken. Om hiervan zoveel mogelijk te profiteren kochten veel Amerikanen aandelen met geleend geld. Dat gaat goed zolang de koersen stijgen. Maar als de koersen dalen, lopen de beleggers enorme risico's.

Bedrijf / *Datum*	*3-3-1928*	*3-9-1928*	*3-9-1929*	*3-11-1929*
Montgomery Ward	132	466	137	49
New York Central	160	256	256	160
Union Carbide & Carbon	145	413	137	59
American Telephone & Telegraph	77	181	304	197
Anaconda Copper	54	162	131	70
Westinghouse	91	313	289	102
Electric Bond	89	203	186	50

BRON 11 De waarde van verschillende aandelen in dollars, overgenomen uit de *Wall Street Journal*.

Beurskrach

Eind jaren twintig waren de eerste voortekenen van een economische omslag zichtbaar. De verkoop van consumptiegoederen daalde, de markt leek verzadigd. De rijke Amerikanen waren verzadigd met spullen, de arme Amerikanen zaten in de schulden en konden zich geen nieuwe producten veroorloven. Ook op de huizenmarkt ging het slechter: de vraag naar nieuwe huizen daalde. Beurshandelaren werden ongerust door deze ontwikkeling. Uit angst voor een mogelijke daling van de koersen begonnen zij steeds meer aandelen te verkopen. Dat leidde op 24 oktober 1929 tot een paniekreactie op de beurs. Op deze **zwarte donderdag** werden meer dan twaalf miljoen aandelen te koop aangeboden. Speculanten verloren door deze **beurskrach** veel geld. Amerikanen die hun aandelen met geleend geld hadden gefinancierd kwamen in grote problemen. Zij konden hun schulden niet terugbetalen aan de bank.

Het gevolg was dat veel banken failliet gingen of minder geld konden uitlenen aan bedrijven. Die besloten vaak om te bezuinigen, onder andere door personeel te ontslaan. Miljoenen Amerikanen verloren hierdoor hun baan.

Crisis

De crisis bleef niet beperkt tot Amerika. Ze sloeg over naar Europa. Een van de maatregelen van de Amerikaanse overheid tegen de economische problemen was het beschermen van de eigen economie. Door hoge invoerbelastingen werden buitenlandse concurrenten buiten de deur gehouden.
De jaren dertig gingen de geschiedenis in als de periode van de **economische wereldcrisis**. In veel landen heerste massale werkloosheid. De sociale gevolgen zorgden vaak voor politieke onrust. Veel burgers in Europa raakten teleurgesteld in de overheid, die in hun ogen de problemen maar niet goed wist aan te pakken. In veel Europese landen zoals Duitsland groeide de steun voor politici die radicale oplossingen beloofden en tegenstanders waren van de democratie.

BRON 12 Na de beurskrach gingen in Amerika meer dan 1500 banken failliet. Veel mensen verloren hun spaargeld. Bij een dreigende sluiting probeerden veel klanten op het laatste moment al hun tegoeden op te nemen. Op de foto is zo'n *bank run* te zien in New York, aan het begin van de crisisjaren.

5 3 Roosevelt en de *New Deal*

DEELVRAAG

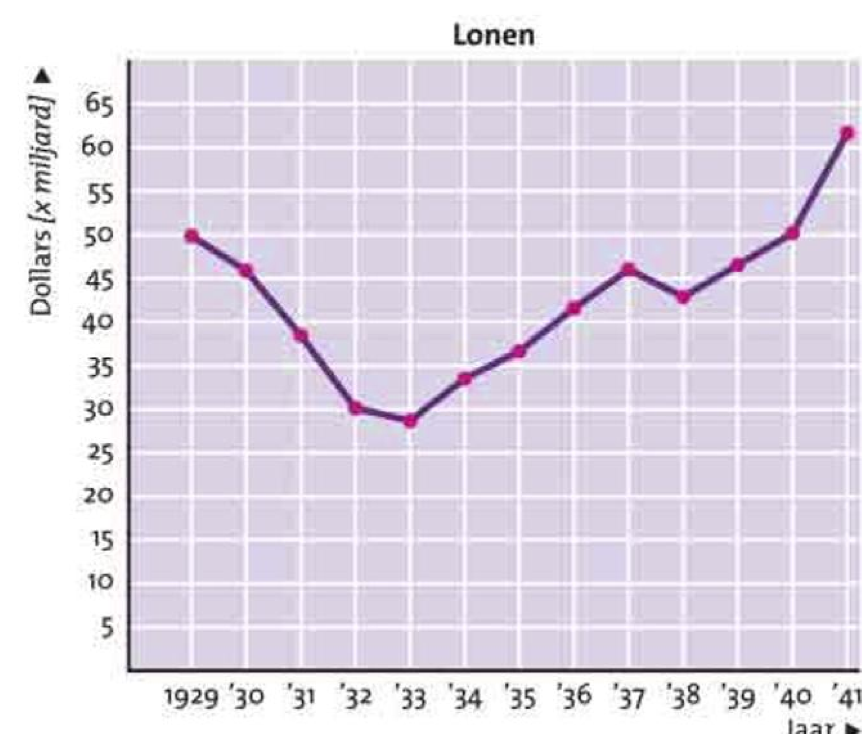
3 Met welke maatregelen reageerden Hoover en Roosevelt op de economische problemen?

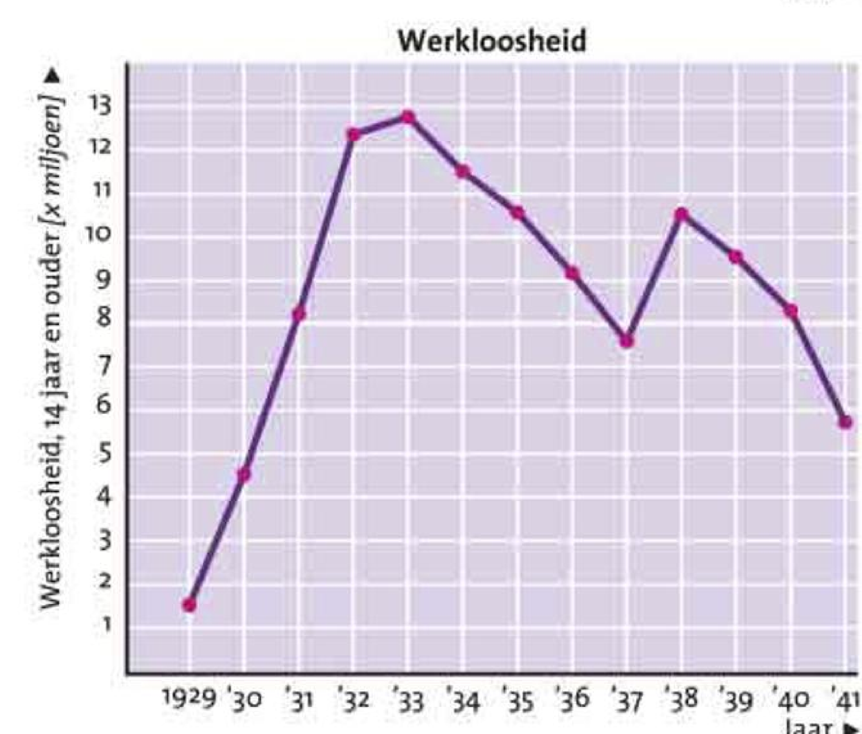

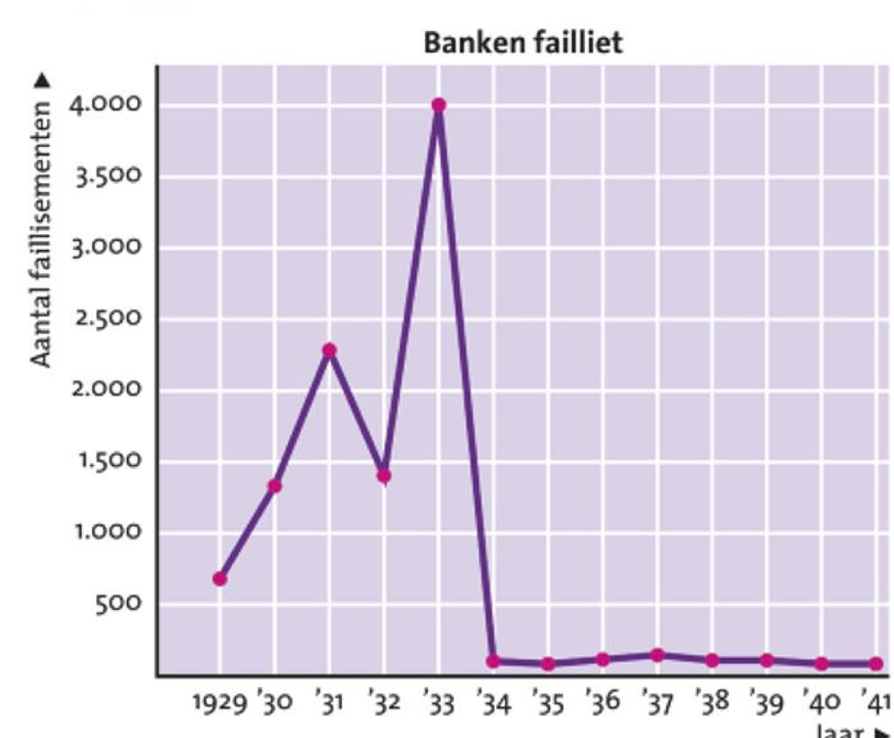
BRON 13 Hutjes gemaakt door werkloze Amerikanen die uit hun huizen zijn gezet. Deze onderkomens, ook wel *Hoovervilles* genoemd, bevonden zich in Manhattan, het financiële centrum van New York. De foto is gemaakt in 1935.

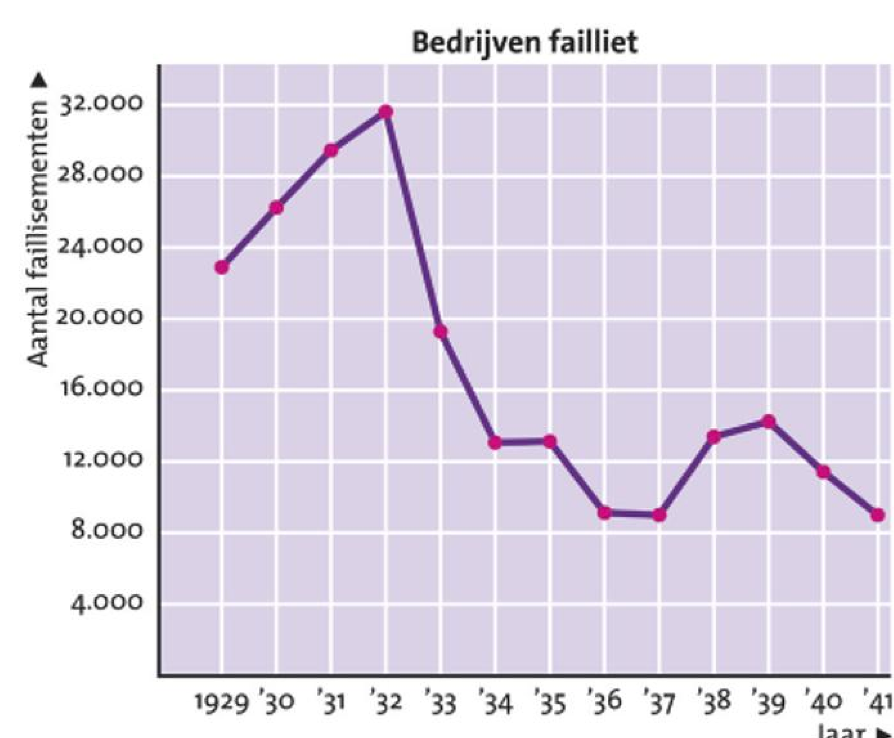
Hoover en de Republikeinen

In maart 1929 werd Herbert Hoover beëdigd tot president van Amerika. Toen een aantal maanden later de aandelenbeurs instortte en de economische crisis uitbrak, bleef Hoover nog positief. '*Prosperity is just around the corner*', zo meende hij. Hoover vergeleek Amerika met een zieke patiënt die op eigen kracht moest herstellen. Slechts zeer beperkt nam de overheid maatregelen tegen de economische problemen. Van een grootschepse aanpak op federaal niveau was onder leiding van Hoover geen sprake. Hulp voor de getroffen burgers moest vooral komen van liefdadigheidsinstellingen. De gevolgen van de crisis werden alsmaar ernstiger. Steeds meer banken gingen failliet en de werkloosheid nam een schrikbarende omvang aan. Inmiddels sprak men niet langer over de economische crisis, maar over de ***Great Depression***.

BRON 14 Ontwikkelingen in de Amerikaanse economie.

Presidentsverkiezingen 1932

In november 1932 waren er presidentsverkiezingen. Namens de Republikeinen stelde Hoover zich voor een tweede termijn verkiesbaar. De boodschap in zijn campagne was dat de economische problemen snel voorbij zouden zijn. '*We are turning the corner*', zo voorspelde hij de kiezers.
De **Democratische Partij** had Franklin Delano Roosevelt als kandidaat. Hij beloofde de kiezers een geheel nieuwe aanpak, een *new deal*. Hij vergeleek daarbij de economie met een kaartspel. De kaarten moesten opnieuw geschud en gedeeld worden. Roosevelt vond dat het tijd was dat de federale overheid in actie kwam. De politiek moest maatregelen nemen om de depressie te bestrijden.
De meeste kiezers verlangden ook naar veranderingen en een einde aan het beleid van de republikein Hoover. Roosevelt won daardoor met een overweldigende meerderheid de verkiezingen. In maart 1933 werd hij ingehuldigd als president.

New Deal

Roosevelt had zijn kiezers een nieuwe aanpak beloofd. In snel tempo stelde de regering allerlei wetsvoorstellen op en werden er organisaties in het leven geroepen. De ***New Deal*** werd de verzamelnaam voor al deze maatregelen om de economische problemen te lijf te gaan. Volgens Roosevelt moesten Amerikanen kunnen rekenen op steun (*relief*) van de overheid. Ook moest de politiek maatregelen nemen om de economie te herstellen (*recovery*). Daarbij was het volgens Roosevelt soms noodzakelijk dat de overheid hervormingen (*reform*) doorvoerde.
Een van de eerste maatregelen die Roosevelt nam, was het besluit om alle banken voor een week te sluiten. In die tijd werden ze gecontroleerd, waarna alleen betrouwbare banken met voldoende financiële reserves hun deuren weer mochten openen. Vanaf dat moment kwam er ook toezicht vanuit de federale overheid op de bankwereld.
Voor werklozen werden grote **werkgelegenheidsprojecten** opgezet. Deze werden onder andere georganiseerd door de *Works Progress Administration*. Voor het onderhoud van bossen en werk bij rivieren werden speciale kampen voor jeugdige werklozen opgericht. Een van de grootste projecten was die van de *Tennessee Valley Authority*, waarbij werklozen werden ingezet bij het bouwen van dammen in de rivier de Tennessee. Die waren bedoeld om overstromingen te voorkomen, maar met de stuwdammen kon ook elektriciteit worden opgewekt.
In 1936 eindigde Roosevelts eerste termijn als president. In de vier jaar dat hij president was geweest, was de werkloosheid flink gedaald en waren de lonen weer gestegen. In 1933 zat bijna 25% van alle arbeiders thuis zonder werk, in 1936 was dat aantal gedaald naar 16%. Het aantal faillissementen was ook verminderd. Maar de overheid had wel veel moeten investeren. Dat kon alleen door het verhogen van de belastingen.

BRON 15 Franklin Delano Roosevelt was in 1932 namens de Democraten kandidaat bij de presidentsverkiezingen. In oktober van dat jaar bezocht hij tijdens een campagne de staat West-Virginia. Daar sprak hij met een arbeider uit een kolenmijn, die hem vertelde dat hij slechts een dollar per dag verdiende.

BRON 16 De *New Deal*, een muurschildering uit 1934, gemaakt door Conrad A. Fabrizio. Roosevelt nam ook maatregelen om kunstenaars tijdens de depressie te ondersteunen. Via het *Federal Art Project* kregen kunstenaars opdrachten die door de overheid werden gefinancierd.

Verdieping bij 5.3

Massamedia

In de twintigste eeuw gingen **massamedia** een steeds belangrijkere rol spelen. Onder massamedia verstaan we communicatiemiddelen die een groot publiek kunnen bereiken. Steeds meer mensen lazen kranten en konden het zich veroorloven om voor de massamedia te betalen. Dankzij technische en maatschappelijke ontwikkelingen in de negentiende eeuw begonnen kranten, radio's en bioscopen aan een onstuitbare opmars. Met het verspreiden van informatie via massamedia konden de makers verschillende doelen hebben.

- Ten eerste speelden vermaak en amusement een belangrijke rol. De filmindustrie kon veel geld verdienen met kaskrakers die populair waren onder het grote publiek. Om de films te kunnen zien, moesten de Amerikanen naar de bioscoop. De eerste televisies verschenen pas in de jaren veertig in de huiskamers.
- Ten tweede gebruikten vooral politici de massamedia om de bevolking te beïnvloeden. Het voeren van **propaganda** speelde met name in de aanloop naar de presidentsverkiezingen een belangrijke rol. Maar ook daarna moest de president de bevolking overtuigen van keuzes. De publieke opinie was erg belangrijk. Journalisten werden steeds kritischer.

Roosevelt was een van de eerste Amerikaanse presidenten die heel bewust de massamedia gebruikte. Hij wordt daarom ook wel de eerste mediapresident of *Great Communicator* genoemd.

So long sad times
Go long bad times
We are rid of you at last

Howdy gay times
Cloudy gray times
You are now a thing of the past

Happy days are here again
The skies above are clear again
Let us sing the song of cheer again
Happy days are here again

BRON 17 *Happy Days* is een lied uit 1929, dat oorspronkelijk is gebruikt in de speelfilm *Chasing Rainbows*. Vanwege de optimistische tekst en opzwepende melodie gebruikte Roosevelt het tijdens zijn verkiezingscampagnes.

BRON 18 Om de pers te informeren over de vorderingen rondom de *New Deal* en vragen te beantwoorden, organiseerde Roosevelt persconferenties voor journalisten.

BRON 19

Fireside chats

Tussen 1933 en 1940 hield Roosevelt 30 lange toespraken die op zondagavond werden uitgezonden op de radio. Deze *fireside chats* [praatjes bij de open haard] werden uitgezonden vanuit het Witte Huis. Voor het eerst in de geschiedenis richtte een Amerikaanse president zich rechtstreeks tot het volk. Besproken onderwerpen bij een aantal *fireside chats:*

1933	12 maart	over de bankencrisis
	7 mei	over de New Deal
1934	30 september	over economisch herstel en sociale zekerheid
1935	28 april	over werkverschaffing
1939	3 september	over de oorlog in Europa en de neutraliteit van de Verenigde Staten
1941	9 december	over de oorlog met Japan en Duitsland

BRON 20 De Amerikaanse fotografe Dorothea Lange nam in 1936 deze foto van een moeder met haar kinderen. In opdracht van de *Farm Security Administration*, een onderdeel van de *New Deal*, maakte ze een reportage over de armoedige leefomstandigheden van boeren die op zoek naar werk waren. Alle Amerikaanse kranten en tijdschriften mochten de foto's van Lange gratis publiceren.

BRON 21 Op 13 september 1933 werd in New York een grote parade georganiseerd om de *National Recovery Administration* (NRA) onder de aandacht van de Amerikanen te brengen. Met dit onderdeel van de *New Deal* probeerde de regering de arbeidsomstandigheden te verbeteren.

5 4 Einde aan de crisis, begin van de oorlog

DEELVRAAG
4 **Welke invloed hadden de spanningen in Europa en Azië op het beleid van Roosevelt?**

De *New Deal* niet genoeg

Roosevelt werd in 1936 opnieuw tot president gekozen. In 46 van de 48 staten won hij de verkiezingen, een overweldigende uitslag. Zo kon hij de maatregelen van de *New Deal* voortzetten. Maar het aantal tegenstanders van het beleid van Roosevelt nam toe. De Republikeinen vonden dat de overheid een te grote rol in de economie kreeg. Ze beschuldigden Roosevelt ervan dat hij een communist zou zijn.

BRON 22 *Saludos Amigos* [Hallo Vrienden] werd in opdracht van de Amerikaanse overheid door Disney gemaakt. De film werd in 1942 uitgebracht in Latijns-Amerika. Het verhaal gaat over de bekende Disneyfiguren, die op bezoek gaan in Zuid-Amerika.

Ze vergeleken het beleid van de *New Deal* met de maatregelen die Stalin in dezelfde periode in de Sovjetunie nam. Daar was sprake van een planeconomie, waarbij de overheid door middel van vijfjarenplannen grote invloed in de economie had.
De overheid had in de eerste vier jaar van de *New Deal* heel veel geld uitgegeven. Vooral de werkgelegenheidsprojecten hadden veel overheidsgeld gekost. In 1937 dacht Roosevelt dat de grootste economische problemen voorbij waren. Daarom begon hij weer te bezuinigen. Maar de bezuinigingen hadden een averechts effect. Veel organisaties en maatregelen van de *New Deal* haalden weinig uit nu er minder geld beschikbaar was.

Van isolationisme naar oorlog

Onder de republikeinse presidenten in de jaren twintig had Amerika geprobeerd het **isolationisme** vol te houden. En ook Roosevelt wilde dat Amerika zich in de jaren dertig afzijdig zou houden van internationale conflicten. Met Latijns-Amerika probeerde hij de contacten wel te verbeteren. Dit werd de ***Good Neighbor Policy*** genoemd. Volgens Roosevelt zouden goede contacten met de landen in Zuid-Amerika vooral positief zijn voor de economie.
Sinds Roosevelt in 1933 aan de macht was gekomen, was er in Europa veel veranderd. In Duitsland had Adolf Hitler de macht overgenomen. Een van zijn plannen was om het Verdrag van Versailles ongedaan te maken en om van Duitsland een grote machtige staat te maken. Daarvoor wilde Hitler gebieden veroveren. Een nieuwe oorlog dreigde in Europa.
Ook al was Roosevelt een fel voorstander van de democratie en een tegenstander van dictators zoals Hitler, hij wilde zich niet mengen in de Europese spanningen. In 1935 nam het Congres de Neutraliteitswet aan. Deze wet verbood Amerikanen om wapens te leveren aan oorlogvoerende landen. Zouden de Verenigde Staten dat wel doen, dan kwam de neutraliteit in gevaar.

Ook in Azië nam in de jaren dertig de oorlogsdreiging toe. Japan, een bondgenoot van Duitsland, had een groot tekort aan grondstoffen en wilde zijn machtsgebied vergroten. Daardoor liepen de spanningen op met Frankrijk en Engeland, die er koloniën hadden, en met de Verenigde Staten die Azië zagen als hun afzetgebied.
In 1939 begon de Tweede Wereldoorlog doordat Duitsland het buurland Polen binnenviel.

BRON 23 Op 7 december viel de Japanse luchtmacht de Amerikaanse marinebasis Pearl Harbor aan. Daarbij kwamen 2403 Amerikanen om het leven. De volgende dag vroeg Roosevelt het Congres om toestemming voor een oorlogsverklaring.

BRON 24 Met deze propagandaposter uit 1944 spoorde de overheid de Amerikaanse vrouwen aan om een bijdrage te leveren aan de oorlogseconomie.

In deze spannende tijd kozen de Amerikanen opnieuw de populaire en vertrouwde Roosevelt tot president. Amerika bleef aanvankelijk afzijdig, maar raakte uiteindelijk in december 1941 bij de oorlog betrokken. Op 7 december 1941 voerde de Japanse luchtmacht een aanval uit op de Amerikaanse marinebasis Pearl Harbor (bij Hawaï). Roosevelt vroeg daarna aan het Congres toestemming om de oorlog te verklaren aan Japan.
Uiteindelijk was het niet de *New Deal*, maar de Tweede Wereldoorlog die zorgde voor het definitieve einde van de economische crisis. Allerlei bedrijven werden ingeschakeld om materialen voor de oorlog te produceren. De werkloosheid verdween en al snel ontstond er een tekort aan arbeidskrachten.

5 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
2 De economische wereldcrisis
3 Het voeren van twee wereldoorlogen

JE WEET

Welke politieke en sociale gevolgen de economische crisis in de Verenigde Staten had.

1 Welke moderniseringen op sociaal, cultureel en economisch gebied kenmerkend waren voor de *roaring twenties*.
2 Wat de oorzaken en gevolgen waren van de economische crisis die in 1929 uitbrak en wereldwijd merkbaar was.
3 Met welke maatregelen Hoover en Roosevelt reageerden op de economische problemen.
4 Welke invloed de spanningen in Europa en Azië hadden op het beleid van Roosevelt.

JE KUNT

Je kunt de verschillende oorzaken van de grote economische crisis beschrijven en parallellen trekken met oorzaken van volgende economische crises of de hedendaagse economische situatie. Ook kun je de economische politiek van regeringen nu vergelijken met die van de Republikeinen en Democraten. Je kunt een afgewogen oordeel geven over de sociaal-economische politiek die de verschillende regeringen voorstaan.

1900

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

1910

- 1917 ▸ Verenigde Staten doen mee aan de Eerste Wereldoorlog
- 1919 ▸ Vrede van Versailles; Great Migration

1920

- 1920 ▸ Via amendement op de grondwet wordt de drooglegging gestart
- 1924 ▸ Coolidge wordt verkozen tot president
- 1927 ▸ *The Jazz Singer*, de eerste film met geluid, komt uit
- 1928 ▸ Hoover wordt verkozen tot president
- 1929 ▸ Beurskrach

1930

- 1932 ▸ Roosevelt wordt verkozen tot president
- 1933 ▸ Start van de New Deal; Hitler komt aan de macht in Duitsland
- 1935 ▸ Neutraliteitswet
- 1936 ▸ De tweede termijn van president Roosevelt

1940

- 1941 ▸ Aanval op Pearl Harbor

1950

BEGRIPPEN

beurskrach
Gebeurtenis waarbij de koers van de aandelen ingrijpend daalt.

Democratische Partij, Democraten
Amerikaanse politieke partij die voor een actieve rol van de federale overheid in de economie en het dagelijks leven is.

drooglegging
Periode tussen 1920 en 1933 waarin in Amerika alcoholische dranken verboden waren.

economische wereldcrisis
De periode met grote werkloosheid en economische depressie die in grote delen van de wereld optrad na de Amerikaanse beurskrach van 24 oktober 1929.

consumptiemaatschappij
Samenleving waarin mensen hun status ontlenen aan het bezit en het kopen van producten.

Good Neighbor Policy
Buitenlandse beleid van president Roosevelt met betrekking tot Latijns-Amerika.

Great Depression
Periode na de beurskrach (1929), waarin sprake was van massale werkloosheid.

Great Migration
Periode van 1919 tot 1930 waarin veel Afro-Amerikanen vanuit de zuidelijke staten naar de steden in het noorden trokken.

interbellum
Periode tussen de twee wereldoorlogen.

isolationisme
Buitenlandse politiek van de Verenigde Staten waarin dit land afzijdig wilde blijven van conflicten buiten het eigen continent.

massamedia
Media die een groot publiek kunnen bereiken.

New Deal
Verzamelnaam voor de maatregelen die president Roosevelt vanaf 1933 nam om de gevolgen van de economische crisis aan te pakken.

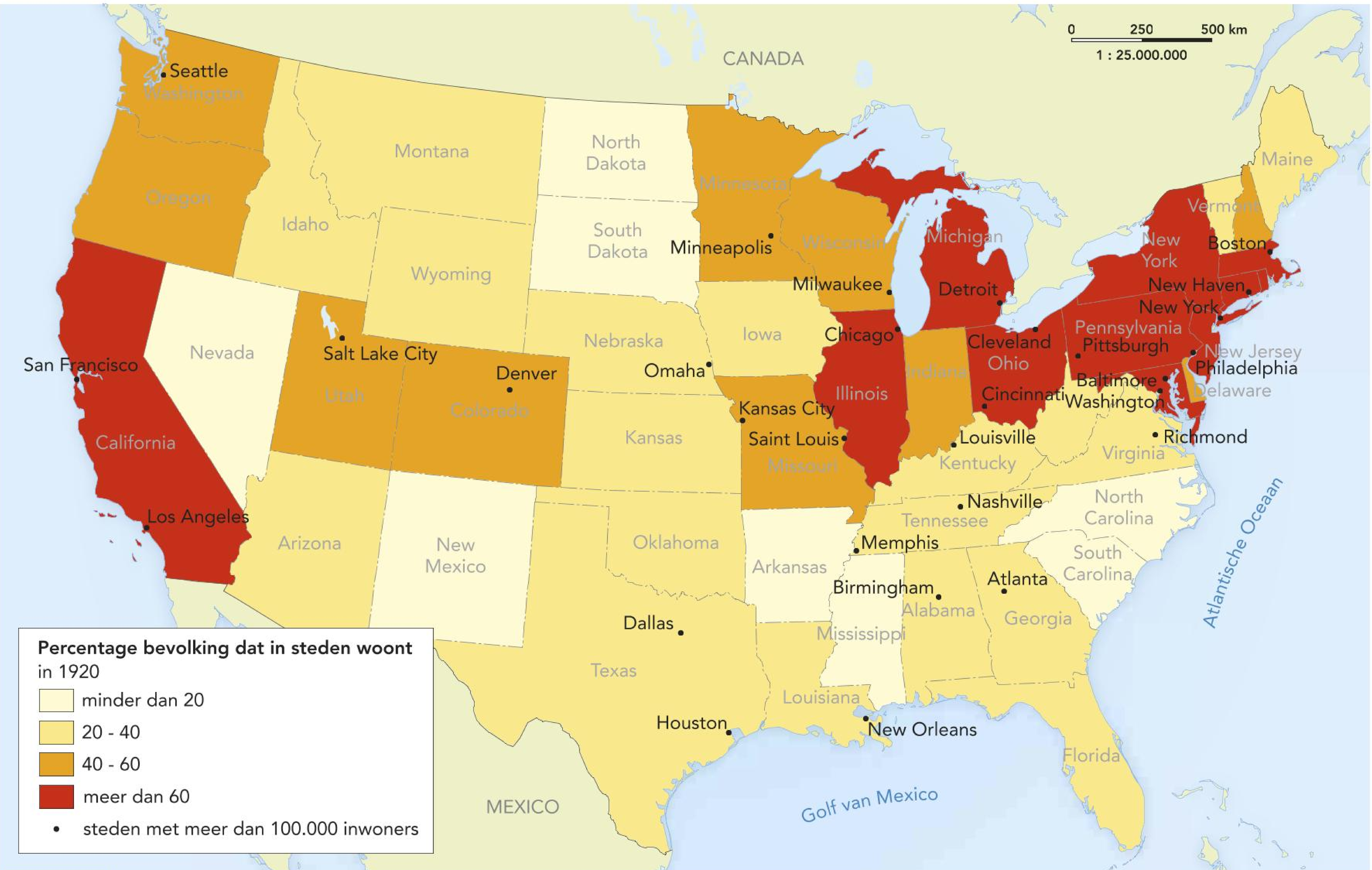
propaganda
Reclame maken voor een idee.

Republikeinse Partij, Republikeinen
Amerikaanse politieke partij waarvan de aanhangers vinden dat de overheid zich niet of nauwelijks met de economie en het dagelijks leven moet bemoeien.

roaring twenties
Bijnaam voor de jaren twintig, waarin veel moderniseringen plaatsvonden.

werkgelegenheidsprojecten
Projecten die door de overheid worden georganiseerd en waarbij werklozen aan het werk worden gezet.

zwarte donderdag
24 oktober 1929, de dag waarop de aandelenbeurs van Wall Street instortte.

BRON 25 Urbanisatie 1920

6 Nationaalsocialisme en Tweede Wereldoorlog

BRON 1 Demonstratie van kinderen ten bate van de Kinderhilfe, 1920.

MODERNE TIJD
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN
(1900-1950)

Na de Eerste Wereldoorlog was het leven in Duitsland moeilijk. Een miljoen kinderen waren wees geworden en een half miljoen vrouwen weduwe. De kleine demonstranten op deze foto (bron 1) lopen in optocht door de straten met grote borden waarop ze hun *Kindernot* onder de aandacht brengen én de organisatie *Deutsche Kinderhilfe*. Die was na de oorlog opgericht om de talloze arme en zieke kinderen te helpen. De economie was ingestort en door geldontwaarding (inflatie) waren veel gezinnen in diepe armoede geraakt. Teruggekeerde frontsoldaten hadden geen werk. Ze konden het verlies van de oorlog niet verkroppen en werden lid van opstandige gewapende organisaties.
De oorlog van 1914-1918 had aan alle oorlogvoerenden onvoorstelbaar grote verliezen toegebracht. Er waren bijna negen miljoen militairen gesneuveld en ongeveer zes miljoen burgerdoden. 'De oorlog komt op het volgende neer: je sterft voor je idealen, omdat ze het niet waard zijn om voor te leven,' schreef de Oostenrijker Robert Musil in zijn oorlogsdagboek. Toch zou Duitsland twintig jaar na de Vrede van Versailles weer een oorlog beginnen, weten we achteraf: de Tweede Wereldoorlog. Hoe kon dat gebeuren?

Kenmerken van dit tijdvak

In de Duitse plaats Weimar was een nieuwe grondwet geschreven. Duitsland werd een democratische republiek, met een parlement dat veel te vertellen had: de Republiek van Weimar. Dat was tegen de zin van communisten als Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, die in 1919 in Berlijn in opstand kwamen. Maar ook van mensen als Wolfgang Kapp, die een – mislukte – staatsgreep ondernam om het oude keizerrijk te herstellen. De democratische regering moest het leger te hulp roepen tegen de opstandelingen. Toen Frankrijk het Ruhrgebied bezette omdat Duitsland de herstelbetalingen niet wilde voldoen, organiseerde de regering van kanselier Stresemann een staking. Ze betaalde de stakers door geld bij te drukken. Dat leidde tot hyperinflatie en grote ellende. Daarom legde

Stresemann zich toch maar bij de bepalingen van de Vrede van Versailles neer. De Amerikanen kwamen Duitsland te hulp met het Dawesplan. Hun leningen en investeringen hielpen het land er weer bovenop. In het Verdrag van Locarno (1925) erkende Duitsland uit eigen beweging de nieuwe grenzen met België en Frankrijk.

Hitler

In 1929 sloeg de economische crisis toe. Zes miljoen Duitsers werden werkloos en waren heel onzeker over hun toekomst. Duitsland kwam nu in de ban van de ideeën van Adolf Hitler. Hij verkondigde dat kapitalisten, communisten en Joden Duitsland kapot hadden gemaakt. Hij deelde de mensheid in rassen in, geloofde dat het ene 'ras' beter was dan het andere en haatte Joden. Hitler gebruikte moderne communicatiemiddelen, zoals radio en film. Hij hield voor de radio en in stadions vol mensen meeslepende redevoeringen.

In 1933 werd Hitler kanselier in een kabinet waarin zijn partij, de NSDAP, maar enkele ministers had. Een tegenstander van de NSDAP stak uit protest het Rijksdaggebouw in brand. Als reactie hierop gaf het parlement echter Hitler alle macht in handen. Hij greep zijn kans en veranderde Duitsland in een totalitaire staat, waarin iedereen zijn nationaalsocialisme moest aanvaarden. De NSDAP werd een massaorganisatie en Hitler begon zijn Jodenhaat (antisemitisme) in daden om te zetten.

Tweede Wereldoorlog

Hitler herbewapende Duitsland, legerde militairen in het aan Frankrijk grenzende Duitse Rijnland en lijfde Oostenrijk bij Duitsland in. Pas toen hij op 4 september 1939 Polen binnenviel, verklaarden Engeland en Frankrijk hem de oorlog. Dat was het begin van de Tweede Wereldoorlog (1939-1945). In hoog tempo, in een *Blitzkrieg*, veroverden de Duitse legers vrijwel heel West-Europa. Alleen Engeland bleef overeind. Nu was het gehate communisme in Rusland aan de beurt. In de Operatie Barbarossa trok Duitsland de eindeloze Russische vlakten binnen. Het lukte echter niet om in een *Blitzkrieg* Rusland te verslaan.
Ondertussen werd ook de moord op de Joden systematisch aangepakt. Niet alleen op de Duitse Joden, maar ook op die uit de bezette West-Europese landen en de miljoenen in Polen en Rusland. *Einsatzgruppen* vermoordden een miljoen Joden, nog eens vijf miljoen werden in vernietigingskampen in gaskamers omgebracht.
Japan had eigen veroveringsplannen in Azië. Het schakelde op 7 december 1941 met zijn luchtvloot de Amerikaanse Stille Zuidzee-vloot in Pearl Harbor uit. Amerika verklaarde de oorlog aan Japan. Japan veroverde Engelse en Franse koloniën in het Verre Oosten en ook Nederlands-Indië. Daarmee was de wereldoorlog compleet. Het einde kwam, nadat de Russen de Duitsers al flink hadden teruggedrongen, na de invasie in Normandië in juni 1944. Vanaf dat moment rukten de geallieerden van twee kanten op richting Berlijn, dat door het Rode Leger het eerst werd bereikt. Japan werd pas verslagen nadat atoombommen de steden Hiroshima en Nagasaki hadden verwoest.

Nederland bezet

Nederland was vijf jaar lang bezet door de Duitsers. De Nederlandse soldaten vochten dapper, maar na het terreurbombardement op Rotterdam gaf Nederland zich over. De regering, inclusief koningin Wilhelmina, week uit naar Londen. De meeste burgers pasten zich aan. Een klein deel van de bevolking kwam actief in verzet, evenveel mensen vochten echter aan Duitse zijde aan het oostfront. NSB'ers pleegden verraad door collaboratie: zij gaven verzetsmensen aan, vervulden bestuursfuncties voor de Duitsers en joegen op Joodse burgers.
Joden mochten van de Duitsers niet meer in parken, zwembaden of bioscopen komen. De Amsterdammers pikten dat niet en begonnen de Februaristaking (1941), de enige staking tegen antisemitisme in bezet Europa.
Spoedig werden Joden gedwongen een Davidsster op te doen en in Amsterdam te gaan wonen. Van daaruit werden ze, via doorgangskamp Westerbork in Drenthe, naar vernietigingskampen gedeporteerd.
In juni 1944 kwam eindelijk de invasie van geallieerde troepen in Normandië. In september probeerden luchtlandingstroepen bij Arnhem de Rijnbruggen te bezetten voordat de Duitsers ze konden opblazen. Dat mislukte. West-Nederland onderging een Hongerwinter, waarin velen door ondervoeding, kou en ziekte omkwamen.
Op 5 mei gaf de Duitse bezetter zich over en was Nederland weer vrij. Ruim drie maanden later, op 15 augustus, volgde de bevrijding van Nederlands-Indië.

BRON 2 Een Duitse moeder luistert met haar kinderen naar propagandaliederen via het modernste communicatiemiddel van die tijd: de radio.

BRON 3

Op hongertocht
Uit het dagboek van een Rotterdammer (65 jaar) tijdens de Hongerwinter:
'Naar IJsselmonde, Hordijk, Dordrecht weg voor groenten, nergens wat verkrijgbaar, een paar roode en witte kooltjes, onder modder en slijk van het land gehaald. Waaide op het land omver. Sukkelde van honger en kou geheel verstijfd naar huis. Vandaar tot op de Groene Zoom heb ik in ¼ uur gedaan en zakte toen in elkaar. Kon nog juist een lantaarnpaal pakken en toen hebben twee heeren mij naar huis gebracht. Heb mij uitgekleed en ben in bed gekropen.'
Naar: RIOD, Dagboekfragmenten 1940-1945, 1985.

Het belang van het nationaal socialisme

De periode na de Eerste Wereldoorlog was voor veel Europeanen een tijd van statusverlies, onzekerheid, werkloosheid en armoede. Nog maar nauwelijks opgekrabbeld van de gevolgen van Eerste Wereldoorlog, werd de bevolking getroffen door de grote economische crisis. In zulke tijden van snelle maatschappelijke verandering geven mensen al snel hun stem aan politici die zeggen die ontwikkelingen te zullen stoppen. Fascisten en Nationaalsocialisten wakkerden de ontevredenheid onder de bevolking extra aan door het buitenland of bepaalde bevolkingsgroepen: communisten of Joden, de schuld te geven van de problemen. Zo vergrootten zij het ongenoegen. Fascisten en Nationaalsocialisten maakten zo handig gebruik van die situatie om een greep naar de macht te doen. Wat voor de argeloze burger een oplossing leek, mondde uit in onvrijheid, dictatuur, vervolging, uitroeiing en oorlog.
Geen enkele periode in de wereldgeschiedenis, als die van de twee wereldoorlogen, maakt voor ons duidelijk dat de burger waakzaam en kritisch moet blijven ten aanzien van machtsbeluste politici. Hun eenvoudige oplossingen voor zeer complexe maatschappelijke problemen blijken niet te werken. Ze leiden tot erger. Behoud van democratie en een bestuur dat recht doet aan de grondwettelijke rechten en maatschappelijke belangen van geheel de bevolking van het land, zonder enige uitzondering, is een groot goed.

BRON 4 Graven van Engelse soldaten in Bemmel, vlak na de bevrijding.

KENMERKENDE ASPECTEN
1. Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologie fascisme/nationaalsocialisme
2. De economische wereldcrisis
3. Het racistisch en totalitair karakter van het nationaalsocialisme
4. Het voeren van twee wereldoorlogen (in dit hoofdstuk: de Tweede Wereldoorlog)
5. De Duitse bezetting en de Jodenvervolging

HOOFDVRAAG
Hoe kwam het voor de tweede keer in de twintigste eeuw tot een wereldoorlog?

DEELVRAGEN
1. Waardoor raakte Duitsland na de Eerste Wereldoorlog twee keer in een grote economische crisis?
2. Hoe kwam Hitler aan de macht?
3. Hoe ontstond de Tweede Wereldoorlog en hoe verliep deze?
4. Hoe onderging Nederland de Duitse bezetting?

6 1 De Republiek van Weimar

DEELVRAAG
1 **Waardoor raakte Duitsland na de Eerste Wereldoorlog twee keer in een grote economische crisis?**

Duitsland wordt een republiek

Keizer Wilhelm II was in november 1918 afgetreden en naar Nederland gevlucht. Een nieuwe Duitse regering van sociaaldemocraten, liberalen en katholieken sloot een wapenstilstand met de geallieerden. Later volgde in de plaats Weimar het vernieuwen van de grondwet. Duitsland ging zonder keizer en met een veel machtiger parlement verder als de **Republiek van Weimar**.
De terugkerende soldaten misten de kameraadschap van het leven in de loopgraven en de pure opwinding van de gewapende strijd. Een kwart van hen, onder wie de nog onbekende Adolf Hitler, werd lid van militante gewapende groepen, **vrijkorpsen**. Zij maakten jacht op iedereen die zij verdachten van de nederlaag. Gewone Duitse soldaten wisten niet dat hun eigen generaals op het aftreden van de keizer en op een wapenstilstand hadden aangedrongen. Nee, het lag aan communistische en socialistische oproerkraaiers en de Joden dat er oproeren, stakingen en muiterijen van matrozen en soldaten waren uitgebroken. En het was toch de nieuwe republikeinse regering die om een wapenstilstand had gevraagd? Die 'dolkstoten in de rug' hadden Duitsland echt de overwinning gekost. Deze **Dolkstootlegende** ging er jarenlang in als koek. Ook de ondertekening van de Vrede van Versailles door de Weimarregering zagen deze gefrustreerde mensen als verraad.

In januari 1919 brak in Berlijn de communistische Spartacusopstand uit, genoemd naar Spartacus, de leider van de beroemdste slavenopstand uit de Romeinse geschiedenis. Politie en leger onderdrukten deze opstand met harde hand. De leiders, Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, werden vermoord. In april 1919 riepen in Beieren gewapende communisten een radenrepubliek uit, naar het voorbeeld van de Russische sovjet-republieken. Ze executeerden politieke tegenstanders en richtten een *Rote Armee* op. Ook tegen deze opstand zette de regering het leger in, dat gewillig meewerkte.
De generaals wilden liever het keizerrijk terug en accepteerden de nieuwe regering eigenlijk niet. Maar als de communisten aan de macht dreigden te komen, steunden ze de regering. Toen Wolfgang Kapp, iemand die het met de generaals eens was, samen met vrijkorpsen in 1920 een staatsgreep pleegde, deed het leger niets. Dankzij een algemene staking van de vakbonden mislukte deze Kapp-putsch.

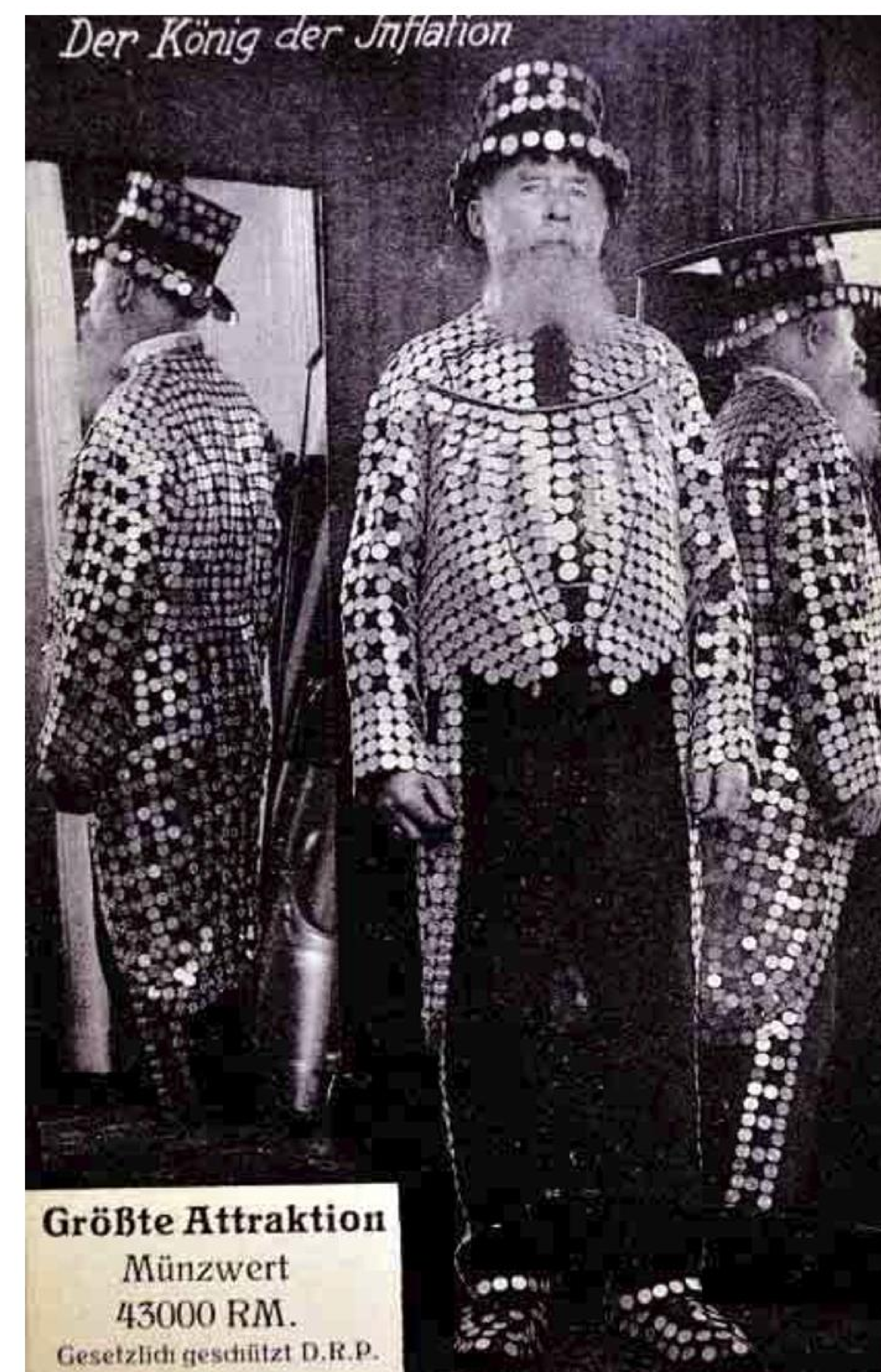
BRON 5 Op een verkiezingsaffiche uit 1924 wordt de Dolkstootlegende verbeeld. Stakers en muiters zouden, opgestookt door linkse revolutionairen en Joden, Duitsland de nederlaag hebben bezorgd.

BRON 6 Vrijkorps op patrouille in Berlijn, 1923.

Hyperinflatie

De economie van de Weimarrepubliek was uitgeput door de oorlogvoering. Voor de teruggekeerde soldaten was er vaak geen werk. De Duitse munt, de *Reichsmark*, verloor steeds meer waarde. Deze inflatie was een ramp voor wie spaargeld had of van een pensioentje leefde. Duitsland, dat zich tegen het Verdrag van Versailles verzette, kon steeds moeilijker de herstelbetalingen voldoen. Toen in 1923 de herstelbetalingen helemaal uitbleven, bezette Frankrijk het Ruhrgebied, het belangrijkste industriegebied van Duitsland. De Duitse regering riep een staking uit en betaalde de stakers met bankbiljetten, die inderhaast werden bijgedrukt. De inflatie van de mark ontaardde in hyperinflatie.

BRON 7 Koning van de inflatie. Een man heeft zijn jas, hoed en schoenen bedekt met vastgenaaide munten. Het lijkt een vermogen in *Reichsmarken* (RM), maar het geld is waardeloos geworden door de inflatie.

BRON 8

Metrokaartje: 100.000 mark
Een oudere, goedopgeleide Berlijnse man had met de 100.000 mark spaargeld in normale tijden een aangename oude dag kunnen genieten. Nu de munt vrijwel waardeloos was geworden, kon hij er hooguit nog een kaartje voor de metro van kopen. Hij kocht dat kaartje en maakte nog een rit rond de stad. Vervolgens sloot hij zich op in zijn appartement om daar van honger om te komen.
Naar: I. Kershaw, De afdaling naar de hel, Europa 1914-1949, 2015.

Erfüllungspolitik

De nieuwe kanselier (premier) Gustav Stresemann was bereid tot compromissen om de inflatie te stoppen. Als reactie verstrekte Amerika Duitsland met het **Dawesplan** leningen om de economie te herstellen en de herstelbetalingen te kunnen voldoen. Frankrijk trok zich terug uit het Ruhrgebied en de Duitse regering besloot loyaal 'Versailles' uit te voeren. Zij erkende bijvoorbeeld vrijwillig de opgelegde westgrenzen met België en Frankrijk: de ***Erfüllungspolitik***. Dat oud-generaal Von Hindenburg tot president werd gekozen, schiep vertrouwen bij ex-militairen, grootgrondbezitters en industriëlen. Ford en andere Amerikaanse industrieën investeerden in de Duitse economie en de werkloosheid nam af. Als beloning voor de *Erfüllungspolitik* mocht Duitsland in 1926 lid worden van de Volkenbond. In 1928 ondertekende Duitsland met vele andere landen het **Kellog-Briand-pact** dat een eind moest maken aan alle oorlogen. Het belang daarvan was dat voor het eerst sinds de Eerste Wereldoorlog overwinnaars en overwonnenen samen een groot internationaal verdrag sloten. Kanselier Stresemann en de Franse premier Briand kregen voor hun streven naar vriendschappelijke verhoudingen tussen Frankrijk en Duitsland de Nobelprijs voor de vrede. Duitsland stond er in 1929 economisch en internationaal weer goed voor.

6 2 In de ban van Hitler

DEELVRAAG
2 **Hoe kwam Hitler aan de macht?**

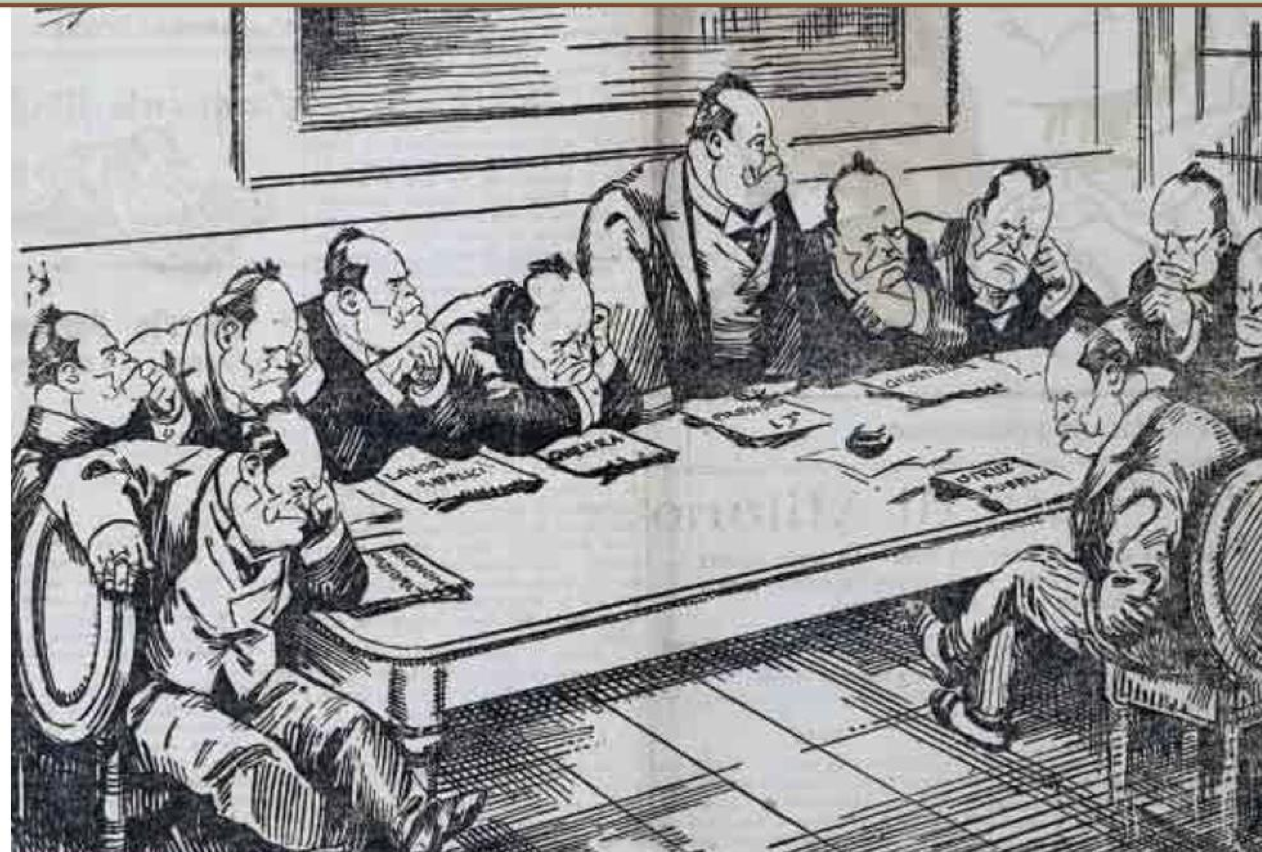
Fascisme en nationaalsocialisme

Adolf Hitler en generaal Ludendorff pleegden op 8 november 1923 een staatsgreep in München, de hoofdstad van deelstaat Beieren. De staatsgreep werd onderdrukt door politie en leger. Hitler ging voor een jaar een soort luxegevangenis in, een lage straf in vergelijking met wat er met communistische of socialistische revolutionairen gebeurde. Daar beschreef hij zijn ideologie in zijn boek *Mein Kampf* (Mijn strijd).

BRON 9 Gewapende leden van de SA (*Sturmabteilung*), Hitlers militie, kwamen uit het hele land naar München om te helpen bij de staatsgreep van 8 november 1923.

Hitlers voorbeeld was Mussolini, sinds 1922 dictator van Italië. Mussolini vond dat er maar één leider, *duce* in het Italiaans, en één partij konden zijn en was een fel nationalist. Vrijheid van meningsuiting was er niet en politieke tegenstanders werden vermoord of verdwenen in strafkampen.
De Romeinse bijl met roedenbundel, de *fasces*, werd het symbool van zijn **fascisme**. De fasces werd in de klassieke Oudheid gedragen door het gewapende gevolg van Romeinse bestuurders die over leven en dood konden beslissen.

BRON 10 Mussolini (staande) en zijn ministersploeg. Spotprent in een Italiaans antifascistisch tijdschrift.

Ook Hitler wilde als *Führer* (leider) de alleenheerschappij. Volgens Hitler hadden de kapitalisten en socialisten Duitsland kapot gemaakt en was Duitsland niet geschikt voor democratie. Ook bestonden er volgens hem verschillende mensenrassen en was het Arische ras beter dan andere. Duitsers waren volgens Hitler Germanen, afstammelingen van de blanke ariërs uit India. Hij wist dat de Indo-Germaanse talen daar hun wortels hadden. Hij vervormde het Aziatische zonnerad tot het hakenkruis. Zigeuners of donkergekleurde mensen en vooral Joden, die hij on-Duits vond, bedreigden de volksgemeenschap. Hitler en veel Duitsers gaven Joden de schuld van alle problemen. Joden noemde hij naar hun semitische taalgroep het 'Semitische ras'.

BRON 11

Eenvoudige verklaring
'De ervaring leert dat de massa behoefte heeft aan een eenvoudige, makkelijk te begrijpen verklaring voor alles wat moeilijk is en gecompliceerd is. Zoals ik de geschiedenis ken, lijkt de mensheid me niet zonder zondebokken te kunnen,' schreef Arthur Koestler in zijn roman *Nacht in de middag*.
Naar: I. Kershaw, De afdaling in de hel, Europa 1914-1949, 2015.

Hitler geloofde dus in nationalisme, discriminatie, racisme en **antisemitisme**. Duitsland moest in zijn ogen weer groot worden en de vernederende Vrede van Versailles terugdraaien. Voor deze ideologie, het **nationaalsocialisme**, voerde hij met de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiders Partij (NSDAP) zijn *Kampf*.

Machtsovername

De economische crisis die in 1929 in Amerika losbarstte (hoofdstuk 5) had onmiddellijk effect op Duitsland. De VS eiste terugbetaling van de leningen van het Dawesplan. Amerikaanse bedrijven sleurden hun Duitse filialen mee in hun faillissement. Banken gingen failliet en grote bedrijven met hen. Uiteindelijk werden meer dan zes miljoen Duitsers werkloos. In de Rijksdag werd geruzied over de beste oplossing. Tijdens de crisis werd Hitlers fractie de grootste in de Rijksdag. Joseph Goebbels was de propagandaspecialist die de bevolking bestookte met nazidenkbeelden. Hitler zelf kon op massabijeenkomsten het publiek uitstekend opzwepen.
President Hindenburg maakte na overleg met kopstukken uit politiek en bedrijfsleven Hitler kanselier van een centrumrechtse coalitieregering. De communisten en socialisten stonden zo buitenspel en regeringsleider Hitler zou zich met maar drie NSDAP-ministers wel rustig houden, dacht de politieke elite. Maar dat was een verkeerde inschatting. In januari 1933 trad deze regering-Hitler aan. Hitler haalde Hindenburg over meteen nieuwe verkiezingen uit te schrijven, in de hoop op een meerderheid in de Rijksdag. Vlak voor die verkiezingen, op 27 februari 1933, stak de Nederlandse communistische metselaar Marinus van der Lubbe het Rijksdaggebouw in brand. Hij wilde daarmee de Duitsers wijzen op de dreigende NSDAP-dictatuur. 'Een communistisch complot tegen de Weimarrepubliek!' kraaide de propaganda. Hitler mocht van Hindenburg diezelfde nacht de noodtoestand afkondigen. De grondwet gold niet meer en het parlement was machteloos. Nu barstte de terreur van de twee bewapende afdelingen van de nazipartij, de *Sturmabteilung* (SA) en de *Schutzstaffel* (SS) pas goed los. Politieke tegenstanders en Joden werden in elkaar geslagen of gearresteerd. De NSDAP haalde 44% van de stemmen in deze laatste vrije verkiezingen, dus geen meerderheid. De meerderheid in de Rijksdag gaf Hitler vervolgens met behulp van een machtigingswet heel veel macht. De socialistische SPD stemde tegen. Haar afgevaardigden in de Rijksdag zouden dat nog bezuren. De communistische afgevaardigden zaten al in concentratiekampen of waren vermoord. Spoedig zouden de socialisten hen volgen.

BRON 12 Propaganda voor de Hitlerjugend.

BRON 13 *Der Schützengrabe* [de loopgraaf] van Otto Dix werd in 1937 als 'ontaarde kunst' verbrand. Oorlog diende volgens de nazi's het volk en bracht kameraadschap naar boven. En dit expressionistische schilderij van Dix gaf juist de gruwelen van de oorlog weer.

Op weg naar een totalitaire staat

Om de legertop te paaien, beloofde Hitler na deze machtsovername herbewapening van Duitsland. En omdat de generaals bang waren dat de SA uit zou groeien tot hét Duitse leger liet hij de top van deze *Sturmabteilung* in de Nacht van de Lange Messen (30 juli 1934) vermoorden. De NSDAP werd als enig toegestane partij een grote massaorganisatie. Duitsland veranderde in een totalitaire dictatuur. Journalisten schreven wat Goebbels dicteerde en radio en film werden ingezet als **massacommunicatiemiddelen**.

Schoolboeken werden herschreven. In de *Hitlerjugend* (Hitlerjeugd) raakten jongens vertrouwd met de ideologie, voor meisjes was er de *Bund Deutscher Mädel* (Bond voor Duitse meisjes). Het Deutsche *Arbeitsfront* voor werknemers én werkgevers verving vakbonden en werkgeversorganisaties. In het *Arbeitsfront* moesten beide partijen samenwerken en het was een instrument om de economie te beheersen. Rechters spraken recht zoals de nazi's dat wilden. Abstracte kunst, kunst van Joodse kunstenaars en kunst die niet het dappere Duitsland in de oorlog weergaf, werd als ***entartete Kunst*** (ontaarde kunst) beschouwd. Kunst dus die niet naar de ware aard van het Duitse volk was gemaakt. De kunstwerken werden in beslag genomen en daarna verkocht in het buitenland of vernietigd. De jazzmuziek van de zwarte Amerikanen, die mode werd in Europa, werd uit racistische motieven verboden, alleen *volkseigene Musik* was toegestaan.

Kristallnacht

De *Sicherheitsdienst* (SD) en de *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) vermoordden politieke tegenstanders of sloten hen op. Onder psychiatrische patiënten en verstandelijk gehandicapten begon een programma voor gedwongen euthanasie, omdat die 'het ras verzwakten'. Euthanasie betekent eigenlijk 'goede dood', maar het begrip kreeg hier wel een heel bijzondere betekenis. Joden werden als tweederangsburgers beschouwd, gepest en vervolgd. Wie kon, vluchtte, vaak pas na inlevering van alle bezittingen. In de nacht van 9 op 10 november 1938, die *Reichskristallnacht* is genoemd vanwege de ontelbare kapotte ruiten, werden bijna driehonderd synagogen in brand gestoken, bij duizenden Joodse winkels de ramen ingegooid en de inboedel geplunderd. Honderden Joden werden vermoord.

BRON 14

Volkswoede

Uit het dagboek van Joseph Goebbels, 10 november 1938:
'De Joden moeten de volkswoede maar eens goed voelen. De SS Stosztrupp Hitler gaat erop uit om in München opruiming te houden. Ik geef aanwijzing om de synagoge in de Fasanenstrasze in puin te laten slaan. Uit het hele Rijk komen nu meldingen binnen: 50, dan 75 synagogen in brand. De Führer heeft bevolen direct 25.000 tot 30.000 Joden te arresteren.'

Naar: W. Melching, Hitler. Opkomst en ondergang van een Duits politicus, 2013.

Het was een wraakactie voor de aanslag door een Poolse Joodse activist op de Duitse ambassadeur in Parijs. De Joodse gemeenschap moest de schade die de nazi's hadden aangericht vergoeden en kreeg een hoge boete opgelegd. Doel van dit alles was om de Joden uit Duitsland te verjagen. Velen, ook Joodse families die al duizend jaar in Duitsland woonden, vertrokken inderdaad, hoewel niet elk land stond te trappelen om hen op te nemen.
De rest van de bevolking stak geen hand uit voor hun Joodse medeburgers. Ook de kerken kwamen alleen in actie als het om hun eigen zelfstandigheid binnen het Rijk ging. Er was zo weinig verzet tegen Hitler dat er niet veel politieke gevangenen bijkwamen.

Economische successen?

Hitler liet het bedrijfsleven autowegen aanleggen, vliegtuigen, tanks en kanonnen bouwen en, om het volk te paaien, een goedkope *Volkswagen*, *Volksempfanger* (radio), *Volkskühlschrank* (ijskast) en *Volksfernseher* (televisie) ontwikkelen. Alles werd betaald uit de staatskas. De industrie draaide op volle toeren en de werkloosheid verdween. Later herinnerden de Duitsers zich deze jaren als 'de gouden jaren'. Nog steeds denken mensen weleens dat Hitler toch maar een einde heeft gemaakt aan de werkloosheid in Duitsland. Zo moeilijk is dat echter niet voor een regeringsleider, als je maar belastinggeld blijft uitgeven zonder je te bekommeren over de staatsschuld. Duitsland stevende met Hitler namelijk regelrecht op een bankroet af. Als hij in augustus 1939 niet de oorlog was begonnen, was het binnen enkele maanden uit geweest met zijn Derde Rijk. Voor Hitler waren roof en dwangarbeid in overwonnen landen echt onderdeel van zijn economische politiek.

6 3 De Tweede Wereldoorlog

DEELVRAAG

3 Hoe ontstond de Tweede Wereldoorlog en hoe verliep deze?

Hitler negeert Versailles

Meteen nadat hij aan de macht gekomen was, begon Hitler leger en marine voluit te bewapenen en werkte hij aan een nieuwe luchtmacht. Dat mocht niet volgens de bepalingen van het Verdrag van Versailles. In het begin werden vliegtuigen in onderdelen gebouwd en in hooibergen en boerenschuren verstopt. Later gebeurde het openlijk. In 1935 voerde Hitler de dienstplicht in. Geen enkel land reageerde op deze overtredingen, zelfs niet toen hij een jaar later troepen legerde in het Rijnland, dat als Duits grensgebied met Frankrijk gedemilitariseerd had moeten blijven.

BRON 15

Gek van vreugde

Uit het dagboek van Joseph Goebbels 8 maart 1936:
'Fakkeloptochten bij de Rijkskanselarij. De menigte is gek van vreugde. We zijn weer soeverein in eigen land. De doden zijn niet voor niets gevallen.'

Naar: W. Melching, Hitler, opkomst en ondergang van een Duits politicus, 2013.

Deutschlands Verstümmelung

Braun-Ziegfeld, Geopolit. Geschichtsatlas

BRON 16 Kaart uit de tijd van de Weimarrepubliek. Deze kaart liet de Duitsers in een oogopslag zien welke gebieden ze bij de Vrede van Versailles hadden verloren. Ook de Duitssprekende minderheden (met aantallen) buiten Duitsland en Oostenrijk zijn aangegeven, zoals de Sudeten-Duitsers in Tsjechoslowakije.

Met zijn fascistische medestander Mussolini vormde Hitler de As Rome-Berlijn, een politieke 'noord-zuid-as' dwars door het 'wagenwiel' Europa. Het bloedserieuze spel van landjepik kon beginnen. Toegejuicht door vele Oostenrijkers vielen Duitse troepen in 1938 hun land binnen. Oostenrijk werd in het Duitse Rijk ingelijfd.

Tsjecho-Slowakije was een nieuwe staat, gevormd door de verdragen van Parijs. Er leefde een Duitse minderheid, Sudeten-Duitsers genoemd naar het gebied waar zij woonden. Onder het verzinsel dat deze Sudeten-Duitsers ernstig werden gediscrimineerd, dreigde Hitler met een inval in Tsjecho-Slowakije. Engeland en Frankrijk probeerden een oorlog te voorkomen en hielden in november 1938 in München een conferentie met Duitsland en Italië. Hitler kreeg zijn zin. Hij mocht Sudetenland inlijven. Vooral de Britse premier was blij dat de vrede gehandhaafd bleef. Deze politiek van sussen en toegeven, de **appeasementpolitiek**, hielp echter niet. Een tijdje later nam Hitler heel Tsjechië in. Het restant van Tsjecho-Slowakije werd als zelfstandig Slowakije een bondgenoot van Duitsland.

Opnieuw oorlog

In 1939 wierp Hitler begerige blikken op Polen, het land dat tussen Duitsland en Rusland lag. Hij wist dat hij Polen niet zonder tegenstand van Stalin kon binnenvallen.
Omdat een oorlog met Rusland hem op dat moment niet goed uitkwam, sloot hij een non-agressiepact met Stalin (24 augustus 1939). Polen werd hierbij in het geheim opgedeeld tussen de beide andere landen. Op 1 september drongen Duitse tanks en infanteristen, ondersteund door jachtbommenwerpers, zonder oorlogsverklaring Polen binnen. Het was meteen uit met de appeasementpolitiek: Engeland en Frankrijk verklaarden Duitsland de oorlog. De Tweede Wereldoorlog was begonnen.
Engeland en Frankrijk vielen niet meteen aan, maar wachtten op Hitlers initiatief. In het voorjaar van 1940 veroverde het Duitse leger, de *Wehrmacht,* in een ***Blitzkrieg*** Denemarken en Noorwegen en vervolgens Nederland, België en het grootste deel van Frankrijk. Het was een snelle opmars, ondersteund door een geduchte luchtmacht, die parachutisten achter de linies dropte. In Compiègne, in dezelfde spoorwegwagon waarin in 1918 de smadelijke wapenstilstand getekend was, gaf Frankrijk zich over. Het lukte die herfst de *Luftwaffe* niet om in de *Battle of Britain* de luchtoorlog te winnen van de *Royal Airforce*. Wel beheerste Duitsland nu heel het vasteland van West-Europa. Het grote plunderen ten bate van de vrijwel failliete Duitse economie kon beginnen.

Rusland en Noord-Afrika

Toen bleek dat hij Engeland niet kon veroveren, viel Hitler op 22 juni 1941 de Sovjet-Unie binnen. Hij noemde deze 'kruistocht tegen het communisme' Operatie Barbarossa, naar de Duitse kruisvaarder keizer Frederik Barbarossa uit de twaalfde eeuw. Hitler zag Polen en Rusland als *Lebensraum* voor de ariërs. De bedoeling was om, door de Polen en Russen te verdrijven en te vermoorden, ruimte te scheppen voor Duitse boeren. Eerst ging het goed. Leningrad werd lange tijd belegerd, maar hield onder grote ontberingen stand. Bijna stond het Duitse leger voor Moskou. Maar doordat het front steeds verder van Duitsland kwam te liggen, werden de Duitse aanvoerlinies te lang. De aanvoer van verse troepen, materiaal en olie kwam daardoor niet op tijd. Toen de winter inviel, begon het Russische leger de tegenaanval. Honderdduizenden Duitse soldaten stierven in de bittere kou.
Ondertussen rukten de Duitsers wel op in Griekenland en sloten Hongarije, Roemenië en Bulgarije zich bij de As-mogendheden aan. De Duitsers staken de Middellandse Zee over naar de Italiaanse kolonie Libië in Afrika en kwamen onder generaal Rommel in Egypte dicht bij het Suezkanaal. Dat was gevaarlijk voor Engeland, want het Suezkanaal was de belangrijkste verbindingsader met de koloniën.

Holocaust

Bij Operatie Barbarossa trokken *Einsatzgruppen* vlak achter de Duitse linies aan: speciale afdelingen van de Wehrmacht en de SS, maar ook politieagenten, die uiteindelijk een miljoen Joden opspoorden en doodschoten, vergasten met uitlaatgassen of, opgesloten in hun synagoge, levend verbrandden.

Het was het begin van de **genocide** (volkerenmoord) op de Joden, de **Holocaust**, in Hitlers termen de ***Endlösung*** ('definitieve oplossing'). In Polen verrezen daarvoor grote concentratiekampen, zoals Auschwitz en Treblinka. Dat waren gedeeltelijk werkkampen, waar dwangarbeiders zich doodwerkten in filialen van Duitse industrieën. Maar een ander deel bestond uit vernietigingskampen, met gaskamers om de per trein aangevoerde Joden direct te vermoorden en met crematoria om hun lijken te verbranden. Er waren ook vernietigingskampen met alleen een station en een of meer gaskamers en crematoria, zoals Sobibor. Toen de Russen oprukten hebben de Duitsers zoveel mogelijk kampen opgeruimd en er bos overheen geplant. In totaal zijn ongeveer zes miljoen Joden om het leven gebracht. Ook doodden de Duitsers massaal hun Russische krijgsgevangenen, hetzij door uithongering, hetzij door executie of vergassing.

BRON 17 *Einsatzgruppen* vermoordden met hulp van de plaatselijke politie in twee dagen meer dan 32.000 Oekraïense Joden bij het ravijn Babi Yar in Kiev.

Japan in oorlog

Op 7 december 1941 bombardeerden Japanse torpedovliegtuigen onverwachts de Amerikaanse marinebasis in de Stille Zuidzee, Pearl Harbor. Deze verrassingsaanval vormde het begin van de verovering door Japan van Engelse, Franse en Nederlandse koloniën, vanwege hun steenkool, aardolie, rubber en ijzererts. Uitschakeling van de Amerikaanse Stille Zuidzee-vloot was daarvoor noodzakelijk. Hitler verklaarde nu ook de oorlog aan Amerika en daarmee werd de oorlog echt de **Tweede Wereldoorlog**.

BRON 18 Landingsoperaties op D-Day op Omaha Beach in Normandië.

Keerpunten

Mede dankzij de deelname van Amerika vormde het jaar 1942 een keerpunt. In Egypte verloor de Duitse generaal Rommel in de zomer de slag bij El Alamein. In de Stille Zuidzee versloegen de Amerikanen de Japanners bij de Midway-eilanden. In de winter overwonnen de Russen de Duitsers bij Stalingrad en vanaf de lente van 1943 joegen ze hen terug naar hun *Heimat*. Om de Russische legers te ontlasten, drong Stalin bij de geallieerden aan op een front in het westen. Dan zou Duitsland weer, net als tijdens de Eerste Wereldoorlog, een tweefronten-oorlog moeten voeren. De Amerikanen en Engelsen moesten daarvoor de *Atlantikwall* aanvallen, de Duitse verdedigingslinie van bunkers, prikkeldraad, tankvallen en mijnenvelden langs de kusten van bezet West-Europa. Vanuit Zuid-Engeland begon die aanval op 6 juni 1944 – *Decision-day* oftewel D-day – met de invasie in Normandië.

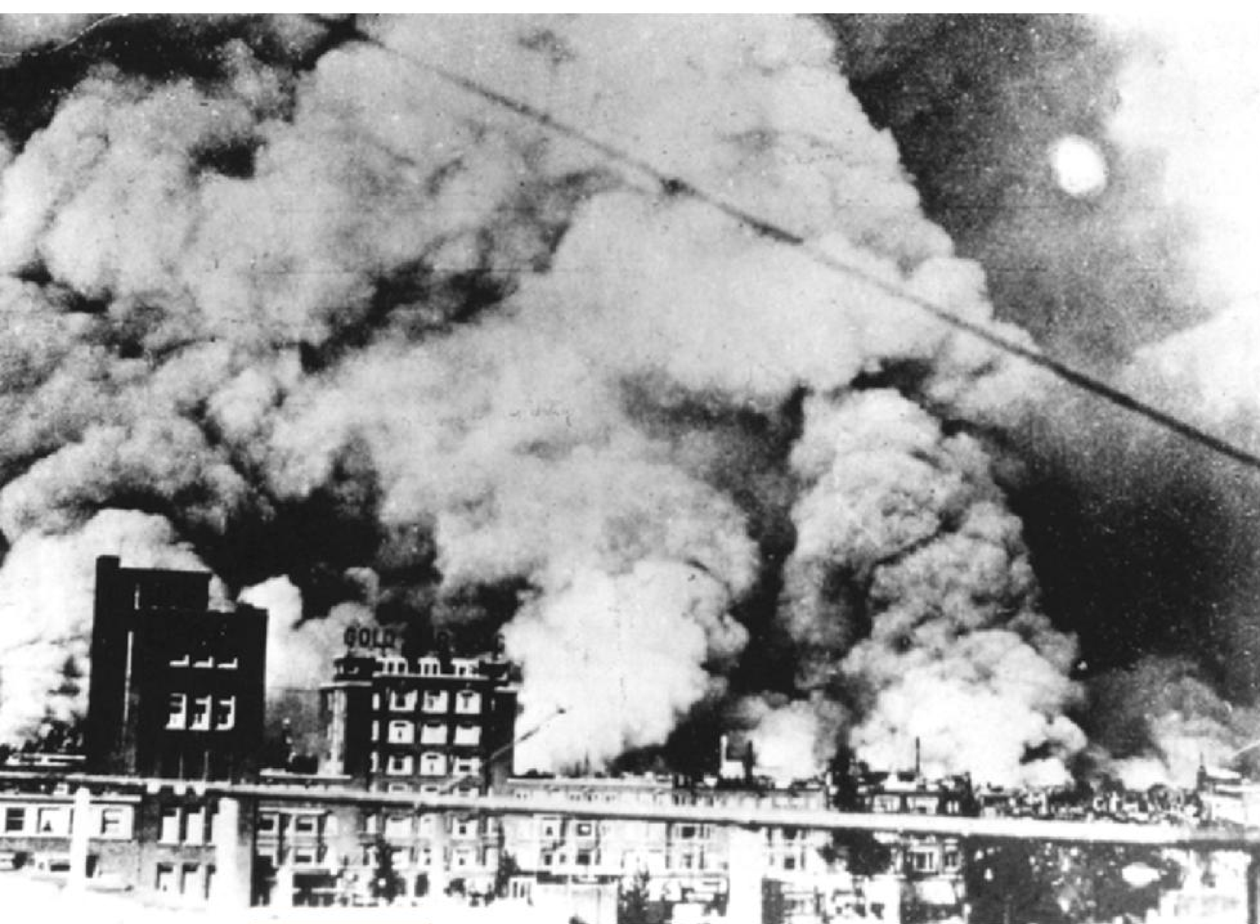
De geallieerde legers begonnen aan de opmars richting Berlijn; de Russen vanuit het oosten en de andere geallieerden vanuit het westen. Op 2 mei 1945 stond het Rode Leger in hartje Berlijn. Hitler had al op 30 april zelfmoord gepleegd in zijn bunker. Op 8 mei 1945 gaven de Duitsers zich over. De oorlog in Europa was voorbij, maar in Azië ging hij nog door. In de Stille Zuidzee moesten de Amerikanen eiland voor eiland veroveren op de Japanners. Omdat dat heel veel Amerikaanse soldatenlevens kostte, besloot de Amerikaanse president Truman de supergeheime atoombom in te zetten. Op 6 augustus werd dit massavernietigingswapen voor het eerst afgeworpen boven de Japanse stad Hirosjima. Duizenden Japanse burgers verdampten binnen een seconde, huizenblokken werden weggevaagd en een grote zwarte radioactieve wolk verhief zich boven de getroffen stad. Pas na nog een atoombom, nu boven Nagasaki, gaf keizer Hirohito het op. Op 15 augustus 1945 was de Tweede Wereldoorlog echt ten einde.

6 4 Nederland in bezettingstijd

DEELVRAAG
4 **Hoe onderging Nederland de Duitse bezetting?**

Duitse overval

Op 10 mei 1940 vielen Duitse legers Nederland binnen. Parachutisten landden bij Den Haag om de koningin en haar ministers gevangen te nemen. Dat mislukte. Bij de Grebbelinie en bij Kornwerderzand (aan de Afsluitdijk) werd fel gevochten. Dapper verdedigden mariniers de Maasbruggen in Rotterdam. Na een paar dagen waren Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland nog grotendeels in Nederlandse handen. Dat het Nederlandse leger standhield, vertraagde de Duitse opmars in West-Europa. Nazi-Duitsland eiste op 14 mei 1940 de volledige overgave, anders zou Rotterdam worden gebombardeerd. Duitse bommenwerpers waren al onderweg en wierpen, voordat het ultimatum verstreken was, vanaf halftwee 's middags hun bommen af. In paniek vluchtten de Rotterdammers schuilkelders in, gingen op de grond liggen of drukten zich plat tegen grote gebouwen. Op honderden plaatsen brak brand uit, aangewakkerd door de harde wind. Ongeveer negenhonderd Rotterdammers stierven en 78.000 werden dakloos.

BRON 19 Rotterdam in brand door het Duitse bombardement.

Utrecht, Den Haag en Amsterdam zouden volgen, was het dreigement. De Nederlandse opperbevelhebber Winkelman tekende daarom op 15 mei de overgave. De koningin en regering waren uitgeweken naar Londen. De Oostenrijkse nazi Seyss Inquart werd als rijkscommissaris de baas in bezet Nederland.

Collaboratie en verzet

De hoogste ambtenaren van de ministeries, de secretarissen-generaal, bleven volgens opdracht op hun post en werkten mee met de bezetter. Dat meewerken gold voor veel meer mensen: bestuursambtenaren, politie, en het bedrijfsleven, dat veel Duitse orders kreeg. In 1940 moesten ambtenaren, door de Ariërverklaring te ondertekenen, verklaren geen Jood te zijn. Tot verbazing van de bezetters weigerden slechts acht van de 200.000 dit. De meeste Nederlanders probeerden er het beste van te maken, ze pasten zich aan. Je noemt dat **accommodatie**.
In 1941 werden alle politieke partijen verboden, behalve de nationaalsocialistische beweging (NSB) van Anton Mussert. NSB'ers vervingen onwillige burgemeesters, werkten voor de bezetter en verraadden tegenstanders aan de Duitsers. Ongeveer 23.000 Nederlandse vrijwilligers vochten vanaf 1941 mee aan het oostfront, waar een derde van hen sneuvelde. Dat meewerken met de bezetter heet **collaboratie**.
De bezetter gaf zoveel orders aan Nederlandse bedrijven dat de werkloosheid van de crisisjaren snel afnam. Toen arbeiders weigerden vrijwillig in Duitsland te gaan werken om de Duitse frontsoldaten te vervangen, volgde de ***Arbeitseinsatz***, de gedwongen tewerkstelling. Zo'n 330.000 Nederlandse mannen doken onder.

BRON 20 Nederlandse vrijwilligers aan het oostfront zetten elkaar op de foto. Het waren leden van het Nederlands Legioen van de Waffen-SS in de buurt van Leningrad.

Andere Nederlanders, zoals Bernard IJzerdraat, die met zijn Geuzenactie in kettingbrieven opriep tot actie, gingen in het **verzet**, maar werden al snel opgepakt en gefusilleerd. In totaal zaten zo'n 25.000 Nederlanders in

BRON 21 Een dinsdag in Westerbork: de trein naar de vernietigingskampen wordt volgestouwd.

het verzet. Zij gaven hulp aan onderduikers, pleegden aanslagen op Duitsers of verraders en drukten en verspreidden illegale kranten. Na de politieke partijen werden ook de vakbonden verboden; van een vrije pers was geen sprake meer. Verzetsmensen richtten illegale bladen op, zoals *Trouw*, *Het Parool* en *Vrij Nederland*, die tot op de dag van vandaag bestaan.

Jodenvervolging

Al gauw kwamen er maatregelen tegen de Joodse Nederlanders. Volgens de Duitse rassenwetten waren er 160.000 Joden in Nederland. Joodse leraren, scholieren en studenten moesten hun school of universiteit verlaten. Bioscopen, zwembaden of parken waren verboden terrein en later moesten alle Joden een 'Jodenster' dragen. Pesterijen liepen uit op gewelddadige aanvallen. Bij razzia's pakten de Duitsers lukraak Joden op. Amsterdammers pikten de aanvallen op 'hun Joden' niet meer en staakten op 25 februari massaal tegen de Duitse bezetter. Deze **Februaristaking**, de enige in Europa tegen het antisemitische bezettingsbeleid, werd bruut neergeslagen. Later dwong de bezetter alle Joden om naar Amsterdam te verhuizen, naar een afgesloten stadswijk, een getto. De familie Frank, die uit Hitler-Duitsland was gevlucht, was al bekend met de naziterreur en dook onder. 25.000 andere Joden volgden dit voorbeeld, van wie driekwart het overleefde.

BRON 22

Anne Frank
Anne Frank schreef in haar dagboek:
'Talloze vrienden en kennissen zijn weg naar een vreselijk doel. Avond aan avond tuffen groene of grijze militaire auto's langs, de Duitsers bellen aan elke deur en vragen of er ook Joden wonen. Zo ja, dan moet de hele familie dadelijk mee, zo nee, dan gaan ze weer verder. Niemand kan zich aan zijn lot onttrekken als hij niet onderduikt.'
Naar: Anne Frank, Het Achterhuis, 1947.

Vanuit Amsterdam begon de deportatie van Joden naar kamp Westerbork. Uit Westerbork vertrok elke dinsdag een trein met duizenden Joden naar de werk- en vernietigingskampen. Er waren maar weinig Duitsers bij dit alles betrokken. Nederlandse politie, Amsterdams trampersoneel en de NS, die zes-personen-kortingskaarten leverde, knapten dit op. Ongeveer 102.000 Nederlandse Joden overleefden dit niet, onder wie Anne Frank.

Nederlands-Indië

In Londen onderhielden koningin Wilhelmina en premier Gerbrandy contact met de andere geallieerden, zoals de Engelse premier Winston Churchill. Via de illegale zender Radio Oranje spraken ze bezet Nederland moed in. Ondertussen zorgden ze voor de koloniën. Na de aanval op Pearl Harbor (7 december 1941) was de Japanse opmars in de Europese koloniën begonnen. Begin februari 1942 bezetten de Japanners Nederlands-Indië. De Nederlanders werden in kampen opgesloten of moesten dwangarbeid verrichten aan de Birmaspoorweg. Indonesische nationalisten, zoals Soekarno, werden met de belofte van onafhankelijkheid overgehaald tot collaboratie: ze werkten met de Japanse bezetter mee.

BRON 23

Indonesiërs en Japan

De Japanners beschouwden zichzelf als de leiders van de Aziatische volkeren. Ze wilden alle westerse invloeden in Azië uitbannen. De eerste stap daartoe was om alle volbloed Nederlanders in Nederlands-Indië in kampen op te sluiten. De Indonesiërs vonden dat wel best. Ze hadden al lang genoeg van de Hollanders. Ze ontvingen de Japanners als bevrijders. Nationalisten als Soekarno waren door de Nederlanders gevangengezet. De Japanners echter boden hen bestuursfuncties aan. Soekarno had hier wel oren naar. Na een poosje waren de Indonesiërs echter niet meer zo blij met de Japanse bezetting. De Japanners waren heel agressief. Bovendien begonnen ze in 1943 met medewerking van Soekarno onder de Indonesiërs 'vrijwillige' arbeiders te werven. Deze jongemannen, meestal uit boerenfamilies, werden heel slecht behandeld en uitgebuit. Dat zette kwaad bloed.

Naar: Het geheugen van Nederland, website Nederlandse musea en archieven, 2016.

Hongerwinter en bevrijding

Met spanning volgde menigeen in Nederland via de stiekem beluisterde radio en de verzetsbladen de strijd aan het Oostfront en later de invasie in Normandië. Begin september 1944 bevrijdden de geallieerden Brussel en Antwerpen. In bezet Nederland ontstond de hoop op een snelle bevrijding. De Duitsers en NSB'ers raakten in paniek. Massaal sloegen ze op de vlucht naar Duitsland. Optimistische Nederlanders gingen op dinsdag 5 september de straat op en vierden alvast feest. Deze dag zou bekend worden onder de naam **Dolle Dinsdag**. Maar van een snelle bevrijding was helemaal geen sprake. Het geallieerde commando besloot om troepen voor de linies uit met parachute en zweefvliegtuig te laten landen ten noorden van Arnhem. In de Slag om Arnhem moesten zij de brug over de Rijn bezetten, in afwachting van de hoofdmacht. Dat mislukte door onverwacht felle weerstand van Duitse eenheden. De via Brabant oprukkende geallieerde hoofdmacht vorderde te langzaam om de eenheden bij Arnhem te ondersteunen. De geallieerden richtten zich nu eerst op Duitsland zelf en lieten Nederland links liggen. De regering in Londen riep een spoorwegstaking uit. Het onbedoelde gevolg was dat de voedseltoevoer vanuit Oost- en Noord-Nederland stokte. Nederland boven de grote rivieren ging een barre hongerwinter tegemoet. Op fietsen met houten banden ondernamen stedelingen hongertochten naar het platteland, op zoek naar voedsel. Duizenden stierven.

BRON 24 Moeder met kinderen in de Hongerwinter.

In mei 1945 viel Berlijn en kwam eindelijk de bevrijding voor de rest van Nederland. Pas op 15 augustus 1945, na de overgave van Japan, werd ook Nederlands-Indië bevrijd. Na hun gruwelijke bezetting met moordpartijen op Joden en andere Nederlanders lieten de Duitsers een leeggeplunderd en verwoest land achter. De schade werd geschat op 40% van het vooroorlogse nationale vermogen. 800.000 mensen bezaten in 1945 geen andere kleren dan die zij aanhadden.

Verdieping bij 6.4

Februaristaking

BRON 25 Bij razzia's op 22 en 23 februari 1941 werden 427 Joodse Amsterdammers opgepakt en afgevoerd.

Pesterijen en razzia

Vanaf de winter van 1940 terroriseerden leden van de Weerbaarheidsafdeling (WA) van de NSB de armoedige Amsterdamse Jodenbuurt rond het Waterlooplein. Ze vernederden de Joden en stalen hun spullen. De Joodse Amsterdammers vormden knokploegen, samen met niet-Joden. In februari 1941 stierf Hendrik Koot, lid van de WA, aan de gevolgen van een straatruzie op het Waterlooplein die hij zelf had uitgelokt. De NSB greep zijn begrafenis aan om aandacht te vragen voor het haar aangedane onrecht. Vervolgens ontstond er een relletje bij de ijssalon van Kahn, een Jood die in de jaren dertig uit Duitsland was gevlucht. Het personeel verdedigde zich tegen de NSB'ers. Die konden het niet alleen af en riepen de hulp in van een Duitse patrouille. De verdedigers spoten een fles ammoniak leeg op de Duitsers.
Seyss-Inquart besloot, na overleg met de nazitop in Berlijn, een voorbeeld te stellen. Op zaterdagmiddag 22 februari 1941 verschenen Duitse vrachtwagens in de buurt van het Waterlooplein. De omgeving werd afgezet. De Duitsers dreven jonge Joodse mannen op het Jonas Daniel Meijerplein bijeen. Ook op de dag daarop pakten ze nog velen op. In totaal 427 Joden tussen de twintig en vijfendertig jaar werden afgevoerd en via kamp Schoorl naar het Duitse concentratiekamp Buchenwald overgebracht. Na drie maanden waren al 77 van hen omgekomen als gevolg van mishandelingen en uitputting. De overgebleven mannen werden doorgestuurd naar kamp Mauthausen. Uiteindelijk keerde slechts één man levend in Nederland terug.

BRON 26 In Mauthausen hakten gevangenen stenen uit en sjouwden die via de 'dodentrap' omhoog. Velen stierven of pleegden in hun wanhoop zelfmoord door in groepjes hand in hand van de hoge rotswand af te springen.

'Staakt, staakt, staakt'

Het maakte diepe indruk op de Amsterdamse bevolking. Uit solidariteit met de Joodse medeburgers en uit verontwaardiging over de anti-Joodse maatregelen in de hoofdstad werd voor maandag 25 februari 1941 een algehele werkstaking afgekondigd. De oproep, een pamflet met de aanhef: 'Staakt, staakt, staakt', dat overal verspreid werd, ging uit van de illegale Communistische Partij Nederland (CPN) en vond massaal gehoor. De staking sloeg over naar de Zaanstreek, Haarlem, Weesp, Hilversum en Utrecht. Ook de volgende dag werd er gestaakt.

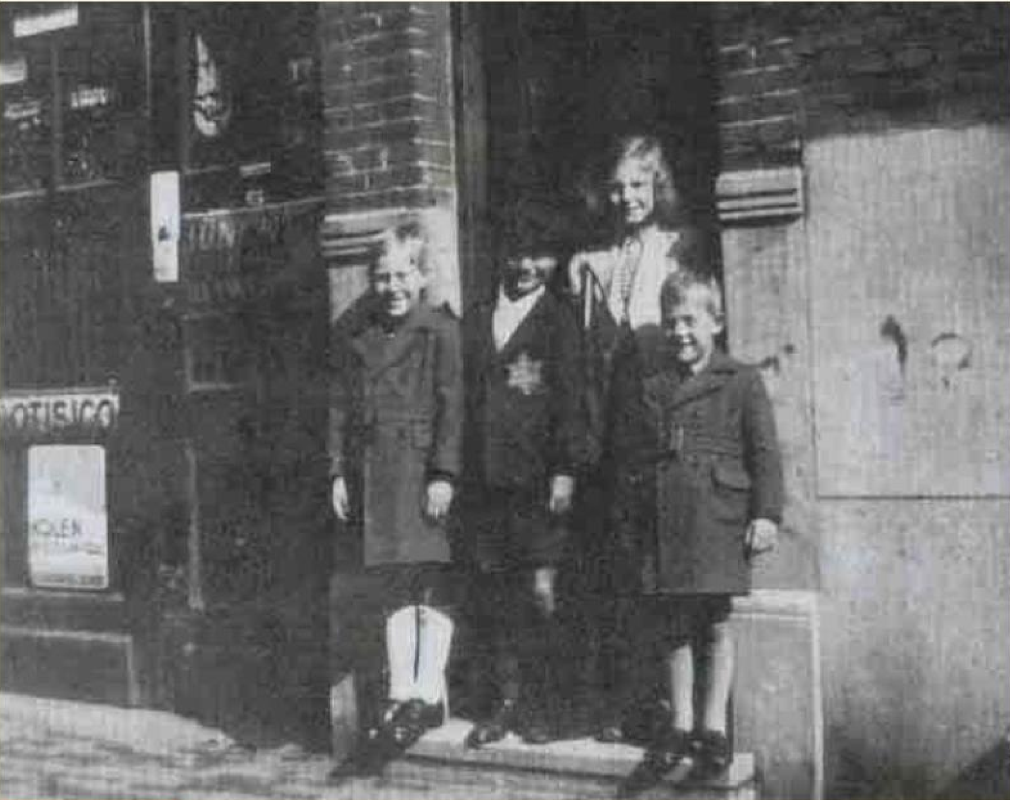
BRON 27

De 'moffen' verliezen hun hoofd

Een anonieme Amsterdammer vertelt:
'Ik ben die woensdagmorgen eerst gewoon naar kantoor gegaan om het werk voor mijn mensen in te delen. Om een uur of tien kwam een arbeider naar me toe en zei: "Ik werk niet." "Wil je verlof hebben," vroeg ik. "Nee," zei hij. "Ik werk niet, ik staak, en ik neem alle gevolgen helemaal voor mijn eigen rekening." Ik belde toen enkele kennissen op en het was overal hetzelfde. Iedereen staakte. Ik hoorde dat over het IJ enorme stakingen waren uitgebroken. Toen hebben we gezegd van: niet kletsen, maar daden, we moeten weggaan. Toen ben ik het IJ overgestoken naar de stad toe. Ik heb de ponten nog nooit zo vol gezien; de mensen zaten tot in het stuurhuis toe en de ponten zonken haast. Het was gewoon reusachtig.
De volgende morgen fietste ik over de Blauwbrug. Toen werd het ook veel drukker in de stad. Niet rumoerig, de mensen hielden hun hoofd koel, maar toen begonnen de moffen juist hun hoofd te verliezen. De SS begon met auto's door de straten te patrouilleren en hier en daar schoten ze er maar wat op los. In de Kinkerstraat zag ik een lange colonne langs razen. In de Bilderdijkstraat gooiden de moffen met handgranaten. Een werkloze die ik kende werd daar op slag gedood. De man had niets gedaan.'

Naar: G. Mak, Ooggetuigen van de Vaderlandse geschiedenis in meer dan honderd reportages, 2005.

De Duitsers waren totaal verrast en grepen hard in. Ze schoten op de stakers en daarbij vielen doden. Vele stakers werden gearresteerd. Aan het eind van de tweede stakingsdag was de weerstand gebroken. De stad Amsterdam moest vijftien miljoen gulden boete betalen. Zeven stakingsleiders werden doodgeschoten, een aantal gemeenteambtenaren kreeg ontslag en de burgemeester moest vertrekken.
De Februaristaking is de enige keer geweest dat zoveel mensen geprotesteerd hebben tegen de Jodenvervolging. Door de staking werd de afkeer tegen het nationaalsocialisme en de Duitse bezetter groter, maar het hielp niet. Er volgden al gauw nieuwe antisemitische maatregelen, zoals het verplicht dragen van de Davids- of Jodenster.
In 1942 en 1943 werd de overgrote meerderheid van de Nederlandse Joden afgevoerd naar de vernietigings-kampen.

BRON 28 In het midden het Joodse jongetje Abraham Hartog Tammerlijn, Rotterdam 1934-Sobibor 1943.

BRON 29 De Dokwerker, standbeeld door de beeldhouwer Mari Andriessen, in 1952 geplaatst.

In Amsterdam wordt elk jaar op het Jonas Daniel Meijerplein de Februaristaking herdacht. Ter ere van de stakende dokwerkers op de scheepswerven van Amsterdam-Noord staat daar, tussen de twee eeuwenoude Joodse synagogen (gebedshuizen) in, het stoere standbeeld De Dokwerker.

6 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologie fascisme/nationaalsocialisme
2. De economische wereldcrisis
3. Het racistisch en totalitair karakter van het nationaalsocialisme
4. Het voeren van twee wereldoorlogen (in dit hoofdstuk: de Tweede Wereldoorlog)
5. De Duitse bezetting en de Jodenvervolging

JE WEET

1. Waardoor Duitsland na de Eerste Wereldoorlog twee keer in een grote economische crisis raakte.
2. Hoe Hitler aan de macht kwam.
3. Hoe de Tweede Wereldoorlog ontstond en hoe deze verliep.
4. Hoe Nederland de Duitse bezetting onderging.

JE KUNT

Propaganda toetsen op het waarheidsgehalte. Vooral wanneer in een samenleving grote veranderingen plaatsvinden en bevolkingsgroepen dreigen hun positie te verliezen, zijn mensen ontvankelijk voor propaganda. Maar is de informatie juist? En waartoe zal een stem op bepaalde partijen of steun aan groeperingen leiden?

BEGRIPPEN

accommodatie
Je aanpassen aan de bezetting, om te proberen die door te komen. Niet in verzet komen en niet collaboreren.

antisemitisme
Jodenhaat

appeasementpolitiek
Politiek van Frankrijk en Engeland om Hitler telkens iets toe te geven, om grote oorlog te voorkomen.

Arbeitseinsatz
Gedwongen tewerkstelling in Duitsland

Blitzkrieg
Snelle aanvalsstrategie, waarbij troepen diep doorstoten in vijandelijk gebied

collaboratie
Meewerken met de Duitse of Japanse bezetter.

Dawesplan
Steunprogramma bestaande uit leningen van de Verenigde Staten van Amerika aan Duitsland om de herstelbetalingen te kunnen doen en de economie weer op gang te helpen.

1900

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

1910

1920

- **1919** ▸ Begin Republiek van Weimar
- **1922** ▸ Mussolini dictator in Italië, voorbeeld voor Hitler
- **1923** ▸ Frankrijk bezet Ruhrgebied vanwege uitblijven herstelbetalingen
- **1926** ▸ Duitsland lid van de Volkenbond
- **1929** ▸ Duitsland diep getroffen door beurscrisis New York, werkloosheid loopt op

1930

- **1933** ▸ januari: Coalitieregering met NSDAP en Hitler als rijkskanselier
- **1933** ▸ februari: Brand in de Rijksdag, noodtoestand afgekondigd
- **1938** ▸ Anschluss Oostenrijk bij Duitsland
- **1939** ▸ september: Hitler valt Polen aan, oorlogsverklaring Frankrijk en Engeland aan Duitsland

1940

- **1940** ▸ mei: Terreurbombardement op Rotterdam, generaal Winkelman ondertekent overgave van Nederland
  Ariërverklaring massaal ondertekend, eerste verzetsacties (Bernard IJzerdraat), eerste maatregelen tegen Joden
- **1941** ▸ Februaristaking tegen de Jodenvervolging
- **1941** ▸ Pearl Harbor, verrassingsbombardement Japan op Amerikaanse vlootbasis
- **1942-1943** ▸ De meeste Nederlandse Joden worden omgebracht in concentratiekampen
- **1942** ▸ januari: Japan overvalt Nederlands-Indië, Nederlanders in concentratiekampen

1950

Dolkstootlegende
Onwaar verhaal dat de linkse opstanden, stakingen en de nieuwe democratische regering de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog hebben veroorzaakt.

Dolle Dinsdag
Dinsdag 5 september 1944, toen NSB'ers massaal naar Duitsland vluchtten en Nederlanders, die een snelle bevrijding verwachtten, feestvierend de straat op gingen.

Endlösung
Letterlijk eindoplossing, bedoeld wordt de moord op Joden om hen van de aardbodem te laten verdwijnen.

entartete Kunst
Abstracte kunst of kunst van Joodse kunstenaars die verboden was in Hitler-Duitsland.

Erfüllungspolitik
Politiek van de Weimarrepubliek om gehoorzaam de bepalingen van het Verdrag van Versailles uit te voeren.

fascisme
Ideologie van Mussolini. Algemeen begrip voor ideologie met totalitaire dictatuur, nationalisme en ontbreken van vrijheid van meningsuiting.

Februaristaking
Staking in februari 1941 van Nederlandse arbeiders en anderen tegen de Jodenvervolging, begonnen in Amsterdam.

genocide
Moord op een heel volk of een bevolkingsgroep.

BRON 30 Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten in 1942. De namen van de grootste vernietigingskampen staan vermeld. Er waren echter nog heel veel kleintjes met alleen een gaskamer en verbrandingsovens.

Holocaust
De genocide (volkerenmoord) op de Joden.

Kellog-Briand-pact
Verdrag om oorlog uit te bannen. Politiek belang dat overwinnaars en overwonnenen van de eerste Wereldoorlog samen een verdrag sloten.

massacommunicatiemiddel
Communicatiemiddel waarmee je de massa van de bevolking kunt bereiken.

nationaalsocialisme, nationaalsocialisten
Ideologie van Hitler en zijn NSDAP. Kenmerken: antisemitisme, sterk nationalisme en totalitaire dictatuur met persoonsverheerlijking.

Republiek van Weimar
Duitsland 1919-1933, democratische republiek, waarvan de grondwet in Weimar werd geschreven.

Tweede Wereldoorlog
Oorlog waaraan landen uit verschillende continenten deelnamen, 1939-1945.

verzet
Actief of passief tegenstand bieden tegen de Duitse of Japanse bezetter.

vrijkorpsen
Vrijwillige bewapende groepen in de Weimarrepubliek die linkse tegenstanders en Joden aanvielen.

BRON 31 Het oprukken van de geallieerde legers, 1942-1945.

7 De wereld onder hoogspanning

BRON 1 Twee Oost-Duitse grensbewakers dragen in augustus 1962 het lichaam van de neergeschoten Peter Fechter weg. Hij was de eerste DDR-burger die zijn vluchtpoging naar het Westen over de Muur met de dood moest bekopen.

MODERNE TIJD
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

Berlijn, een verdeelde stad

Peter Fechter was achttien jaar oud toen hij op 17 augustus 1962 samen met Helmut Kulbeik een vluchtpoging over 'de Muur' ondernam. Om de leegloop van Oost-Berlijn en Oost-Duitsland tegen te gaan, was een jaar eerder de Berlijnse Muur gebouwd. Ondanks deze betonnen muur, versterkt met prikkeldraadversperringen en mijnenvelden, hebben velen toch geprobeerd van het Oosten naar het Westen te vluchten.
Het bekendste slachtoffer van een mislukte vluchtpoging is Peter Fechter. Terwijl Helmut Kulbeik ongedeerd West-Berlijn bereikte, werd Peter Fechter door een kogelregen getroffen. Soldaten van de Oost-Duitse grensbewakingstroepen vuurden 35 schoten af. Enkele daarvan raakten Fechter in de buik en longen. Zijn geschreeuw om hulp was zowel aan de oostkant als aan de westkant van de Muur te horen. West-Berlijnse politieagenten gooiden nog wel verband in zijn richting over de Muur. Meer konden en mochten zij niet doen.
Aan de oostkant wachtten de grensbewakers tot het geschreeuw om hulp verstomd was. Pas een uur na de schietpartij gingen ze een kijkje nemen. Vanaf de westelijke zijde van de Muur konden fotografen niet meer doen dan vastleggen hoe de doodgebloede Peter Fechter werd weggedragen. De verantwoordelijken voor deze moord in koelen bloede ontliepen hun straf niet. Pas ruim na de val van de Muur (1989) en de Duitse hereniging (1990) moesten de schutters zich voor de rechter verantwoorden: in maart 1997 werden zij tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld. 'Voorwaardelijk', dat wel.

Tussen 1945 en 1990 was Berlijn een van de brandhaarden waar de twee machtsblokken – de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie – regelmatig met elkaar in botsing kwamen. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog waren Duitsland en Berlijn in vier bezettingszones verdeeld. De Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Sovjet-Unie zouden ieder in hun zone ervoor zorgen dat Duitsland weer een 'fatsoenlijk land' werd. De verhouding tussen de drie 'westerse' bondgenoten en de Sovjet-Unie werd in korte tijd zo slecht dat ze alleen militair niet op voet van oorlog verkeerden. Dit wordt de Koude Oorlog genoemd, omdat er niet letterlijk gevochten werd.
Van overleg met betrekking tot de Duitse bezettingszones kwam in de praktijk niets terecht. Al na vier jaar waren er twee Duitslanden: de Bondsrepubliek Duitsland (de BRD; ook bekend als West-Duitsland) en de Duitse Democratische Republiek (de DDR; ook Oost-Duitsland genoemd). De vroegere hoofdstad was verdeeld in West-Berlijn en Oost-Berlijn. Omdat veel inwoners uit de DDR via Oost-Berlijn naar het westen vluchtten, werd in augustus 1961 begonnen met de bouw van de Berlijnse Muur. Deze zou uitgroeien tot hét symbool van de Koude Oorlog.

BRON 2 Na de bouw van de Berlijnse Muur in 1961 waren veel families van elkaar gescheiden en was het onderhouden van contacten moeilijk.

Het belang van de Koude Oorlog

Al ver vóór het einde van de Tweede Wereldoorlog was nagedacht over een nieuwe wereldorde. Deze catastrofe, met wereldwijd 55 miljoen slachtoffers, moest de laatste ramp zijn geweest die de mensheid ooit had getroffen. Iedereen was het erover eens dat er afspraken gemaakt moesten worden om een herhaling te voorkomen. Met de oprichting van de Verenigde Naties leek een belangrijke stap op de goede weg te zijn gezet.
Maar voordat de handtekeningen onder het Handvest van de **Verenigde Naties** gezet waren, was de wereld al op weg om verdeeld te raken in twee grote machtsblokken. Een groot struikelblok was Duitsland (en de hoofdstad Berlijn in het bijzonder). De tegengestelde ideologie en de geheel andere kijk op de wereld tussen de kapitalistische landen enerzijds en de communistische landen anderzijds, leidde in Berlijn regelmatig tot grote conflicten.
De West-Europese landen vormden samen met de Verenigde Staten het Westblok. De Oost-Europese landen kwamen in 1945 binnen de invloedssfeer van de Sovjet-Unie terecht. Samen vormden deze landen het Oostblok. Ook in andere delen van de wereld was de tegenstelling tussen de machtsblokken zichtbaar. Maar ook hier stond de uitkomst niet op voorhand vast. Zo kwam China in het communistische kamp terecht en Japan in het kapitalistische. De bestaande tegenstellingen tussen deze twee machtsblokken werden zienderogen verscherpt. Het wantrouwen groeide in korte tijd uit tot openlijke vijandschap. De VS en de SU bewapenden zich tot de tanden. De wapenwedloop die hiervan het gevolg was, leidde ertoe dat een totale vernietiging van de mensheid mogelijk was. Een klein incident kon uitgroeien tot een alles vernietigende oorlog. Mogelijk is het juist daardoor niet tot een direct militair treffen tussen de twee supermachten – de VS en de SU – gekomen en bleef het bij een 'Koude Oorlog'.
Omdat de atoombom in de periode vanaf 1945 het belangrijkste militaire én diplomatieke wapen was, wordt deze periode vaak ook het Atoomtijdperk genoemd.

BRON 3 In 1946 testten de Amerikanen een nieuwe atoombom op een atol in de Stille Oceaan.

KENMERKENDE ASPECTEN

9 Tijd van de wereldoorlogen
1 Het totalitair karakter van het communistisch politiek systeem.
10 Tijd van televisie en computer
2 De blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog.

HOOFDVRAAG

Hoe leidde de tegenstelling tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oostblok tot steeds meer spanning in de wereld?

DEELVRAGEN

1. Waardoor kwamen na het einde van de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tegenover elkaar te staan en welke gevolgen had dat voor Duitsland?
2. Hoe gingen de landen in Oost-Europa deel uitmaken van het communistische Oostblok en welke gevolgen had dat voor de inwoners van die landen?
3. Hoe leidde de wederopbouw in de West-Europese landen tot het begin van de Europese integratie?
4. Wat waren de oorzaken van de ineenstorting van het communistische Oostblok en hoe zorgde dit voor het einde van de Koude Oorlog?

7 1 Van wereldoorlog naar Koude Oorlog

DEELVRAAG

1 **Waardoor kwamen na het einde van de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tegenover elkaar te staan en welke gevolgen had dat voor Duitsland?**

De Grote Drie

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontmoetten de regeringsleiders van de geallieerden elkaar regelmatig. Ze kwamen bij elkaar in Teheran (1943), in Moskou (oktober 1944) en in Jalta (februari 1945). Daar werd niet alleen gesproken over de manier waarop de oorlog zo snel mogelijk beëindigd kon worden, maar ook over de vraag hoe het na de oorlog verder moest. Toen **de Grote Drie** nog een gemeenschappelijke vijand hadden, was de onderlinge verhouding redelijk goed. 'We komen er samen wel uit,' was het algemene gevoel. Er werden in het begin alleen maar vage afspraken gemaakt.

BRON 4 Een officiële conferentiefoto van Jalta, februari 1945. Zittend (v.l.n.r.) Churchill, Roosevelt en Stalin. Achter hen staan de ministers van buitenlandse zaken: Eden, Stettinius en Molotov.

Dat veranderde na de capitulatie van Duitsland. De eerder gemaakte afspraken moesten in praktijk worden gebracht. Dat was niet eenvoudig vanwege de chaos in het overwonnen Duitsland.
Vooruitlopend op de vredesregeling met Duitsland werden uit veel gebieden in Oost-Europa grote groepen Duitsers zonder mededogen verjaagd. Het grootste aantal was afkomstig uit Polen. Volgens cijfers van de Duitse overheid waren dit er 7 miljoen. Drie miljoen Sudeten-Duitsers werden gedwongen Tsjecho-Slowakije te verlaten. Uit andere landen kwamen er nog eens 1,8 miljoen bij. Dit brengt het totaal op bijna 12 miljoen van huis en hof verdreven Duitstaligen.

- gebied afgestaan aan Polen
- gebied afgestaan aan Sovjet-Unie
- Russische Zone
- IJzeren Gordijn
- Franse zone
- Amerikaanse zone
- Britse Zone

BRON 5 Duitsland en Berlijn verdeeld in bezettingszones.

De Conferentie van Potsdam

Een paar maanden na de capitulatie van Duitsland kwamen de Grote Drie in Potsdam bij elkaar. Hier kwamen de tegenstellingen openlijk aan het licht. De vage afspraken bleken voor meer dan één uitleg vatbaar te zijn. Zo verschillen de Amerikanen en de Britten aan de ene kant en de Russen aan de andere kant met elkaar van mening over de kwestie van de herstelbetalingen. Een hoofdofficier van het Rode Leger deed in het najaar van 1945 tegen een Britse journalist zijn verhaal.

BRON 6

Duitsland zal betalen!
Ik wou dat je de woestijn kon zien die de Duitsers van de Oekraïne hebben gemaakt. Ik wou dat onze regering zo wijs was geweest een paar honderd Amerikaanse en Britse journalisten uit te nodigen om onze onder water gezette kolenmijnen, onze vernielde fabrieken, onze in puin gelegde steden, onze verwoeste akkers en de ellende van onze dakloze miljoenen te zien. Moeten wij tegen onze overwinnende legers zeggen: 'Vergeet je eigen verwoeste land en zorg dat je in hemelsnaam Duitsland ongemoeid laat'? Zouden we misschien tegen de boerenjongens onder onze soldaten hebben moeten zeggen: 'Raak het vee van de Duitse boeren niet aan. Ga terug naar je verwoeste kolchozen en bezit je ziel in lijdzaamheid. Op de een of andere manier zal het verdwenen vee wel weer terugkomen'?
Bron: The London Observer, 4 november 1945.

BRON 7 Een groot deel van de Duitse steden was kapotgebombardeerd. Het puinruimen, dat meteen in 1945 begon en vele jaren duurde, was het werk van vooral vrouwen.

Er werd wél overeenstemming bereikt over de volgende punten:

1. De oorlogsmisdadigers zouden bestraft worden.
2. De grens tussen Duitsland en Polen zou verder naar het westen opgeschoven worden (voortaan zouden – voorlopig – de rivieren de Oder en de Neisse de grens vormen).
3. De Duitstalige minderheden uit Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije zouden deze landen moeten verlaten.
4. Duitsland zou een economische eenheid blijven.
5. Er zou een vredesverdrag voor geheel Duitsland worden voorbereid.

De eerste drie afspraken werden daadwerkelijk uitgevoerd. Het vierde punt was de bron van grote meningsverschillen en van het vijfde punt kwam in de praktijk niets terecht. Aan het eind van de oorlog was Duitsland verdeeld in vier **bezettingszones**; ditzelfde gebeurde ook met de hoofdstad Berlijn. Het was de bedoeling dat de opperbevelhebbers van de vier zones minstens drie keer per maand bij elkaar zouden komen en dat ze unaniem beslissingen zouden nemen.

Stop het Rode Gevaar!

Hoewel de regeringen van de vroegere geallieerden elkaar in de eerste naoorlogse jaren met een zeker respect behandelden, werd de afscherming van de – als tijdelijk bedoelde – invloedssferen steeds groter. De westelijke geallieerden onder leiding van de VS opereerden gezamenlijk als **Westblok**. De landen in Oost-Europa werden steeds meer een verlengstuk van de Sovjet-Unie (hierover meer in paragraaf 2) en vormden gezamenlijk het **Oostblok**. Al in maart 1946 introduceerde Winston Churchill in dit kader het begrip **IJzeren Gordijn**, dat 'van Stettin aan de Oostzee tot Triëst aan de Adriatische Zee dwars door het Europese continent was neergelaten'. Daarachter ging de Sovjet-Unie zijn gang en had het democratische westen geen invloed.

Het Westen zag de communistische machtsovername in Oost-Europa met lede ogen aan. Maar veel kon men er niet aan doen. Deze door Russische troepen bevrijde landen waren als **invloedssfeer** aan de Sovjet-Unie toegewezen. Dan had men maar vooraf hardere afspraken moeten maken. Toen het er in 1947 op ging lijken dat nog meer landen communistisch dreigden te worden (onder andere Griekenland en China), besloot de Amerikaanse president Harry S. Truman in te grijpen. In een beroemd geworden toespraak voor het Amerikaanse Congres kondigde hij een koerswijziging aan, die later bekend is geworden als de **Trumandoctrine**.

Berlijn aan het infuus

De houdbaarheid van de Truman-doctrine werd in Berlijn op de proef gesteld. In 1948 voerden de drie westelijke bezettingsmachten in hun zones een nieuw betaalmiddel in: de Deutsche Mark. De Sovjet-Unie beschouwde dit als een schending van de gemaakte afspraken. Als reactie blokkeerde zij de toegangswegen naar de westelijke bezettingszones van Berlijn. Deze drie zones vormden een westerse enclave in de Russische zone (zie bron 5). Stalin wilde met een uithongeringstactiek afdwingen dat 'de Duitse kwestie' naar zijn wensen werd afgehandeld. In plaats van Berlijn op te geven, besloten de Amerikanen en Engelsen om West-Berlijn met vliegtuigen te bevoorraden. De 'Luchtbrug naar Berlijn' was een knap staaltje van organisatorisch en technisch vernuft.

BRON 8

Trumans kijk op de wereld

Eén systeem berust op de wil van de meerderheid en wordt gekenmerkt door vrije instellingen, representatieve regeringen, vrije verkiezingen, gewaarborgde vrijheidsrechten, vrijheid van meningsuiting en godsdienst en vrijwaring van politieke onderdrukking. Het tweede systeem berust op de wil van de minderheid, die met dwang aan de meerderheid wordt opgelegd. Het berust op de terreur en de onderdrukking, censuur van pers en radio, onvrije verkiezingen en de onderdrukking van het individu.
Ik geloof dat het de politiek van de Verenigde Staten moet zijn, steun te verlenen aan vrije volkeren die zich verweren tegen pogingen tot onderwerping door gewapende minderheden of door druk van buiten.

Uit: Rede voor het Congres door Harry S. Truman, 12 maart 1947

BRON 9 Inwoners van de westelijke zones van Berlijn kijken in het najaar van 1948 hoopvol naar de vliegtuigen met hulpgoederen. Sommige piloten maakten er een sport van om de Berlijners te verrassen. Piloot Halverson kreeg de bijnaam 'chocoladevlieger'. Hij had een keer, vlak voor de landing, honderden chocoladerepen aan uit zakdoeken in elkaar geflanste parachutes naar beneden gegooid. Voor het eerst sinds de oorlog proefden de gelukkige Berlijners weer chocolade.

Op de Berlijnse luchthavens bereikte de efficiency ongekende hoogten. Had het bij het begin van de operatie nog zeventien minuten geduurd voor een vliegtuig was uitgeladen, na een paar maanden had men nog maar vijf à zes minuten nodig. Kort na het begin van de blokkade landde er elke acht minuten een tweemotorige Dakota in Berlijn. Op de recorddag, 16 april 1949, vervoerden de vliegtuigen op één dag het gewicht dat onder normale omstandigheden dagelijks over de weg, het spoor, via waterwegen en door de lucht samen de Duitse hoofdstad had bereikt, namelijk bijna 13.000 ton aan consumptiegoederen.
De blokkade van Berlijn versterkte de samenwerking tussen de drie westelijke zones. De West-Duitsers en de West-Berlijners zagen de westerse geallieerden niet meer zozeer als bezetters, maar als bondgenoten tegen het communisme. Vanaf september 1948 werd gewerkt aan een nieuwe democratische grondwet. Deze werd in mei 1949 door de deelstaatparlementen en door de westelijke geallieerden goedgekeurd: de **Bondsrepubliek Duitsland (BRD)** was een feit. Stalin antwoordde direct door de Oostzone om te vormen tot een eigen staat: de **Duitse Democratische Republiek (DDR)**. Hiermee was de politieke tweedeling van Duitsland definitief. Dit zou tot 1990 zo blijven!

Militaire blokvorming

De Blokkade van Berlijn, aan het begin van de **Koude Oorlog**, had nog een ander belangrijk gevolg. Deze crisis leidde ook tot een koerswijziging van het westerse militaire beleid. Wilde het Westen de Duitsers kunnen beschermen tegen de Sovjetagressie, dan moest het wel over de militaire middelen beschikken om dit te kunnen doen. De oplossing hiervoor werd gevonden in de oprichting van de NAVO, de **Noord-Atlantische Verdragsorganisatie**. De Verenigde Staten, Canada en tien Europese landen beloofden elkaar in geval van een aanval militaire bijstand te verlenen. Hierdoor verplichtten de Amerikanen zich om zich voor onbepaalde tijd met Europese aangelegenheden te bemoeien. In 1955 mocht de BRD tot dit bondgenootschap toetreden.
De Sovjet-Unie reageerde zeer verontwaardigd over het West-Duitse lidmaatschap van de NAVO. Tien dagen na de formele toetreding van West-Duitsland tot de NAVO, kondigde de Sovjet-Unie de vorming van het **Warschaupact** aan. Polen, Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Roemenië, Bulgarije, Albanië en de Sovjet-Unie gingen een alliantie aan van 'vriendschap, samenwerking en wederzijdse bijstand', onder een verenigd commando. Ook de DDR trad tot dit militaire bondgenootschap toe.
Op zichzelf veranderde de oprichting van de NAVO en van het Warschaupact niet veel aan het militaire 'evenwicht' in Europa: de Sovjet-Unie kon twaalf keer zo veel grondtroepen op de been brengen als de westerse bondgenoten. De echte betekenis van de militaire bondgenootschappen lag dan ook elders: het was een uiting van de nieuwe bereidheid om informatie te delen en samen te werken op het gebied van defensie en veiligheid.

7 2 Aan de leiband van Moskou

DEELVRAAG
2 Hoe gingen de landen in Oost-Europa deel uitmaken van het communistische Oostblok en welke gevolgen had dat voor de inwoners van die landen?

Een geruïneerd land

In het Westen bestond een grote angst voor 'het Rode Gevaar'. De voormalige Britse premier, Winston Churchill, wond er in zijn toespraak waarin hij het begrip IJzeren Gordijn lanceerde, geen doekjes om.

BRON 10

Vrij versus onvrij

Alleen Athene, met zijn roemrijke verleden, kan vrij beslissen over zijn toekomst in vrije verkiezingen onder Brits, Amerikaans en Frans toezicht. De door Rusland gedomineerde regering van Polen is aangemoedigd om enorme en ontoelaatbare inbreuken te maken op Duitsland. De communistische partijen, die heel klein waren in deze oostelijke staten van Europa, zijn in aanzien en macht verheven in geen verhouding tot hun getal en proberen overal totalitaire macht te verkrijgen. Politie-regeringen hebben bijna overal de overhand, en tot dusver bestaat er, behalve in Tsjechoslowakije, geen ware democratie.

Uit: De Fulton-speech van Winston S. Churchill, 5 maart 1946.

De westerse politici en militairen, die bang waren voor de Russische politiek in Oost-Europa, beseften onvoldoende hoe zwaar gehavend de Sovjet-Unie uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn was gekomen. De verwoestingen waren enorm: 6 miljoen huizen en gebouwen, 31.850 fabrieken, 65.000 km spoorlijn, 90.000 km verkeerswegen, 90.000 bruggen, 10.000 elektrische centrales, 1135 kolenmijnen, 98.000 collectieve boerderijen en 40.000 ziekenhuizen.
Maar boven alles was de tol die de Sovjet-Unie aan mensenlevens moest betalen erg hoog: er zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog ongeveer 24 miljoen slachtoffers gevallen, waarvan elf miljoen militairen en dertien miljoen burgers. Dit verlies kon niet snel worden goedgemaakt en werkte nog erg lang door.

BRON 11 Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben de Duitse legers op het grondgebied van de Sovjet-Unie enorm veel verwoest. Het schoolvoorbeeld is de stad Stalingrad.

Alleen een communist als vriend

Stalins doelen waren: een herhaling van deze onbeschrijflijke ramp voorkomen én de tijd en middelen krijgen voor de wederopbouw van de Sovjet-Unie. De Oost-Europese landen – die als invloedssfeer aan de Sovjet-Unie waren toegewezen – kregen de rekening gepresenteerd. Na 1945 werden zij binnen enkele jaren echte **satellietstaten** van de Sovjet-Unie. Daarbij maakte Stalin handig gebruik van de aanwezige communistische partijen en vakbonden, die soms flinke aanhang hadden onder de verarmde bevolking. Dit alles verliep niet zonder protesten, maar uiteindelijk waren in 1948 in Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije, Joegoslavië, Roemenië, Bulgarije en in Albanië communistische partijen aan de macht. Deze partijen waren allemaal strikt hiërarchisch georganiseerd en bepaalden het openbare leven op alle niveaus. Andere partijen werden alleen maar geduld als ze het eens waren met de totalitaire communisten. Een belangrijke rol was weggelegd voor de geheime diensten. Berucht was de Stasi, de veiligheids- en inlichtingendienst van de DDR.

De communistische partijen konden – zowel in de Sovjet-Unie als in de Oost-Europese satellietstaten – alleen via heel veel propaganda en met harde hand aan de macht blijven. De strafkampen in de **Goelag Archipel** waren in het begin van de jaren vijftig voller dan ooit. Op het vooroorlogse hoogtepunt, rond 1937, zaten 1,8 miljoen Sovjetburgers in de kampen. In 1953 waren het er 2,4 miljoen. Ook in de satellietstaten deed de terreur haar intrede. In Bulgarije werden zeker 100.000 mensen vastgehouden in het beruchte 'Klein-Siberië'. In Roemenië werden 180.000 politieke gevangenen naar strafkampen afgevoerd en in Tsjechoslowakije bijna 140.000.

BRON 12

De opleiding van een spion

Wolfgang Schwanitz, een jonge rechtenstudent die in 1951 voor de Stasi ging werken, was in dit opzicht een typische rekruut. Ruim vijftig jaar later vertelde hij: 'Ik wist niets van de veiligheidsorganen, ik had er niets over gehoord of gelezen, en ik was benieuwd wat er van me werd verwacht. Ik was als een maagd voordat die zondigt.' Hij was ervan overtuigd dat het 'nodig was de DDR te beschermen' en wilde daarom de baan wel aannemen. De maanden daarop onderging Schwanitz een intensieve training. Haast zonder uitzondering waren zijn trainers van de Russische geheime politie. Ze leerden hem praktische vaardigheden – hoe je een informant werft, hoe je een onderduikadres organiseert, hoe je een verdachte observeert, hoe je een onderzoek leidt – en verder kreeg hij onderricht in het marxisme-leninisme en de geschiedenis van de communistische partij.

Aangehaald in: A. Applebaum, IJzeren Gordijn. De inlijving van Oost-Europa, 1944-1956, 2013.

BRON 13 In West-Europa werd op radio en tv en in kranten en posters gewaarschuwd voor de gevaren die van het communisme zouden uitgaan.

Stalin ontmaskerd

Terwijl men zich in 1953 opmaakte voor een nieuwe golf van 'zuiveringsprocessen', overleed Stalin. In de verwarring die toen ontstond, werden de terreur en onderdrukking een beetje verzacht. Na enige tijd kwam Nikita Chroesjtsjov aan de macht. In 1956 haalde hij op het twintigste partijcongres buitengewoon fel uit naar zijn voorganger Stalin. In een vier uur durende geheime toespraak – waarvan de inhoud natuurlijk uitlekte – werd Stalin beschuldigd van ernstig machtsmisbruik, van persoonsverheerlijking en van blunders op politiek, militair en economisch terrein.

BRON 14

Stalin: geen genie, maar een lafaard

De enorme persoonsverheerlijking had volgens Chroesjtsjov geleid tot een 'hele reeks buitengewoon ernstige aantastingen van de partijbeginselen, de partijdemocratie en van de revolutionaire legitimiteit'. Chroesjtsjov veroordeelde in het bijzonder de manier waarop Stalin, die hij beschreef als een 'wantrouwende en ziekelijk achterdochtige man', de 'wreedste onderdrukking heeft mogelijk gemaakt van iedereen die het met hem oneens was'. Gedwongen bekentenissen, showprocessen, martelingen, standrechtelijke executies, massale arrestaties en deportaties hadden een klimaat van 'onzekerheid, angst en zelfs radeloosheid geschapen' en leidden ertoe dat 'de eerlijke werkers in de partij verdacht gemaakt werden'. Chroesjtsjov werd nog kwader toen hij begon te spreken over Stalins schuld aan de verliezen aan Sovjetkant tijdens de Tweede Wereldoorlog. Chroesjtsjov dreef zelfs de spot met Stalin, het zogenaamde 'militaire genie', die ingewikkelde legeroperaties plande op een globe. Hij maakte hem uit voor een 'lafaard'. 'Niet één keer in de hele oorlog durfde hij zich aan het front te vertonen.'

Aangehaald in: Simon Hall, 1956. De wereld in opstand, 2016.

Deze rede sloeg in als een bom. Het feit dat iemand in het openbaar durfde uit te spreken wat velen in het geheim dachten, was uniek in de geschiedenis van de Sovjet-Unie. Het luidde het begin in van dooi: de **destalinisatie**. De vele gedenktekens van Stalin werden verwijderd en zijn naam verdween op diverse plaatsen uit de Russische geschiedenisboeken. Tal van slachtoffers van Stalin werden – veelal postuum – gerehabiliteerd.

BRON 15 Ook in Praag bleek in 1968 de militaire kracht van de Russische tanks sterker te zijn dan de leuzen van de vreedzame demonstranten.

Hongaarse Opstand en Praagse Lente

De toespraak van Chroesjtsjov wekte niet alleen in de Sovjet-Unie verwachtingen voor een betere toekomst, ook in de satellietstaten groeide de onrust. In Hongarije probeerden studenten te profiteren van de nieuwe koers in Moskou. Hun wensen waren in het begin nog bescheiden, zoals afschaffing van het verplichte onderwijs in het Russisch. Later werd hun eisenpakket breder: persvrijheid en afschaffing van de doodstraf.
Eind oktober 1956 raakten de ontwikkelingen in een stroomversnelling. Aan de demonstraties namen steeds meer Hongaren deel. Zelfs een deel van het Hongaarse leger koos de kant van de demonstranten. De nieuwbenoemde premier, Imre Nagy, beloofde dat hij een regering zou vormen die uit meer partijen bestond. Tijdens een radiotoespraak eindigde hij met de toezegging dat hij streefde naar een 'vrij, democratisch en onafhankelijk Hongarije'. Hij liet met opzet het woord 'socialistisch' weg. Nagy voegde de daad bij het woord: op 31 oktober kondigde hij aan dat Hongarije zich uit het Warschaupact zou terugtrekken.
Dat ging Moskou te ver. Een paar dagen later trokken Russische troepen het 'ongehoorzame en eigenzinnige' Oostblokland binnen. Bij de daaropvolgende straatgevechten kwamen 2700 Hongaren om het leven. In een paar dagen tijd ontvluchtten 200.000 – veelal jonge en hoogopgeleide – Hongaren het land. De dooi in Oost-Europa was van korte duur geweest.

In 1968 vond de Praagse Lente plaats. In dat jaar wilde de regering van Tsjechoslowakije een hervormingsgezinde politieke koers volgen. De nieuwe partijleider Dubçek pleitte openlijk voor 'een socialisme met een menselijk gezicht'. Hij streefde naar een democratischer en meer liberaal communisme dan in de andere satellietstaten van de Sovjet-Unie. Hiervoor kreeg hij geen ruimte: eind augustus 1968 maakten troepen van het Warschaupact hardhandig een einde aan de drang naar meer vrijheid in Tsjechoslowakije.
In de Sovjet-Unie maakte partijleider Brezjnev duidelijk dat hij ingrijpen in dit Oostblokland geen incident was. Voortaan zou dit – indien nodig – ook in andere Oostbloklanden gebeuren. Met de **Brezjnevdoctrine** maakte de Sovjet-Unie duidelijk dat de lidstaten van het Warschaupact het elkaar niet zouden toestaan dat één land een eigen richting insloeg. In zo'n geval zouden ze gezamenlijk militair ingrijpen. 'Broederlijke solidariteit' was belangrijker dan 'nationale solidariteit'.

Verdieping bij 7.1 en 7.2

Cuba onder Batista

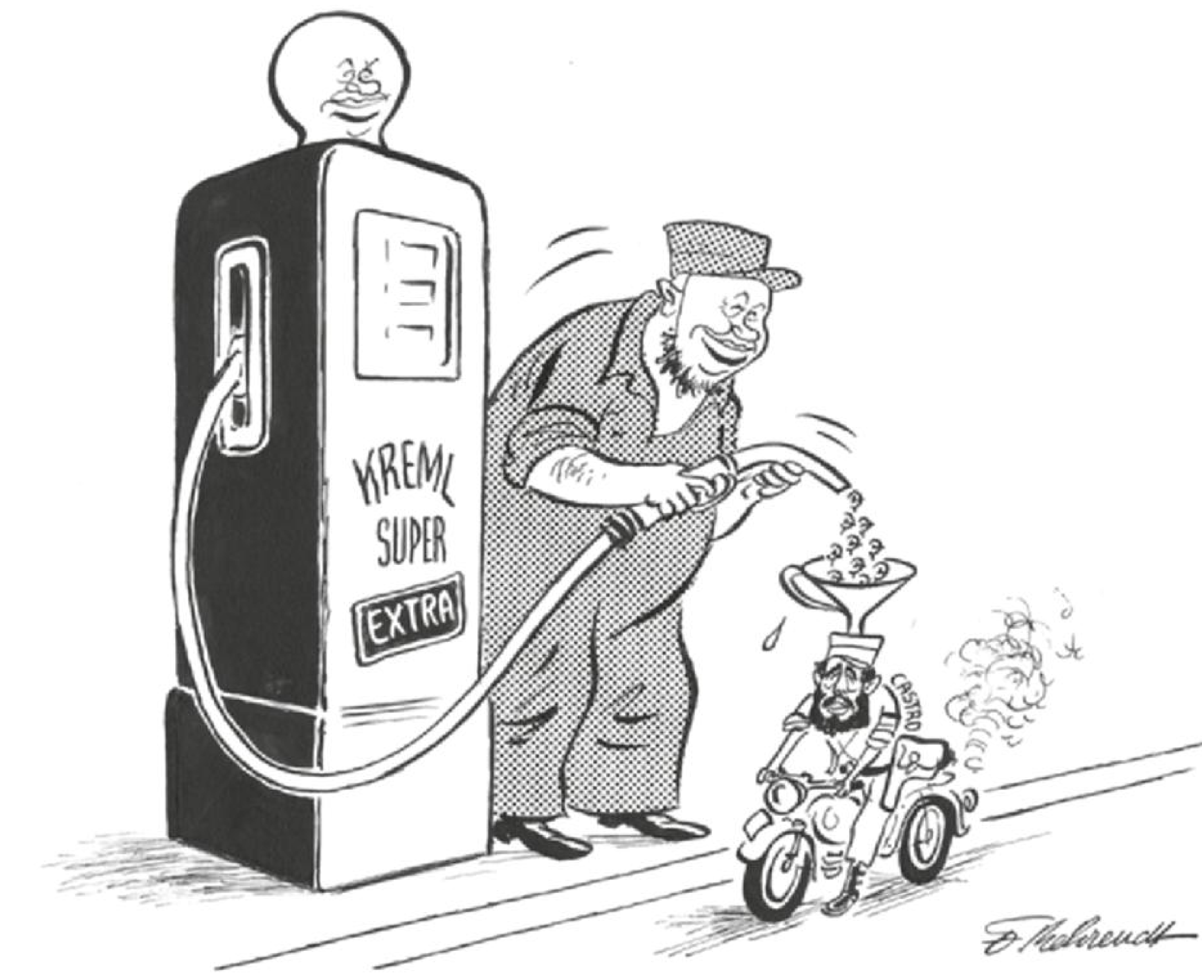
Ten tijde van de crisis om Berlijn die in de bouw van de Muur resulteerde, liep ook om een ander gebied de spanning tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie hoog op: Cuba. Dit eiland ligt maar 150 km ten zuiden van Florida, het zuidoostelijkste puntje van de Verenigde Staten. Op dit eiland was in 1953 een guerrillastrijd tegen de zeer corrupte dictator Batista begonnen. Na een jarenlange strijd slaagden de rebellen, onder leiding van Fidel Castro, zijn broer Raùl en de Argentijnse arts Che Guevara, er begin januari 1959 in om zegevierend de hoofdstad Havanna binnen te trekken. Batista ontvluchtte het land, en met hem een grote groep rijke Cubanen.

BRON 16 Na de vlucht van Batista wachtte Fidel Castro een geestdriftig onthaal in de straten van Havanna. Met zijn forse uiterlijk, zijn baard en zijn eeuwige legergroene uniform was hij een opvallende en herkenbare verschijning.

Cuba in een wurggreep

De nieuwe machthebbers waren radicaal, maar op dat moment géén communisten. Om hun sociale hervormingsprogramma te kunnen uitvoeren, was er op korte termijn veel geld nodig. Om die reden besloot Castro al in mei 1959 om over te gaan tot nationalisatie van grote plantages en buitenlandse bedrijven. De Amerikaanse bedrijven voerden, samen met de uit Cuba gevluchte zakenlieden, de druk op de Amerikaanse regering op om in te grijpen. Omdat in Washington nog steeds een sterk anticommunistische wind waaide, hadden zij succes. De Amerikaanse president Eisenhower ging over tot een boycot van Cubaanse suiker. Aangezien het merendeel van de suiker naar de Verenigde Staten ging, zou – zo was de gedachte – Cuba zonder suikerexport spoedig bankroet zijn. Maar Castro vroeg de Sovjet-Unie om hulp. Partijleider Chroesjtsjov zegde toe dat de Sovjet-Unie alle Cubaanse suiker zou afnemen voor een prijs die boven de wereldmarktprijs lag. Dit buitenkansje konden de Cubanen niet laten lopen. Zo kwam Cuba in de invloedssfeer van de Sovjet-Unie terecht en nam de invloed van de communisten op dit eiland steeds meer toe.

BRON 17 Een spotprent van Fritz Behrendt met zijn visie op de ontwikkelingen in Cuba.

Begin januari 1961 – net voor de officiële beëdiging van de nieuwe president John F. Kennedy – verbraken de Verenigde Staten de diplomatieke betrekkingen met Cuba. De regering had eerder al de CIA (de Amerikaanse inlichtingendienst) toestemming gegeven om een invasie op Cuba voor te bereiden. Maar het in Washington bedachte plan mislukte volledig. Tegen de verwachting van de Amerikanen in, genoot Castro de volledige steun van het leger. Daarna probeerden de Amerikanen (gesteund door de Cubaanse ballingen) om door sabotage het inmiddels openlijk communistisch geworden bewind van Castro ten val te brengen. Later gaf de CIA officieel toe dat er acht moordaanslagen op Fidel Castro waren beraamd.

De Cubaanse rakettencrisis

Na de mislukte invasie verdween Cuba van de voorpagina's van de kranten, om daar in oktober 1962 in grote letters weer op terug te keren. Op 14 oktober 1962 fotografeerde een U2-spionagevliegtuig bouwactiviteiten op Cuba. Na analyse van de foto's was er maar één conclusie: hier werden lanceerinstallaties voor Russische middellangeafstandsraketten gebouwd. De Amerikaanse president werd twee dagen later van dit nieuws op de hoogte gebracht. Van het begin af aan was het voor de

BRON 18 Luchtfoto van een lanceerinrichting in aanbouw op Cuba, 17 oktober 1962.

Amerikanen duidelijk dat de nabijheid van lanceerinrichtingen, waarvandaan elke Amerikaanse stad aan de oostkust binnen het bereik van Russische raketten kwam te liggen, onacceptabel was.

Op felle toon werd protest aangetekend. Kennedy wendde zich op 22 oktober in een televisietoespraak tot het Amerikaanse volk, waarin hij toelichtte waarom de ontwikkelingen op Cuba voor de Verenigde Staten zo bedreigend waren. Een van de stappen die hij aankondigde was 'een strenge blokkade van alle offensieve militaire verschepingen naar Cuba om een eind te maken aan deze offensieve opbouw'. Twee dagen later, toen Russische vrachtschepen de blokkade naderden, werden de Amerikaanse strijdkrachten in verhoogde staat van paraatheid gebracht. Kennedy maakte andermaal duidelijk dat de Russische schepen die met raketonderdelen op weg waren naar Cuba zouden worden tegengehouden en dat elke kernraket die van dit eiland zou worden afgevuurd, met een passende nucleaire aanval zou worden vergolden. De hele wereld hield gespannen de adem in. Het was Chroesjtsjov die als eerste toegaf. In een brief aan de Amerikaanse president lichtte hij zijn beslissing toe (bron 19).

De Cubacrisis staat bekend als het gevaarlijkste incident uit de Koude Oorlog: op geen enkel moment was het uitbreken van een Derde Wereldoorlog zo reëel en dichtbij als in oktober 1962. Het is, zo heeft historisch onderzoek uitgewezen, aan de koelbloedigheid en de zelfbeheersing van de politieke leiders van dat moment te danken dat de rakettencrisis uiteindelijk met een sisser afliep.
Maar dit nam niet weg dat zowel de Amerikanen als de Russen erg geschrokken waren. Beide regeringsleiders erkenden de noodzaak om snel en direct met elkaar te kunnen overleggen als er zich in de toekomst nog eens vergelijkbare conflicten aandienden. Daarom werd de *hotline* aangelegd. Dit is een directe telefoonverbinding tussen het Witte Huis en het Kremlin. Een jaar later kwamen de twee supermachten overeen om de hoeveelheid wapens te verminderen. Het duurde nog wel een flink aantal jaren voordat een verdrag hierover getekend werd. Met dit verdrag was de Koude Oorlog over het dieptepunt heen, maar nog niet ten einde.

BRON 19

De zaak van de vrede is gered
Teneinde zo snel mogelijk het conflict dat de zaak van de vrede in gevaar brengt uit de weg te ruimen, alle mensen die naar vrede verlangen gerust te stellen en ook het Amerikaanse volk gerust te stellen, dat in zijn geheel, naar mijn stellige overtuiging, de vrede wenst, net als het volk van de Sovjet-Unie, heeft de Sovjetregering in vervolg op eerdere instructies over de stopzetting van het werk aan de raketbases een nieuw bevel uitgevaardigd om de wapens die u aanvallend noemt te ontmantelen en ze terug te brengen naar de Sovjet-Unie.
Bron: Brief van Nikita Chroesjtsjov aan John F. Kennedy, 28 oktober 1962.

BRON 20 Tijdens de Cubacrisis verliep de communicatie traag en er waren veel misverstanden ontstaan. Dat moest sneller, beter en betrouwbaarder. De eerste versie van de hotline was nog geen telefoon, maar een telex. Spontaan mondeling overleg zou alleen maar tot misverstanden leiden.

7 3 Europese samenwerking

DEELVRAAG
3 Hoe leidde de wederopbouw in de West-Europese landen tot het begin van de Europese integratie?

The Red Scare

In tegenstelling tot Europa en de Sovjet-Unie, waren de Verenigde Staten betrekkelijk ongeschonden uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn gekomen. De Amerikanen kozen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog voor een heel andere oplossing dan na de Eerste Wereldoorlog. In plaats van weer in hun schulp te kruipen, bleven ze nu een hoofdrol in de internationale politiek spelen. Sterker nog: de Verenigde Staten ontwikkelden zich tot een echte **supermacht** die de rol van scheidsrechter op het wereldtoneel naar zich toe trok.
De onderhandelingspositie van de Verenigde Staten was vanaf de zomermaanden van 1945 ijzersterk geworden. Zij waren immers niet alleen economisch sterk, maar ook de enige die beschikten over het allesvernietigende atoomwapen. Toch konden de Amerikanen niet verhinderen dat in veel landen de communisten de macht in handen kregen. Om een verdere uitbreiding van het communisme een halt toe te roepen werd in 1947 de Trumandoctrine van kracht. De Amerikanen beseften echter goed dat alleen politiek en militair ingrijpen niet voldoende was om 'het Rode Gevaar' te stoppen. De Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken kondigde in juni 1947 een hulpprogramma aan dat naar hem is vernoemd: het **Marshallplan**.

BRON 21

Tegen de honger, armoede en chaos
Het spreekt vanzelf dat de VS doen wat ze kunnen om bij te dragen aan de terugkeer van gezonde economische omstandigheden in de wereld. Zonder dat zijn geen politieke stabiliteit en geen vrede mogelijk. Onze politiek is niet tegen een of ander land of ideologie gericht, maar tegen honger, armoede en chaos. Het gaat ons om de herleving van de economie in de wereld waardoor politieke en sociale omstandigheden mogelijk worden waarbinnen vrije instellingen kunnen bestaan.
Uit: George C. Marshall, toespraak op de Harvard University, juni 1947.

BRON 22 Ook de BRD – de vroegere vijand – ontving Amerikaanse hulp bij de wederopbouw van het land.

Hulp en eigenbelang

De gevolgen van de hulp – in totaal ging het om 12,5 miljard dollar – bleven niet uit. Mede dankzij de Marshallhulp beleefden de West-Europese landen een snelle wederopbouw en een welvaartsexplosie. De Oost-Europese landen mochten de hulp niet accepteren, omdat Stalin bang was voor westerse invloed in zijn invloedssfeer. De Marshallhulp wordt weleens een 'briljante combinatie van hulp en verlicht eigenbelang' genoemd. En dat eigenbelang was politiek én economisch. Welvarende mensen zouden minder snel op de communisten stemmen. Economisch leverde de Marshallhulp de Verenigde Staten ook voordelen. Immers: al snel konden Amerikaanse bedrijven hun producten weer verkopen op de oplevende Europese markt.
Het Marshallplan is niet de enige verklaring voor het snelle herstel van de West-Europese economie. Tijdens de Tweede Wereldoorlog had Europa kennisgemaakt met talloze nieuwe – vooral Amerikaanse – technieken en productietechnieken. In veel landen werden in de verwoeste industrie- en havengebieden de nieuwste technieken geïntroduceerd. Nog grotendeels traditionele en agrarische gebieden maakten noodgedwongen een snelle inhaalslag en industrialiseerden op ongekende schaal.

BRON 23 Na de Tweede Wereldoorlog werd veel afgedankt oorlogsmaterieel dankbaar hergebruikt, zowel in Europa als in de VS. Op deze boerderij in de VS wordt een jeep gebruikt om een dorsmachine aan te drijven.

Europese integratie

De Amerikanen verbonden strikte voorwaarden aan de hulp. Alle ontvangende landen moesten bereid zijn om binnen Europa nauwer te gaan samenwerken. Om het onderlinge handels- en betalingsverkeer te bevorderen werd de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking opgericht. Het was voor veel West-Europese landen duidelijk geworden dat samenwerking grote voordelen kon opleveren. In het begin van de jaren 1950 sloegen de landen definitief de weg van economische integratie in. Een eerste stap was in 1951 de oprichting van de **Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)**. Frankrijk, West-Duitsland, Italië en de drie Beneluxlanden werkten hierin samen. Samenwerking op het gebied van kolen en staal en onderlinge handel zou het per se in bezit moeten hebben van de grondstofgebieden wegnemen. De concurrentie tussen Frankrijk en Duitsland zou minder zijn. Daardoor was de vrede beter te handhaven. In 1957 tekenden de regeringen van deze landen het Verdrag van Rome, dat voorzag in de oprichting van de **Europese Economische Gemeenschap (EEG)**. Het was de eerste keer in de geschiedenis dat men in Europa vrijwillig ging samenwerken. Alle vroegere vormen van 'samenwerking' waren met militaire middelen afgedwongen.
In de daaropvolgende jaren breidde het aantal lidstaten zich geleidelijk uit. In 1995 kwam het aantal lidstaten van de inmiddels tot de **Europese Unie (EU)** omgedoopte instelling op vijftien. Sinds 1 juli 2013 zijn het er al 28. Er zijn nog vijf kandidaat-lidstaten. Dit zijn landen die al bezig zijn om de EU-wetgeving in het nationale recht te verwerken. Daarnaast zijn er nog twee potentiële kandidaat-lidstaten. Dit zijn landen die nog niet voldoen aan de voorwaarden voor het EU-lidmaatschap.

Brusselse regelzucht én onmacht

Veel mensen zien de voordelen van de EU: vrede, één gemeenschappelijke munt, betere economische samenwerking en daardoor meer economische groei en werkgelegenheid, vrij reizen, gezamenlijke afspraken over het milieubeleid, Europese studiebeurzen en uitwisselingen van studenten. Dit rijtje kan moeiteloos uitgebreid worden.
De afgelopen decennia is echter op detailgebieden een overmaat aan regels gegroeid. Zelfs met de maat van een glas bier en de dikte van een fietsband bemoeit Brussel zich. Daardoor groeide in verschillende landen het ongenoegen met de 'Brusselse regelzucht'. Door dit ongenoegen wees in 2005 een deel van de Nederlandse bevolking in een referendum een herziening van de Europese Grondwet af.

BRON 24

Referendum over de Europese grondwet
Tot verrassing en verbijstering van velen wees een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking (63%) in een referendum de Europese grondwet af. Daarmee stortte Nederland (samen met Frankrijk, waar de grondwet eveneens per referendum was verworpen) de EU in een diepe crisis. De uitslag was een signaal dat voor een meerderheid van de Nederlandse bevolking het tempo van groei van het aantal lidstaten van de EU in de voorafgaande jaren te hoog was geweest en dat verdere uitbreiding met scepsis werd bezien. Voor de Nederlandse regering betekende de uitslag van het referendum dat zij zich nog terughoudender moest opstellen in het Europese integratieproces.
Bron: D. Wielenga, Nederland in de twintigste eeuw, 2009.

Toen in 2008 de financiële wereld in een crisis belandde, kon door de Europese samenwerking een ramp worden voorkomen. Toch bleef de economie stagneren en bleef de werkloosheid groot. Daarbij vormde vanaf 2012 een steeds aanzwellende groep vluchtelingen (vooral afkomstig uit Afrika en uit oorlogsgebieden in het Midden-Oosten) naar Europa een volgend probleem. De bereidheid om EU-lidstaten die in de problemen waren gekomen te ondersteunen, werd minder. Ook al was de EU niet de veroorzaker van die problemen, toch koos een nipte meerderheid van de Britten (onder invloed van enkele populistische politici) in 2016 in een referendum voor een 'Brexit'. Vooral lager opgeleiden, ouderen en bewoners van het platteland stemden voor uittreding uit de EU.

7 4 Het einde van de Koude Oorlog

DEELVRAAG
4 **Wat waren de oorzaken van de ineenstorting van het communistische Oostblok en hoe zorgde dit voor het einde van de Koude Oorlog?**

Crisis in de Sovjet-Unie

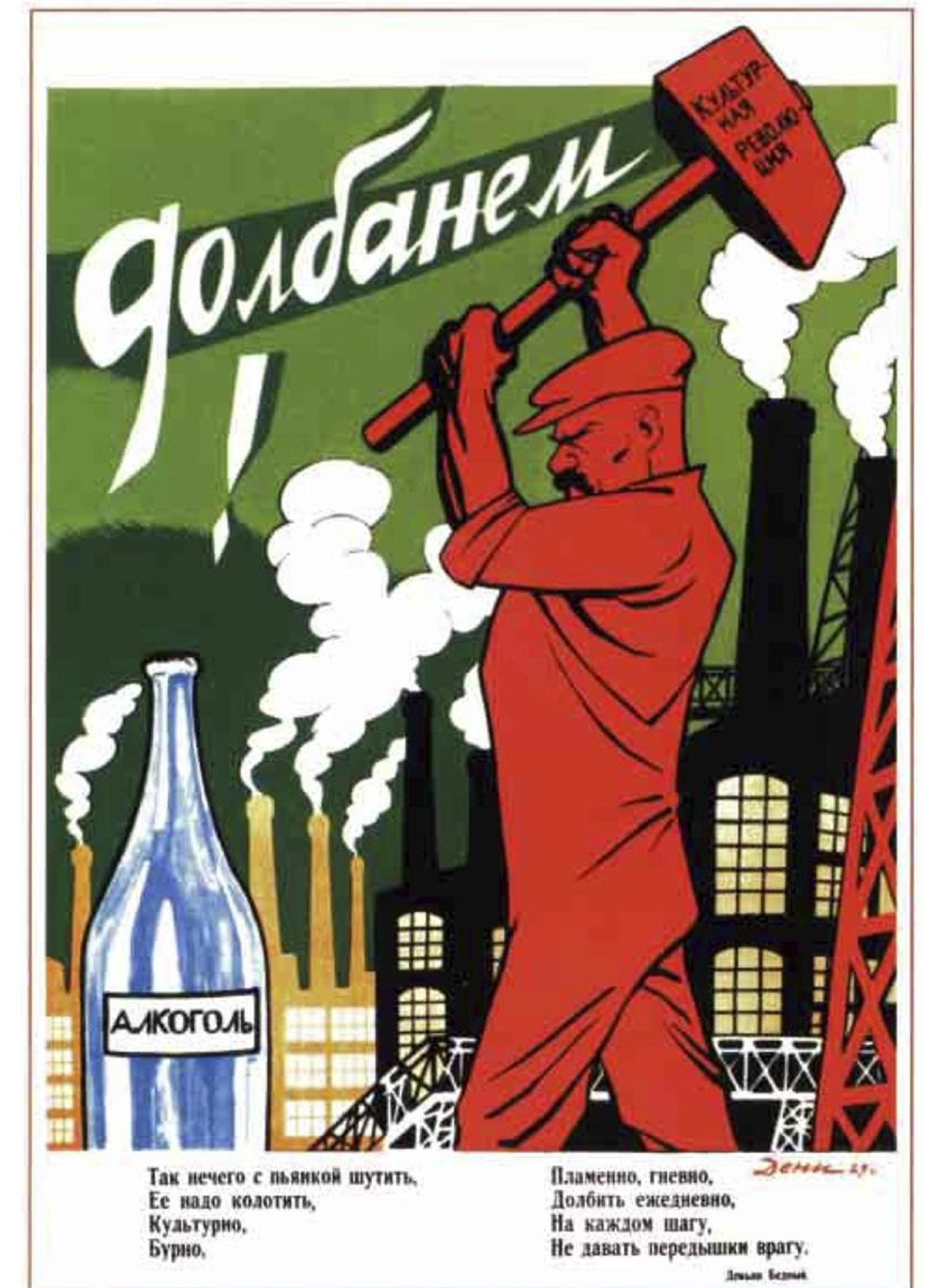
Aan het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw stond de Sovjet-Unie er slecht voor. Het werd steeds duidelijker dat de planeconomie niet werkte. De ambtenaren in Moskou bepaalden hoe en waar de producten gemaakt moesten worden en controleerden het productieproces. Dat leidde tot een enorme bureaucratie. Hierdoor waren er van sommige producten te veel en van andere weer te weinig. Bovendien was de kwaliteit vaak slecht. Deze planeconomie had nog een groot nadeel. De bureaucratie zorgde ervoor dat alles traag verliep. Dit werkte door in de houding en motivatie van de bevolking. Het viel journaliste Ellen Verbeek op dat de burgers in de Sovjet-Unie buitengewoon grof in de omgang waren.

BRON 25

Grof in de omgang
In een winkel, bijvoorbeeld, kijkt de verkoopster bij voorkeur de andere kant op wanneer ze je iets overhandigt. Bij een kassa smijt de caissière het wisselgeld in het bakje en wanneer je het niet snel genoeg bijeengaart, kun je op een snauw van haar of de wachtende achter je rekenen. In de volgepropte bussen zal niemand ook maar een centimeter wijken om je naar de uitgang te laten gaan. Op straat word je uitgescholden door baboesjka's wanneer je bij kou geen muts draagt of je rok te kort is.
Aangehaald in: M. Krielaars en H. Driessen, red., Ooggetuigen van de Russische geschiedenis in meer dan honderd reportages, 2008.

Hervormingen van Gorbatsjov

In 1985 kwam er een nieuwe partijleider, die zag dat de Sovjet-Unie 'ziek' was: Michail Gorbatsjov. Deze boerenzoon werkte eerst als oogstmedewerker op een groot staatslandbouwbedrijf. Daarna studeerde hij rechten in Moskou. Na zijn studie vervulde hij verschillende functies binnen de Communistische Partij. In 1979 werd hij lid van het Politbureau, het dagelijks bestuur van de Communistische Partij. In de Sovjet-Unie lag de feitelijke macht bij dit Politbureau. In 1985 werd Gorbatsjov de algemeen leider van het Politbureau. Gorbatsjov kwam met een groot programma van

BRON 26 Meteen na zijn benoeming wilde Gorbatsjov een van de kernproblemen aanpakken waarmee de Sovjet-Unie worstelde: het alcoholisme.

veranderingen. Hierbij draaide het om ***perestrojka*** en ***glasnost***. *Perestrojka* betekent 'hervorming'. Gorbatsjov was niet van plan om de planeconomie af te schaffen, maar hij wilde die zo veranderen dat de economie weer gezond werd. Door het gedeeltelijk invoeren van de vrijemarkteconomie en het weer toelaten van kleine eigen bedrijfjes, moest de productie verhoogd worden. Daarnaast vroeg hij het Westen om te helpen bij het herstel van de Sovjeteconomie.
Het geld dat hiervoor nodig was, wilde hij halen bij de defensie. Gorbatsjov rekende uit dat de Amerikaanse economie vier keer zo groot was als die van de Sovjet-Unie. In zijn ogen kon de Sovjet-Unie onmogelijk een leger hebben dat net zo groot en sterk was als dat van de Verenigde Staten. Hij zette er het mes in. Zo haalde hij een groot deel van de Sovjettroepen terug uit de landen van het Warschaupact. Ook maakte hij een einde aan de dure **wapenwedloop**.
Niet alleen de economie moest hervormd worden, ook in de rest van de maatschappij moest meer 'openheid' komen. Gorbatsjov noemde dat *glasnost*. Hervormingen kunnen alleen slagen als mensen de vrijheid hebben om voor hun eigen mening uit te komen. Voor het eerst kregen personen in hoge functies openlijk kritiek.

BRON 27 Hongaarse grenswachten begonnen begin mei 1989 met het verwijderen van de prikkeldraadversperringen bij de grens met Oostenrijk.

Het Oostblok valt uiteen

Omdat Gorbatsjov al zijn aandacht op de Sovjet-Unie wilde concentreren, kon hij zich niet meer op dezelfde manier met de Oostbloklanden bezighouden als zijn voorgangers. Het was voor de leiders van de Oostbloklanden dan ook even slikken toen Gorbatsjov hun meteen na zijn benoeming meedeelde dat ze niet langer hoefden te rekenen op een militaire interventie door troepen van de Sovjet-Unie om hen in het zadel te houden. Zij moesten zelf de steun van hun bevolking zien te winnen of te behouden.

In één land sloeg de nieuwe politiek van Gorbatsjov meteen aan: Hongarije. Een week nadat op 25 april 1989 de eerste eenheden van het Rode Leger uit dit land vertrokken, knipten Hongaarse grenswachten het prikkeldraad van de zwaarbewaakte grens met Oostenrijk door. Voor het eerst was er een groot gat in het IJzeren Gordijn. Hierdoor was ontsnapping naar het Westen mogelijk.

BRON 28 Op 23 augustus 1989, vijftig jaar na sluiting van het Molotov-Von Ribbentroppact, vond er een bijzondere manifestatie plaats. Twee miljoen mensen vormden gedurende een kwartier aan aaneengesloten 600 km lange menselijke ketting. Deze mensenmassa verbond de drie Baltische hoofdsteden met elkaar: Vilnius (Litouwen), Riga (Letland) en Tallinn (Estland).

De val van de Muur

De regering van de DDR kwam door deze ontwikkelingen in grote problemen. Hoe meer maatregelen zij nam om te voorkomen dat mensen het land ontvluchtten, hoe groter de onrust in eigen land werd. In november 1989 was er geen houden meer aan. Toen tienduizenden DDR-burgers eensgezind naar de Muur wandelden, durfden de grenswachten geen geweld te gebruiken en werd de poort geopend. Een Amerikaanse historicus was hiervan getuige.

BRON 29

De Muur valt

De afbraak van de Muur begon op donderdag 9 november, kort nadat de eerste golf Oost-Berlijners, of '*Ostlers*' zoals de West-Berlijners hen noemen, het Westen binnenstroomde. Eén *Ostler*, een jongeman met een rugzak, wist op een of andere manier op de Muur recht tegenover de Brandenburgse Poort te klimmen. Hij wandelde er bovenop en zwaaide achteloos met zijn armen, een uitstekend doelwit voor de kogels die vele andere Muurbeklimmers noodlottig waren geweest. De grenswachten schoten met een nieuw wapen: een waterkanon, maar zonder al te veel overtuiging. De veroveraar van de Muur zette zijn wandeling voort, drijfnat, tot de grenswachters het maar opgaven. Toen opende hij zijn rugzak en goot het water naar het oosten, alsof hij wilde zeggen: 'Dat was het dan.'
Enkele minuten later stonden er honderden *Ostler* en *Westler* op de Muur, die elkaar omarmden en bloemen gaven, dansten, wijn dronken, nieuwe 'veroveraars' naar boven hesen – en op de Muur zelf inhakten. Tegen middernacht, onder een volle maan en het licht van de schijnwerpers op de wachttorens in niemandsland, krioelden duizenden figuren rond de Muur, hamerend, beitelend, zijn oppervlak aanvretend als een kolonie roofmieren.

Bron: R. Darnton, Berlijns Dagboek 1989-1990, 1990.

BRON 30 De val van de Muur (9 november 1989) leidde tot een groot volksfeest. Jonge mensen beklommen de Muur en maakten duidelijk dat voor hen de Koude Oorlog voorbij was.

Duitse eenwording

Na de val van de Muur vertrokken tienduizenden Oost-Duitsers naar het Westen. De West-Duitse regeringsleider Helmut Kohl zag nu een goede kans om de BRD en de DDR te verenigen in één Duitsland. De Verenigde Staten en de andere Europese landen steunden hem hierin vanaf het begin: het Westblok zou hierdoor groter en sterker worden en het Oostblok zou nog verder verzwakken. Omdat Gorbatsjov zijn handen vol had met problemen in eigen land, werkte hij niet tegen.

BRON 31 Tekenaar Frits Müller maakte in 1990 met een politieke prent duidelijk hoe hij aankeek tegen de eenwording van de BRD en de DDR.

Bij de democratische verkiezingen die in Oost-Duitsland gehouden werden, wonnen de partijen die zich wilden aansluiten bij West-Duitsland. Op 3 oktober 1990 gingen de DDR en de BRD samen; voortaan was er weer sprake van één Duitsland. Berlijn werd de hoofdstad van het verenigde Duitsland. De verschillen tussen de vroegere BRD en DDR waren groot. Oost-Duitsland had in vergelijking met West-Duitsland een weinig efficiënte landbouw en industrie en de infrastructuur voldeed niet aan de moderne maatstaven. Het kostte veel tijd en geld om beide delen weer op elkaar te laten lijken. In de jaren die volgden, kostte dit het vroegere West-Duitsland meer dan 900 miljard euro.

Het einde van de Sovjet-Unie

De glasnost en perestrojka hadden in de Sovjet-Unie zo veel op gang gebracht, dat Gorbatsjov het proces niet meer in de hand kon houden. Door de komst van nieuwe kleine bedrijfjes en een gedeeltelijk vrije markt werden de prijzen door 'de markt' bepaald in plaats van door 'de staat'. Het gevolg was dat de prijzen snel stegen, ook die van levensmiddelen schoten omhoog. De lonen bleven laag. Hierdoor nam de ontevredenheid onder de bevolking toe.

Door de glasnost veranderde ook de politiek. Er werden steeds meer onafhankelijke kandidaten gekozen. Hierdoor raakte de Communistische Partij haar overwicht kwijt. In de grensgebieden van de Sovjet-Unie kreeg het nationalisme weer de ruimte. De deelrepublieken eisten onafhankelijkheid. Het begon in maart 1990 in Litouwen. Andere gebieden volgden dit voorbeeld. Eind december 1991 was de ontbinding van de Sovjet-Unie compleet. In plaats van één supermacht waren er nu vijftien onafhankelijke staten (waarvan Rusland de grootste was).

Met het wegvallen van de bondgenoten in Oost-Europa en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie kwam er tussen 1989 en 1991 plotseling een einde aan de Koude Oorlog. Dit einde kwam snel en voor velen onverwacht én het verliep – wonder boven wonder – geweldloos. Na het einde van de Koude Oorlog bleef er nog maar één supermacht over: de Verenigde Staten.
Met het uiteenvallen van het Oostblok veranderde er ook veel in Midden- en Oost-Europa. Aan de westgrens van Rusland kwamen er nieuwe onafhankelijke landen bij.

BRON 32 Een spotprent met Gorbatsjov in de hoofdrol.

7 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

9 Tijd van de wereldoorlogen

1 Het totalitair karakter van het communistisch politiek systeem.

10 Tijd van televisie en computer

2 De blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog.

JE WEET

Hoe de tegenstelling tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oostblok tot steeds meer spanning in de wereld leidde.

1 Hoe na het einde van de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tegenover elkaar kwamen te staan en welke gevolgen dat voor Duitsland had.
2 Hoe de landen in Oost-Europa deel gingen uitmaken van het communistische Oostblok en wat de gevolgen daarvan waren voor de inwoners van die landen.
3 Hoe de wederopbouw in de West-Europese landen tot het begin van de Europese integratie leidde.
4 Wat de oorzaken van de ineenstorting van het communistische Oostblok waren en hoe dit voor het einde van de Koude Oorlog zorgde.

JE KUNT

1 Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert). Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen en dat niet alles tegelijkertijd hoeft te veranderen.
2 Je kunt bronnen beoordelen op hun betrouwbaarheid. Je doet dit door te vragen wanneer de bron is gemaakt, hoe de maker van de bron aan zijn informatie is gekomen en met welke bedoeling hij de bron heeft gemaakt.
3 Je kunt de begrippen oorzaak en gevolg hanteren. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. Wat er gebeurt is het gevolg. Oorzaak en gevolg vormen meestal een keten waarbij het gevolg ook weer een oorzaak is. Je kunt verschillende soorten oorzaken en gevolgen onderscheiden (zoals politieke, economische en culturele). Ook is er variatie in de tijd. Dan spreken we van korte en lange termijn. Bovendien zijn er bedoelde en onbedoelde gevolgen.
4 Je kunt bij het beoordelen van de betrouwbaarheid van een bron je realiseren dat mensen vroeger of elders anders dachten en handelden dan dat we nu gewend zijn te doen. Gebondenheid aan tijd en plaats is dat mensen vroeger (tijd) of in andere landen (plaats) of in een andere cultuur anders denken over bepaalde situaties dan wat wij nu en hier gewend zijn.

1900

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

- **1945** ▸ Conferentie van Jalta
  Einde van de Tweede Wereldoorlog
  Conferentie van Potsdam
- **1947** ▸ Trumandoctrine en Marshallplan
- **1948/1949** ▸ Blokkade van Berlijn
- **1949** ▸ Oprichting BRD en DDR
  Oprichting NAVO

1950

- **1951** ▸ Oprichting EGKS
- **1955** ▸ Oprichting Warschaupact
- **1956** ▸ Hongaarse Opstand
- **1957** ▸ Oprichting EEG

1960

- **1961** ▸ Bouw van de Muur
- **1968** ▸ Praagse lente
  Brezjnevdoctrine

1970

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

1980

- **1989** ▸ Val van de Muur

1990

- **1990** ▸ Hereniging BRD en DDR
- **1991** ▸ Uiteenvallen van de Sovjet-Unie

2000

BEGRIPPEN

bezettingszones
In 1945 werd het bestuur over Duitsland en Berlijn in handen gelegd van vertegenwoordigers van vier landen (Groot-Brittannië, Verenigde Staten, Frankrijk en Sovjet-Unie), die ieder een gedeelte van het territorium van Duitsland en Berlijn kregen toegewezen.

Bondsrepubliek Duitsland (BRD)
Land dat in 1949 ontstond door samenvoeging van de drie westelijke bezettingszones; ook bekend als West-Duitsland.

Brezjnevdoctrine
In 1968 gelanceerde politiek waardoor de Sovjet-Unie in een Oostblokland mocht ingrijpen als dat land uit het Warschaupact wilde stappen of de greep van de Communistische Partij wilde verslappen.

collectivisatie
Samenvoegen van bestaande zelfstandige boerderijen tot grote gezamenlijke (collectieve) boerderijen.

de Grote Drie
Naam voor de regeringsleiders van Groot-Brittannië (Churchill), de Verenigde Staten (Roosevelt) en de Sovjet-Unie (Stalin) die tijdens de Tweede Wereldoorlog als geallieerden gezamenlijk tegen Duitsland en Japan optrokken.

destalinisatie
In 1956 maakte Chroesjtsjov een einde aan de enorme persoonsverheerlijking van Stalin, wat ook leidde tot een (tijdelijke) vermindering van de spanning tussen Oost en West.

Duitse Democratische Republiek (DDR)
Land dat in 1949 ontstond uit de oostelijke bezettingszone; ook bekend als Oost-Duitsland.

Europese Economische Gemeenschap (EEG)
Samenwerkingsverband tussen Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië om een gemeenschappelijke markt te vormen met een vrij verkeer van personen, goederen en diensten.

Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS)
Eerste Europese supranationale organisatie, opgericht om de kolen- en staalindustrie gezamenlijk te beheren (lidstaten: Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië).

Europese Unie (EU)
Samenwerkingsverband tussen Europese landen op economisch, politiek en juridisch gebied.

glasnost
Nieuwe politiek van openheid waardoor de burgers in de Sovjet-Unie de mogelijkheid kregen om kritiek op het communistische bestuur te uiten.

Goelag Archipel
Verzamelnaam voor een groep moeilijk toegankelijke strafkampen in de Sovjet-Unie.

IJzeren Gordijn
Tijdens de Koude Oorlog gangbare naam voor de hermetisch afgesloten grens tussen het westen en het oosten van Europa.

invloedssfeer
Gebied waar een staat veel invloed kan laten gelden, meestal met stilzwijgende goedkeuring van andere staten.

Koude Oorlog
Periode van vijandschap (1945-1985/9) tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oosten, waarin het nooit tot een échte oorlog tussen de grootmachten (de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie) kwam.

Marshallplan
Economisch hulpprogramma van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Marshall, om na de Tweede Wereldoorlog Europa weer op de been te brengen.

Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)
Militair bondgenootschap van het Westblok, opgericht in 1949, met als doel West-Europa tegen het communisme te beschermen.

Oostblok
Groep Oost-Europese communistische landen onder leiding van de Sovjet-Unie.

perestrojka
Nieuwe politiek om de economie van de Sovjet-Unie te hervormen.

satellietstaten
Staten die politiek, economisch en militair volledig onder controle staan en afhankelijk zijn van een ander land.

supermacht
Land dat zo veel macht heeft dat het in staat is om de loop van de (wereld)geschiedenis beslissend te beïnvloeden.

Trumandoctrine
Door de Amerikaanse president Truman verkondigde richtlijn dat het Westen ieder land (eventueel militair) mag steunen waar een communistische machtsovername dreigt.

Verenigde Naties (VN)
Organisatie die tot doel heeft de vrede en veiligheid in de wereld te bewaren en het leven van mensen te verbeteren.

wapenwedloop
Denkbeeldige wedstrijd tussen het Oostblok en Westblok waarbij partijen steeds meer en krachtiger (kern)wapens ontwikkelden om zich veiliger te voelen en de andere partij af te schrikken.

Warschaupact
Militair bondgenootschap van de Sovjet-Unie en de Oostbloklanden, opgericht in 1955.

Westblok
Groep kapitalistische landen onder leiding van de Verenigde Staten.

BRON 33 De lidstaten van de Europese Unie.

8 De lange weg naar gelijkheid

BRON 1 Dit groepsportret van Benedenlandse Surinaamse indianen met een Europese man werd in 1883 in Suriname gemaakt door Photographie Française. De fotograaf kreeg van het Museum Volkenkunde te Leiden nadrukkelijk de opdracht de indianen te fotograferen 'voor de wetenschap'.

MODERNE TIJD
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

Fundamenteel machtsverschil

In 1883 vond een Wereldtentoonstelling in Amsterdam plaats. Toeschouwers die de tentoonstelling bezochten konden niet alleen, zoals op andere wereldtentoonstellingen, de nieuwste technische uitvindingen bewonderen. Het was de Koloniale Wereldtentoonstelling. Hutjes waren nagebouwd, 'exotische' kleding werd geshowd én: de bevolking van de koloniën werd tentoongesteld. Tot in de jaren veertig van de twintigste eeuw, werd de inheemse bevolking van de koloniën getoond in voorstellingen en dierentuinen. De donkere mannen en vrouwen die meestal halfnaakt rondliepen, waren een ware rage. Er gingen kaarten rond van halfnaakte dansende vrouwen. Blanke vrouwen mochten niet te dicht bij de 'inboorlingen' komen, omdat ze steeds geneigd waren de mannen aan te raken. De mensen uit Afrika, Azië en andere gebieden waren voor westerse mensen niet meer dan voorwerpen om ten toon te stellen en naar te kijken.
Van gelijkheid tussen Europeanen en niet-Europeanen was dus geen sprake. Door het grote verschil in welvaart en macht hadden Europeanen een groot deel van de wereld hun bestuur op kunnen leggen. Ze zagen zichzelf als een verheven ras dat de rest van de wereld naar beschaving moest leiden. In de loop van de twintigste eeuw werden deze verschillen kleiner, totdat het beeld van de superieure blanke Europeaan na twee wereldoorlogen letterlijk aan flarden was geschoten.

Vlak na de Eerste Wereldoorlog beklaagde de Indonesische nationalist Soekarno zich al over deze superieure, vaderlijke houding van de Nederlanders. Hij wilde laten weten dat inwoners van de koloniën het Nederlandse bestuur niet als iets goeds zagen, maar als onderdrukking. Nederlanders mochten dan wel vinden dat ze welvaart en beschaving brachten, in Indonesië voelden ze dat niet zo. In 1931 schreef Soekarno erover in zijn boek *Indonesië klaagt aan!* (bron 2).

Dekolonisatie

In de twintigste eeuw is de wereldkaart flink veranderd. Na de Eerste Wereldoorlog zijn in Europa en in het Midden-Oosten nieuwe staten gesticht. Deze gebieden hadden eerder bijvoorbeeld tot het Habsburgse Rijk en tot het Ottomaanse Rijk behoord. De nieuwe staten in Europa waren geheel zelfstandig. De staten in het Midden-Oosten waren echter helemaal niet vrij. De Volkenbond gaf die als mandaatgebieden aan de imperialistische mogendheden Frankrijk en Groot-Brittannië, die de gebieden behandelden als koloniën.
De situatie van de koloniën zou echter spoedig veranderen. Net als Soekarno eisten steeds meer nationalisten een eigen bestuur, en na 1945 vond men steeds vaker een gewillig oor: bij het eigen volk én bij de grootmachten in de wereld.

De wereldrijken slonken in rap tempo. Soms werd de onafhankelijkheid 'gegeven', andere keren moest deze bevochten worden. Het leidde ertoe dat de wereld tot in de jaren zestig een groot aantal nieuwe staten rijker werd.

BRON 2

Soekarno klaagt het imperialisme aan

Het ware doel der kolonisatie is de exploitatie van een volk, dat op een lageren trap van ontwikkeling staat; in vrome tijden verbergt men dit achter het mom van 'Christendom' en in verlichte tijden achter dat van 'beschaving der Inlanders'. Of zoals Friedrich Engels spottend uitroept: 'De Engelschen zeggen altijd Christendom en meenen dan katoen!'

Zucht naar winst, Edelachtbare Heeren Rechters, en zucht naar winst alleen dreef Columbus over den wijden Atlantischen Oceaan; zucht naar winst deed Vasco di Gama en Bartholomeus Diaz de stormen van den Indischen Oceaan trotseeren, zucht naar winst waren het kompas en de Noorderster van Admiraal Drake, Magelhaens, Heemskerk en Cornelis de Houtman. Zucht naar winst was het wezen der V.O.C. in de 17e en 18e eeuw; de zucht naar winst is de oorzaak van de race naar koloniaal bezit in de 19e eeuw, nadat het moderne kapitalisme zich in Europa en Amerika had gevestigd.'

Naar: Soekarno, Indonesië klaagt aan! 1931.

Het belang van dekolonisatie

De dekolonisatie is nog niet afgerond. Na de onafhankelijkheid is er binnen de nieuwe, zelfstandige staten opnieuw strijd om ontwikkeling, macht en geld. Doordat de koloniale overheersers in het verleden op de kaart kaarsrechte grenzen tussen hun gebieden hebben getrokken, wonen nu veel mensen bij elkaar in een land, zonder dat ze zich één volk voelen. Ze willen niet in een 'westerse creatie' wonen en proberen grenzen, leiders en levenswijzen te hervormen. Problemen als het Joods-Palestijns conflict vinden een oorsprong in de periode van het Britse mandaat en de dekolonisatie. Ook sommige gewelddadige moslim-extremisten erkennen de grenzen niet die na de Eerste Wereldoorlog in het Midden-Oosten zijn getrokken. Als teken van protest verbranden ze hun paspoort.

Nederland is een multiculturele samenleving die zijn wortels heeft in het koloniale verleden én in de beëindiging daarvan. Denk aan het grote aantal Surinamers dat na de onafhankelijkheid in 1975 naar Nederland is gemigreerd.

Dekolonisatie heeft de verhoudingen in de wereld na 1945 ingrijpend veranderd.

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.

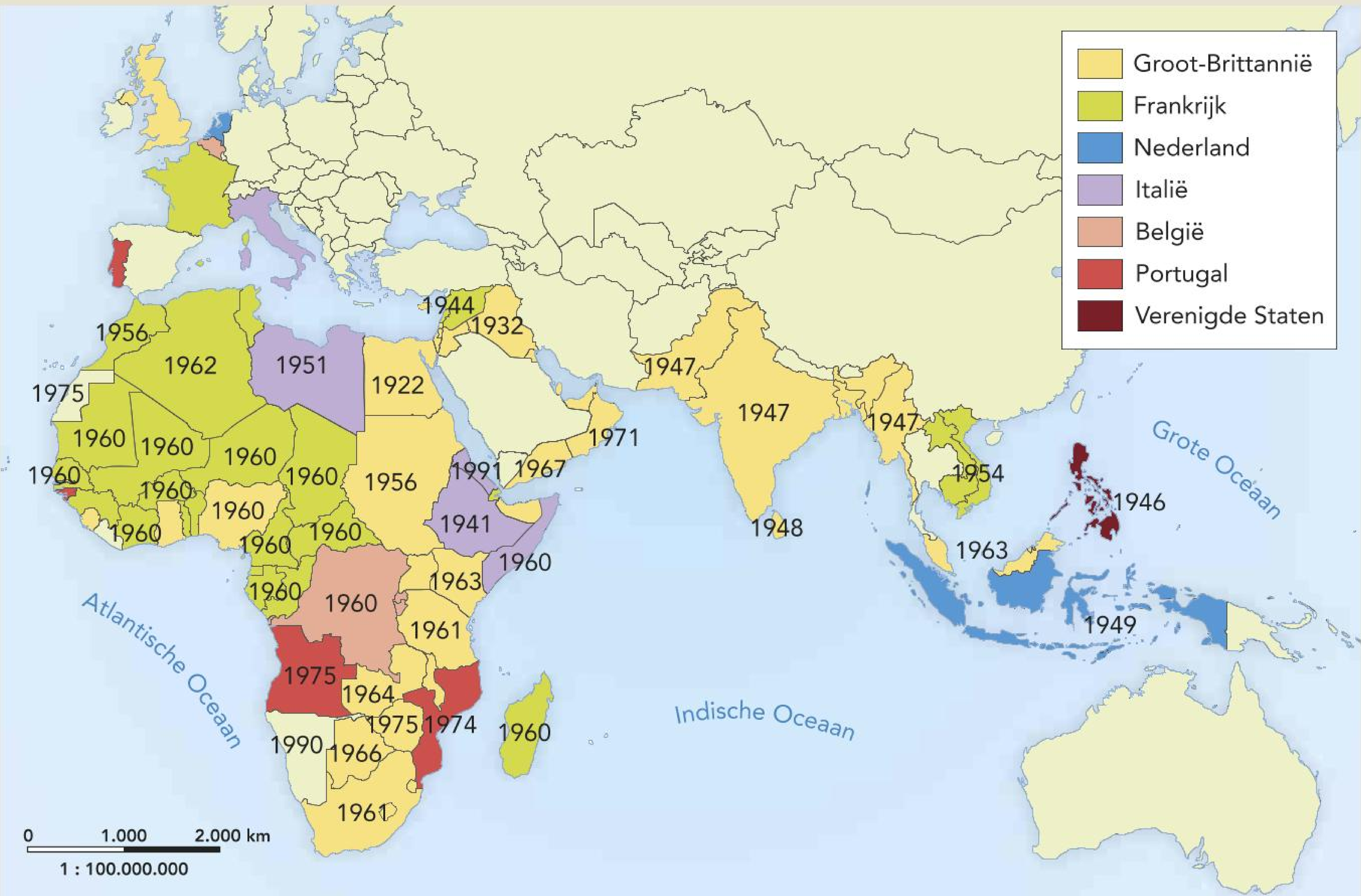
HOOFDVRAAG

Waardoor verliep de dekolonisatie in de verschillende koloniën zo verschillend?

DEELVRAGEN

1 Was de Tweede Wereldoorlog oorzaak of katalysator van de dekolonisatie?
2 Waarom leidde de dekolonisatie van Indonesië tot oorlog?
3 Welke invloed had het koloniale verleden op Suriname?
4 Waarom is er na het ontstaan van de staat Israël geen stabiele vrede gevolgd?

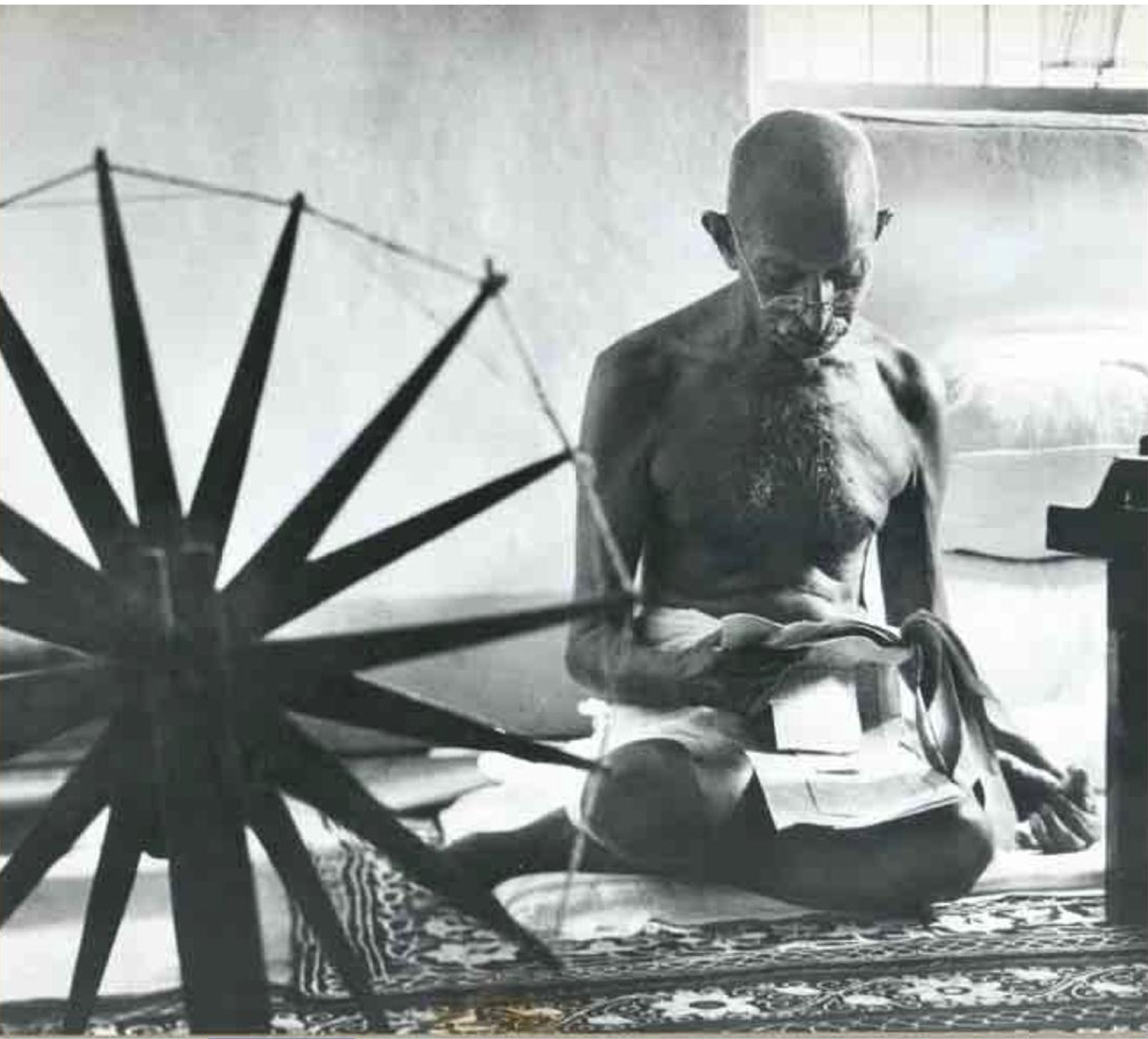
BRON 3 Op de afbeelding zie je een kaart van de dekolonisatie. De kleur van de landen in Europa komt overeen met de kleur van de voormalige koloniën elders in de wereld. Indonesië bijvoorbeeld, heeft dezelfde kleur als Nederland, omdat dat een kolonie van Nederland was. In de voormalige koloniën staat het jaartal waarin ze onafhankelijk zijn geworden.

8 1 Wisseling van de macht

DEELVRAAG

1 Was de Tweede Wereldoorlog oorzaak of katalysator van de dekolonisatie?

BRON 4 Mahatma Gandhi, volop in verzet. Door katoen te spinnen en daar kleding van te maken, hoefde hij geen katoenen kleding van de Britten te kopen. Gandhi riep iedereen op om hetzelfde te doen uit verzet tegen de Britse overheersing. Ruwe katoen was het belangrijkste product dat de Britten uit India haalden. En de katoenen stoffen die de Britten daarvan maakten, werden voor een deel weer verkocht aan de inwoners van Brits-Indië. Foto uit eind jaren 1920.

Gandhi als boegbeeld

India was hét voorbeeld voor Aziaten en Afrikanen die streefden naar onafhankelijkheid. Het vrijheidsstreven daar werd geïnspireerd door Mahatma Gandhi (1869-1948). Deze kleine tengere man met een ijzeren wil bond de strijd aan met het grote Britse Rijk. Hij deed dat echter niet door de wapens op te nemen. Gandhi bepleitte **vreedzame burgerlijke ongehoorzaamheid** als verzet tegen het imperialisme. Hij bestreed de Britse macht door symbolen van de Indiase (hindoe)gemeenschap te benadrukken en oneerlijke koloniale regels niet na te leven (bron 5).

BRON 5

Mahatma Gandhi over de Britse wijze van regeren

Ik erken u als mijn regeerders, maar ofschoon u de regeerders bent, zult u slechts kunnen blijven als dienaren van het volk. Niet wij hebben te doen wat u wenst, maar u wat wij wensen. We houden uw civilisatie voor het omgekeerde van ware beschaving. We beschouwen onze beschaving als ver uitgaande boven de uwe.

Uw scholen en rechtbanken achten we nutteloos. De taal van India is niet Engels, maar Hindi. We kunnen niet toestaan dat u geld besteedt aan spoorwegen en het leger. We hebben geen behoefte aan Europese kleding. We kunnen slechts samenwerken als onze plannen parallel lopen. Dit wordt niet aanmatigend tot u gezegd. U hebt grote militaire macht. Als u wilt, kunt u ons verbrijzelen door de mond van het kanon. Maar als u tegen onze wil handelt, zullen we u niet helpen. En we weten dat u zonder onze hulp geen stap voorwaarts kunt doen.

Naar: P.A.M. Geurts, Bronnenboek. De laatste vijftig jaar in teksten en documenten, 1971.

Een deel van de inheemse elite in Afrikaanse en Aziatische koloniën was, net als Gandhi, geschoold in het 'moederland'. Ze hadden daar de ideeën van democratie en zelfbeschikkingsrecht bestudeerd en kwamen net als Gandhi tot het besef dat hun volk niet als gelijke werd beschouwd door de Britten. Er ontstond verzet tegen raciale ongelijkheid en tegen de uitbuiting door een kolonisator. Inwoners van de koloniën eisten hun persoonlijke waardigheid op. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was immers al gebleken dat de kolonisatoren minder superieur waren dan voorheen gedacht werd.

De Tweede Wereldoorlog als breekpunt?

Na de uitputtingsslag tegen Duitsland waren grote delen van Europa een economische puinhoop. Met de hulp van de Verenigde Staten begonnen de West-Europeanen aan de wederopbouw van hun eigen land. Het ontbrak echter aan geld om het koloniale bestuur weer op te pakken. Niet alleen door geldgebrek hadden velen geen zin meer in een koloniaal avontuur. De Europeanen hadden hun prestige verloren. Japan had als Aziatische macht de koloniale macht van Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland gebroken. Nationalistische bewegingen in de koloniën waren sterker geworden (met name in Azië) en probeerden te voorkomen dat het koloniaal bestuur opnieuw zou worden gevestigd. In de koloniën duldden steeds meer mensen de vreemde overheersers niet meer.

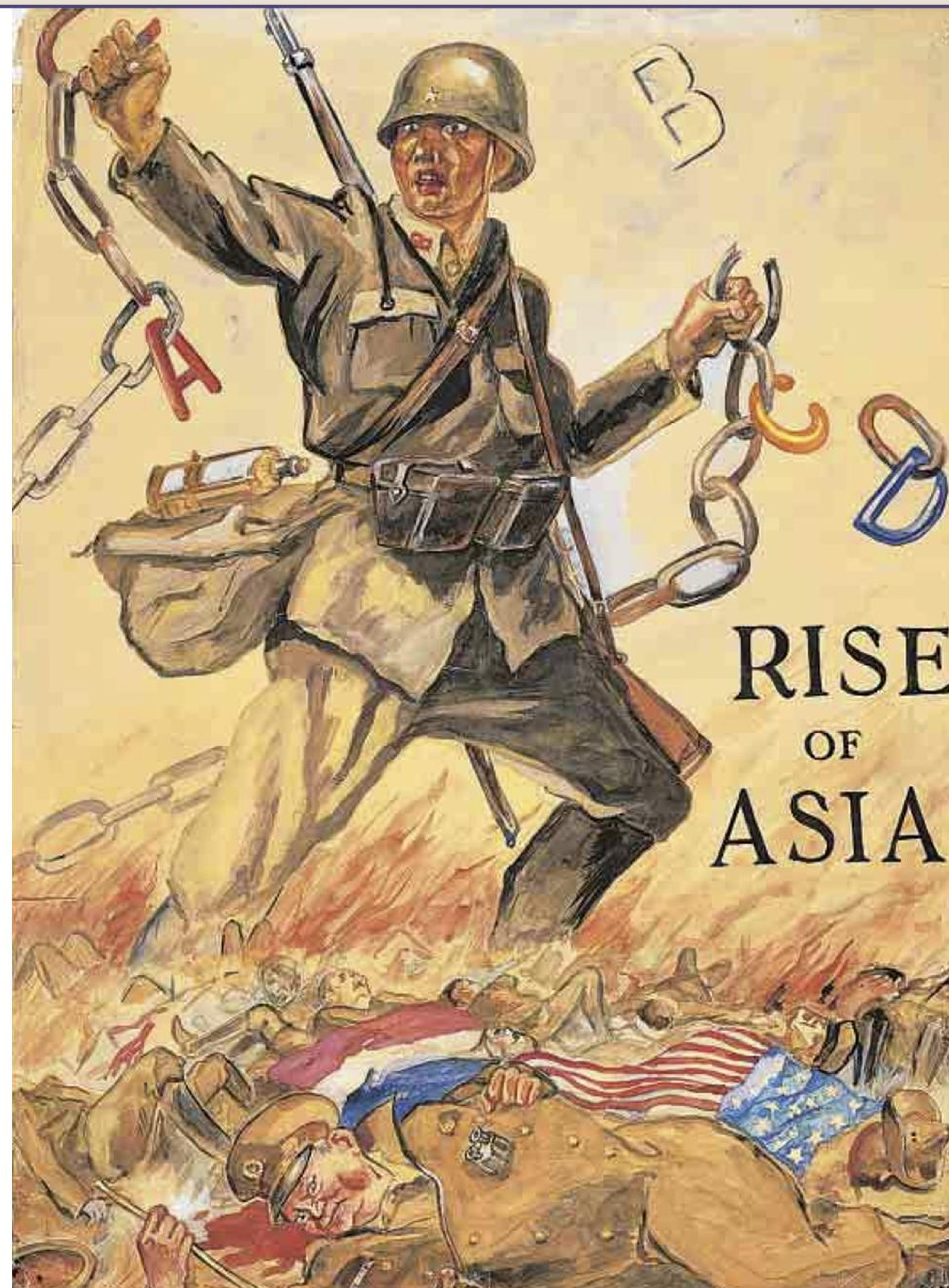
De belangrijkste koloniale mogendheden waren niet alleen in de koloniën, maar ook op het wereldtoneel hun macht kwijt. Ook al waren Frankrijk en Groot-Brittannië nog wel landen van aanzien, ze hadden hun leidende rol moeten afstaan aan de Verenigde Staten (VS) en de Sovjet-Unie. Beide grootmachten waren tegenstanders van het imperialisme. De Sovjet-Unie was communistisch. Communisten zagen het imperialisme als de ergste vorm van kapitalisme: voor je eigen gewin andere landen veroveren, overheersen en uitbuiten. De Verenigde Staten waren vroeger zelf een kolonie geweest. Na de overwinning op de nazi's moest de wereld beter worden en vrijer. In die wereld pasten geen koloniën meer. De Amerikaanse president Roosevelt en de Britse premier Churchill hadden tijdens de Tweede Wereldoorlog het Atlantisch Handvest ondertekend. Hierin stond hoe een betere wereld er volgens hen na de oorlog uit zou moeten zien (bron 6).

BRON 6

Punten uit het Atlantisch Handvest

Ten eerste, de landen zoeken geen vergroting, territoriaal of anders;
Ten tweede, zij willen geen territoriale veranderingen zien die niet overeenstemmen met de vrije wil van de betrokken volken;
Ten derde, zij respecteren het recht van volken om hun eigen regeringsvorm te kiezen waaronder ze willen leven; en ze willen de soevereine rechten en zelfbestuur hersteld zien van diegenen van wie ze geroofd zijn;
Ten zesde, na de vernietiging van de Nazitirannie hopen ze dat er een vrede wordt gevestigd die alle naties de mogelijkheden geeft om binnen de eigen grenzen veilig te verblijven.

Naar: The Avalon Project, Atlantic Charter, 14 augustus 1941.

BRON 7 Een Japanse propagandaposter uit 1943, die ook in Vietnam heeft gehangen. Op de afbeelding zie je een soldaat opstaan en zich van ketenen bevrijden. Om dat te onderstrepen staat er geschreven: Rise of Asia (Azië ontwaakt). Het overwonnen westen wordt gesymboliseerd door de Amerikaanse en Nederlandse vlag, en op de voorgrond de Britse leider Winston Churchill met de Britse vlag.

Dat het zo'n vaart niet liep met de mooie idealen van beide naties bleek wel uit het feit dat de Britten niet van alle koloniën afscheid wilden nemen en de Verenigde Staten overal ter wereld invloed zochten om het communisme weerstand te bieden: in de koloniën én in de ex-koloniën.

Zelfbeschikkingsrecht en vrijheid in Azië

In de tien jaar na de Tweede Wereldoorlog werden grote delen van Azië onafhankelijk, waaronder Indonesië, India, Pakistan en voormalig Indochina (Laos, Cambodja en Vietnam). De weg naar de onafhankelijkheid verliep verschillend. In Indonesië (paragraaf 8.2) moest men er hard voor vechten. In Pakistan en India kreeg men echter betrekkelijk vredig de autonomie. Dat wil niet zeggen dat met de onafhankelijkheid de problemen voorbij waren. In beide landen kwamen vele duizenden inwoners om het leven bij gewelddadigheden tijdens een migratie van moslims naar Pakistan en van hindoes naar India. Oostelijker, in Vietnam, vielen de meeste slachtoffers tijdens de Vietnamoorlog (1957-1975). De Verenigde Staten wilden na de dekolonisatie namelijk een democratische, kapitalistische staat zien in Vietnam. Hiermee wilden ze de uitbreiding van het communisme voorkomen. De VS stortten zich in een oorlog, die ze uiteindelijk verloren. Niet alleen konden ze het communisme niet indammen, het werd duidelijk dat zelfs de VS niet almachtig waren en niet overal hun zin konden doordrijven.

Afrika

Afrika had (net als Azië) eigen leiders die de overheersers uitdaagden. De Egyptische president Gamal Abdel Nasser was zo'n held voor veel Arabieren. Hoewel Egypte geen kolonie meer was, beheersten de Britten een belangrijke waterweg door Egypte: het Suezkanaal. Dit kanaal bracht de Britten veel inkomsten. Nasser vond dat het Suezkanaal van Egypte was. Zonder overleg nam hij het in 1956 in bezit. De Britten zetten meteen een militaire actie op touw en het lukte ze om het kanaal te heroveren. Toen greep de Sovjet-Unie in. De Sovjets dreigden zelfs een atoomwapen in te zetten als de Britten zich niet terugtrokken. De Verenigde Staten konden niet werkeloos toezien en dwongen de Britten af te zien van de herovering. Nasser had gewonnen, en deze **Suezcrisis** had laten zien hoe de machtsverhoudingen in de wereld lagen.

BRON 8 Gamal Abdel Nasser hijst de Egyptische vlag in Port Saïd bij het Suezkanaal. De Britten zijn hiermee hun heerschappij over hun meest strategische basis in het Midden-Oosten kwijt.

In Afrika verliep de bevrijding van het imperialisme niet overal zo voorspoedig voor de bevolking. In de meeste Afrikaanse koloniën was praktisch geen nationalisme. Veel grenzen van de koloniën waren immers kaarsrecht getrokken door de kolonisatoren, dwars door stamgebieden heen. Wat een staat was konden velen zich niet voorstellen, en daarom gingen eigen stam en familie voor. Toch ontstonden tot 1980 zo'n veertig onafhankelijke nationale staten. De onafhankelijkheid werd vaak in overleg met de koloniale overheerser verkregen. De elites zagen dat als ze meewerkten, het land stabieler bleef. Dit leidde er wel vaak toe dat de elite alle macht in handen kreeg of dat zich een dictatuur onder leiding van het leger ontwikkelde.

Nieuw kolonialisme en problemen

Niet iedereen zag met de dekolonisatie het einde van de macht van het westen. Landen mochten dan politiek vrij zijn, vaak bleven zij economisch gebonden aan het vroegere moederland. Verschillende Afrikaanse landen kregen bijvoorbeeld financiële hulp als ze beloofden het communisme te bestrijden. Intussen nam de nieuwe bestuurlijke elite in de ex-koloniën meestal een luxe, westerse levensstijl aan. Dat riep onder de arme (vaak strenggelovige) bevolking weer verzet op. Nasser was bijvoorbeeld populair onder zijn Egyptische volk, dat hij bevrijdde van een corrupte en in weelde levende koning. Maar Nasser vervreemdde veel strenggelovige moslims van zich door zijn westerse levensstijl. Protesten daartegen heeft hij hard onderdrukt.

8 2 De worsteling van Indonesië

DEELVRAAG
2 **Waarom leidde de dekolonisatie van Indonesië tot oorlog?**

PKI en PNI willen onafhankelijkheid

‘Persoonlijk hoop ik dat de oplossing voor het koloniale probleem vreedzaam komt,’ zei de nationalist Mohammed Hatta in 1928. ‘Ik vrees echter dat de onafhankelijkheid van Indonesië alleen door geweld tot stand kan komen.’ Hatta had er geen vertrouwen in dat Nederland vrijwillig aan Nederlands-Indië de onafhankelijkheid zou gunnen. In 1916 had het even geleken dat de weg naar onafhankelijkheid was ingeslagen. Er was een **volksraad** ingericht, een soort parlement. De leden mochten echter niet meebeslissen, ze mochten alleen advies geven. Om toch meer invloed te krijgen werden politieke partijen opgericht. De **Partai Kommunis Indonesia (PKI)** bestond al sinds 1914. Deze communistische partij werd nauwgezet door de Nederlanders in de gaten gehouden omdat ze voor snelle algehele onafhankelijkheid was. De PKI werd berucht door de organisatie van een massale opstand in 1926. De Nederlandse regering had er echter lucht van gekregen en sloeg de opstand hard neer. De PKI werd in 1927 verboden. In datzelfde jaar werd de **Partai Nasional Indonesia (PNI)** opgericht. Onder leiding van Soekarno streefde ook die partij openlijk naar honderd procent *merdeka*, onafhankelijkheid. Soekarno had een opleiding tot ingenieur gevolgd aan de eerste technische hogeschool van Nederlands-Indië. Hij was daarna enige tijd werkzaam als architect, maar ging zich al snel inzetten voor de onafhankelijkheid van zijn land.

De toespraken van de begenadigde spreker Soekarno kregen een steeds groter gehoor en hij werd vastgezet. Hoewel het bestuur in Nederlands-Indië niet wilde horen van inspraak en onafhankelijkheid, maakte de Amerikaanse president Roosevelt aan koningin Wilhelmina duidelijk dat de koloniale overheersing niet kon blijven bestaan. Maar de koningin reageerde pas nadat Japan in begin 1942 Nederlands-Indië had bezet. Op 6 december 1942 hield Wilhelmina in Londen voor Radio Oranje een toespraak waarin ze verwees naar het Atlantisch Handvest en het recht op zelfbeschikking voor alle inwoners, ook van het Koninkrijk der Nederlanden.

BRON 9 Indonesië

BRON 10

De rol van de PNI volgens Soekarno
‘Ons beginsel betreffende de Indonesische Vrijheid. Welke wegen moeten wij nemen? De Partai Nasional Indonesia antwoordt hierop in volle overtuiging: de wegen, die voeren naar Indonesia Merdeka! Achter Indonesia Merdeka ziet de P.N.I. de heerlijkheid van het moederland van welvaart en het moederland der grootheid, achter Indonesia Merdeka ziet de P.N.I. het schijnsel der toekomst schitteren!’
Naar: Soekarno, Indonesië klaagt aan! 1931..

BRON 11

Toespraak van Wilhelmina
Koningin Wilhelmina, 6 december 1942:
‘Ik weet dat geen politieke eenheid en verbondenheid op den duur kunnen blijven bestaan, die niet gedragen worden door de vrijwillige aanvaarding en de trouw van de overgrote meerderheid der burgerij. Ik weet, dat Nederland en de Indonesiërs willen samenwerken voor het herstel van hun vrede en geluk. Ik stel mij voor dat zij zich richten zullen op een rijksverband, waarin Nederland, Indonesië, Suriname en Curaçao tezamen deel zullen hebben. Terwijl zij ieder op zichzelf de eigen inwendige aangelegenheden in zelfstandigheid en steunend op eigen kracht, doch met den wil elkander bij te staan, zullen behartigen.’
Naar www.npogeschiedenis.nl.

Tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië werden tienduizenden Nederlanders door de Japanners in zogenaamde ‘Jappenkampen’ vastgezet. Soekarno werd vrijgelaten. Een aantal Indonesische nationalisten werkte actief met de Japanners mee onder leiding van Soekarno. Zij hoopten uiteindelijk van de Japanners hun onafhankelijkheid te krijgen, maar de Japanners wilden Nederlands-Indië voor zichzelf houden, net als de Nederlanders.

Onafhankelijkheid en reactie

Toen de Japanners in 1945 verslagen waren, lieten zij toe dat Soekarno de onafhankelijkheid uitriep.

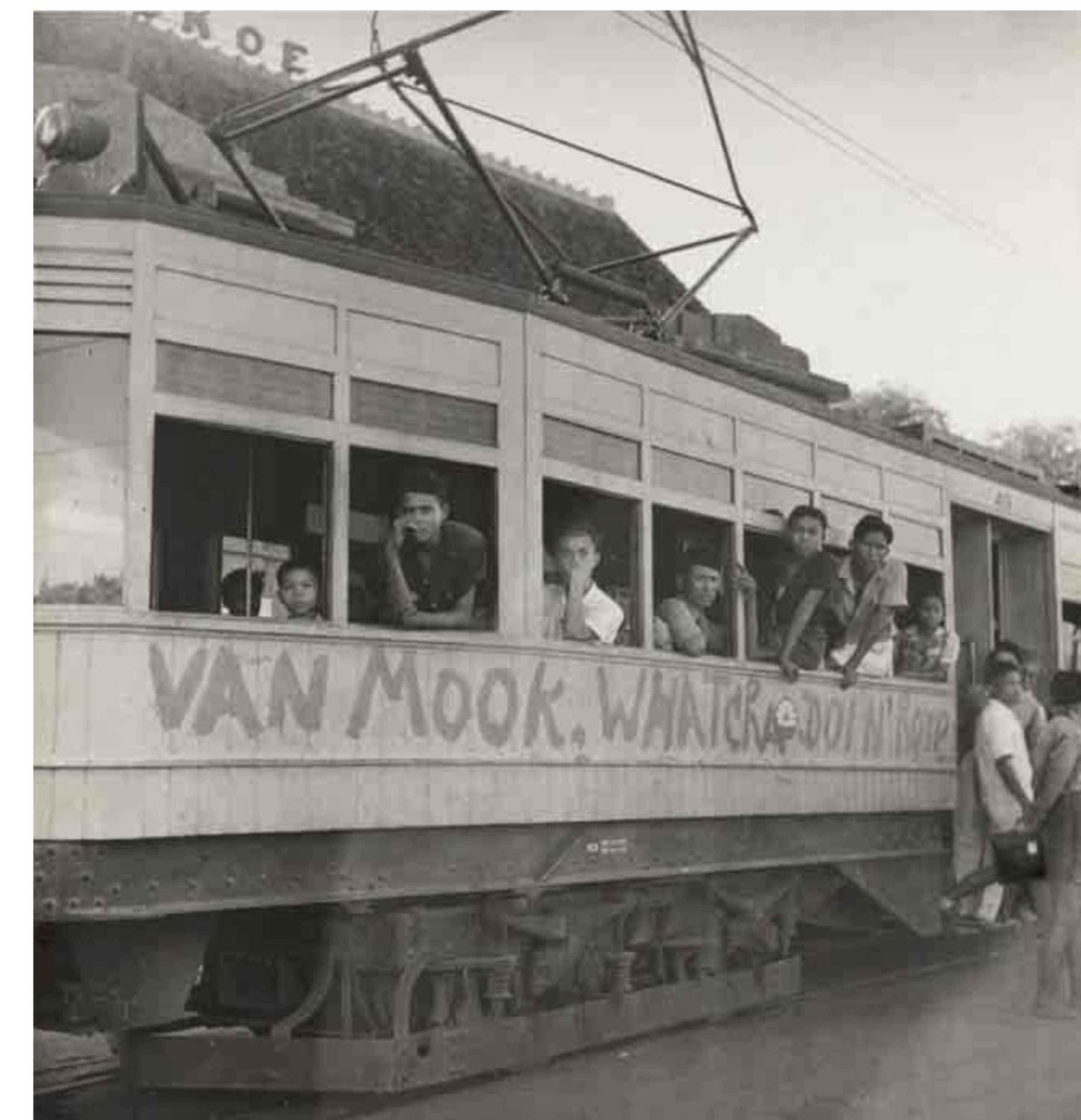
BRON 12

Soekarno roept de onafhankelijkheid uit
Wij, volk van Indonesië verklaren door deze ‘de vrijheid van Indonesië’. Aangelegenheden betreffende de verschuiving der macht en wat daarmede samenhangt, zullen in de kortst mogelijke tijd met toewijding worden uitgewerkt.
Djakarta 17e dag van de 8e maand 2605 (19 augustus 1945).
Uit naam van het Indonesische volk.
Soekarno, Hatta
Naar: P.A.M. Geurts, Bronnenboek. De laatste vijftig jaar in teksten en documenten, 1971.

Fanatieke, vaak jeugdige, nationalisten gebruikten geweld tegen de Nederlanders om te voorkomen dat zij hun oude gezag zouden herstellen. Vanuit Nederland werd een Commissie-Generaal naar Nederlands-Indië gestuurd om met de nationalisten te onderhandelen. Na moeizaam overleg kwam het eind 1946 tot het **Akkoord van Linggadjati**. Nederland erkende de soevereiniteit van de nieuwe republiek over de eilanden Java, Madoera en Sumatra, en men sprak af om een samenwerkingsverband aan te gaan in een Verenigde Staten van Indonesië. Daarnaast zouden Nederland en Indonesië verbonden moeten worden in een unie om gezamenlijke belangen te behartigen. De Nederlandse kroon zou aan het hoofd staan.

BRON 13 De Indonesische tweekleur wordt gehesen in de voortuin van Soekarno’s huis. Het hijsen van de vlag en het zingen van het volkslied, het Indonesia Raja, na het voorlezen van de onafhankelijkheidsverklaring zijn symbolische handelingen die de onafhankelijkheid benadrukken (foto 19 augustus 1945).

BRON 14 In oktober 1945, na zijn aankomst in Indonesië, schrijft luitenant gouverneur-generaal Van Mook, die de Nederlandse regering vertegenwoordigde in Nederlands-Indië, dat hij overal vijandelijke leuzen geschreven zag. Veel Indiërs waren niet blij met de herstel van het Nederlandse bestuur na de oorlog. Op de foto een tram met de leuze: Van Mook, whatcha doin’ here? Foto NIOD (foto oktober 1945), uit: Lambert Giebels, Soekarno. Een biografie.

‘Indië verloren, rampspoed geboren’

‘Linggadjati’ was echter voor veel Nederlanders onacceptabel. Het verlies van de kolonie zou voor Nederland een ramp zijn, dacht men. Na de Tweede Wereldoorlog kon men voor de wederopbouw de broodnodige inkomsten wel gebruiken. In Nederland werd nu aan het Akkoord van Linggadjati een voor Nederland voordeligere uitleg gegeven. Maar die uitleg was weer niet acceptabel voor de nationalisten in Nederlands-Indië, die met hun guerrillastrijd steeds meer controle kregen over Java en Sumatra. Met de zogenaamde Operatie Product die in juli 1947 van start ging, stelden Nederlandse troepen de belangrijke voedsel- en exportproducten veilig. Voor Nederland was deze **politionele actie** een succes. De inkomsten waren veilig en Nederland kon de status van koloniale mogendheid voorlopig behouden. Het moederland kon haar ‘roeping’ weer vervullen om Indië langzamer naar zelfstandigheid te leiden. Protesten tegen het Nederlandse optreden uit de internationale gemeenschap dwongen de regering echter terug aan de onderhandelingstafel.

Buitenlandse druk leidt tot onafhankelijkheid

De onderhandelingen liepen al snel weer vast. Gefrustreerd door haar onvermogen om met politiek overleg het Nederlandse standpunt door te drukken, besloot de Nederlandse regering in november 1948 weer tot actie over te gaan. In deze tweede zogenaamde politionele actie nam het Nederlandse leger de Republikeinse leiding gevangen en veroverde het Jokjakarta. De Indonesiërs zetten hun guerrillaoorlog voort. In deze onafhankelijkheidsoorlog begingen beide partijen verschrikkelijke wreedheden. De Verenigde Naties eiste dat Nederland opnieuw ging onderhandelen. De Verenigde Staten dreigden zelfs de Marshallhulp aan Nederland in te trekken. De VS en de Sovjet-Unie waren immers tegen imperialisme. Het intrekken van de Marshallhulp zou een financiële strop betekenen voor de wederopbouw. Nederland kon daarom niet anders dan de wapens neerleggen en Indonesië onmiddellijk haar onafhankelijkheid gunnen. Op 27 december 1949 droeg Nederland de soevereiniteit over aan de Republiek Indonesië.

BRON 15 27 december 1949: Koningin Juliana en Mohammed Hatta (tweede van links) kijken naar premier Willem Drees tijdens de ceremonie in het paleis op de Dam, waarin de soevereiniteit van de Republiek Indonesië erkend werd. Na de ondertekening van het verdrag werden plechtig de volksliederen, het Indonesia Raja en het Wilhelmus gespeeld.

8 3 Suriname

DEELVRAAG
3 **Welke invloed had het koloniale verleden op Suriname?**

BRON 16 Suriname en de Nederlandse Antillen op een schoolkaart uit 1960.

BRON 17 Een chinees en zijn creoolse vrouw in Suriname, rond 1900.

Suriname vóór de Tweede Wereldoorlog

De geschiedenis van Nederland met Suriname gaat terug tot de zeventiende eeuw. De koloniale periode heeft door de slavenhandel en de arbeidsmigratie grote invloed gehad op de samenstelling van de Surinaamse bevolking. Vanaf 1667 was Suriname een Nederlandse kolonie, waar op de plantages het werk werd gedaan door slaven uit Afrika. In de loop van de negentiende eeuw veranderde de samenleving in Suriname ingrijpend. In 1863 schafte ook Nederland de slavernij af. Om genoeg arbeiders op de plantages te houden, haalde Nederland tot 1873 vooral Chinezen als contractarbeiders naar Suriname. Daarna, tot omstreeks 1916, Brits-Indiërs (**Hindoestanen**). Vervolgens haalde men tot aan de Tweede Wereldoorlog vooral Javaanse contractarbeiders. Deze arbeiders hoopten in dit nieuwe land een bestaan op te bouwen dat beter was dan het armoedige bestaan in hun eigen land. Daar waren ze immers derderangs inwoners, hier hoopten ze gewaardeerde arbeidskrachten te zijn.

BRON 18 *‘Tante Mientje, wordt het niet langzaamaan tijd ...’* Een oudere vrouw in Nederlandse klederdracht geeft de fles aan een jongvolwassen, gekleurde man. Aan de muur hangen foto’s van de jongen, die Suriname voorstelt. Het blijft een kleine jongen en hij wordt als Oranjegezind, deel van het rijk, afgebeeld. De spotprent vergelijkt Nederland met een tante die haar neefje niet zelfstandig wil laten zijn. Tekening van Fritz Behrendt, 1969.

Op weg naar onafhankelijkheid

Nederland was vlak na de Tweede Wereldoorlog niet klaar om de volledige soevereiniteit over te dragen aan Suriname en de Nederlandse Antillen. In 1948 werd na een rondetafelconferentie afgesproken dat Suriname een autonoom onderdeel zou zijn van het rijk. Met autonoom bedoelde men dat Suriname zijn binnenlandse aangelegenheden zelf zou regelen. Het bestuur hiervoor werd door de Surinamers zelf gekozen. Naar buiten toe zou Nederland namens het koninkrijk spreken. Uiteindelijk werden de afspraken in 1954 officieel vastgelegd.
Twintig jaar later, in 1974, verzocht premier Frank Arron van Suriname om volledige zelfstandigheid. De Nederlandse regering, met aan het hoofd premier Joop den Uyl (PvdA), omarmde dit idee meteen. In de jaren zeventig vond men het niet meer beschaafd om nog overzeese gebiedsdelen te hebben. Nederland (vooral de PvdA) wilde de onafhankelijkheid graag een handje helpen, omdat men zichzelf niet meer als kolonisator wilde zien. Er werden afspraken gemaakt over migratierechten en de jonge staat ontving zo'n 4,3 miljard gulden aan ontwikkelingshulp.

BRON 19

'Beesten zijn het'

Aangezien zelfs de grote traditionele partijen geen duidelijke toekomstvisie hebben en weinig doen aan serieuze voorlichting, heeft de 'man in de straat' werkelijk geen flauw idee van wat hem te wachten staat na de onafhankelijkheid. Hij reageert op vragen oppervlakkig en – beïnvloed door zijn milieu en kortzichtige politici – racistisch; de Hindoestanen bang en bezorgd, de creolen zelfverzekerd en optimistisch. Een creoolse krantenverkoper: 'Het zal wel beter worden na de onafhankelijkheid. Het is met een land net als met een kind; het moet eerst leren kruipen en dan leren lopen. Wie niet mee wil werken, moet maar gaan. We doen met de hindoestanen net als Idi Amin: ze er gewoon uitgooien.' Een hindoestaanse onderwijzer/taxichauffeur: 'Die Surinamers (lees creolen) willen alleen maar feesten. Ze geven het geld al uit voordat ze het hebben. Die beesten (lees creolen) willen niet werken. Dit land kan niks worden met zijn vier bevolkingsgroepen. Iedere groep trekt eraan als aan een rubberen band, totdat hij springt. Nederland moet die beesten (lees opnieuw creolen) niet zoveel geld geven. Je geeft een aap toch geen porseleinen kop, die breekt hij.' Hij verwacht ernstige onlusten na de onafhankelijkheid. Een creoolse ambtenaar in Coronie: 'Wij zijn niet bang voor de onafhankelijkheid, dat zijn alleen de kapitalisten en de handelaren.'

Naar: Amigoe di Curaçao: weekblad voor de Curaçaosche eilanden, 25-11-1975.

Verdeeldheid vóór en na de onafhankelijkheid

Het was een uitdaging om een stabiele democratie op te bouwen in een samenleving die zo verdeeld was als de Surinaamse. Elke bevolkingsgroep had zijn partij. Leiders van de verschillende politieke partijen werkten nauw samen, maar moesten zich verantwoorden aan duidelijk etnisch afgebakende groepen. De groepen waren niet alleen etnisch anders, maar ook geografisch gespreid en economisch erg verschillend. De Hindoestanen waren tegen een snelle onafhankelijkheid. De grootste Hindoestaanse partij was bang dat het bestuur uit balans zou raken. **Creolen** wilden juist wel snel onafhankelijkheid. Er was ook veel wantrouwen naar elkaar.
De onafhankelijkheid werd dan ook niet door iedereen met vreugde begroet. Tot aan de dag van de zelfstandigheid op 25 november 1975 wilde een grote minderheid binnen het koninkrijk blijven. Van de ongeveer 600.000 Surinamers migreerde vanaf 1970 bijna de helft naar Nederland, alleen al in 1975 waren dat er 40.000.
Het onafhankelijke Suriname bleek inderdaad instabiel. In 1980 sloeg de vlam in de pan. Een groep sergeanten uit het leger deed een staatsgreep. De meerderheid van het volk steunde de actie, omdat ze ontevreden waren met de regering. Legerleider Desi Bouterse greep de macht en duldde geen tegenstand. Dit leidde tot de zogenaamde Decembermoorden. Vijftien tegenstanders van het militaire regime werden gevangengenomen en vermoord. Nederland stopte uit protest de ontwikkelingshulp. 'Koloniale politiek' vond Bouterse. Toch zette hij het democratiseringsproces in 1984 weer in gang: er kwam een nieuwe grondwet (1987) en er werd een nieuwe democratische regering gekozen (1988). Ook al leek Suriname op de goede weg te zijn, het blijft tot op de dag van vandaag een moeilijk regeerbaar land.

BRON 20 De voorpagina van *Elseviers Magazine* op 24 november 1984. Op de voorkant zie je Desi Bouterse die in 1982 de macht greep in Suriname. De tekst op het omslag spreekt duidelijke taal.
Naar: H. Buddingh, Geschiedenis van Suriname, 2012.

8 4 Het Joods-Palestijns conflict

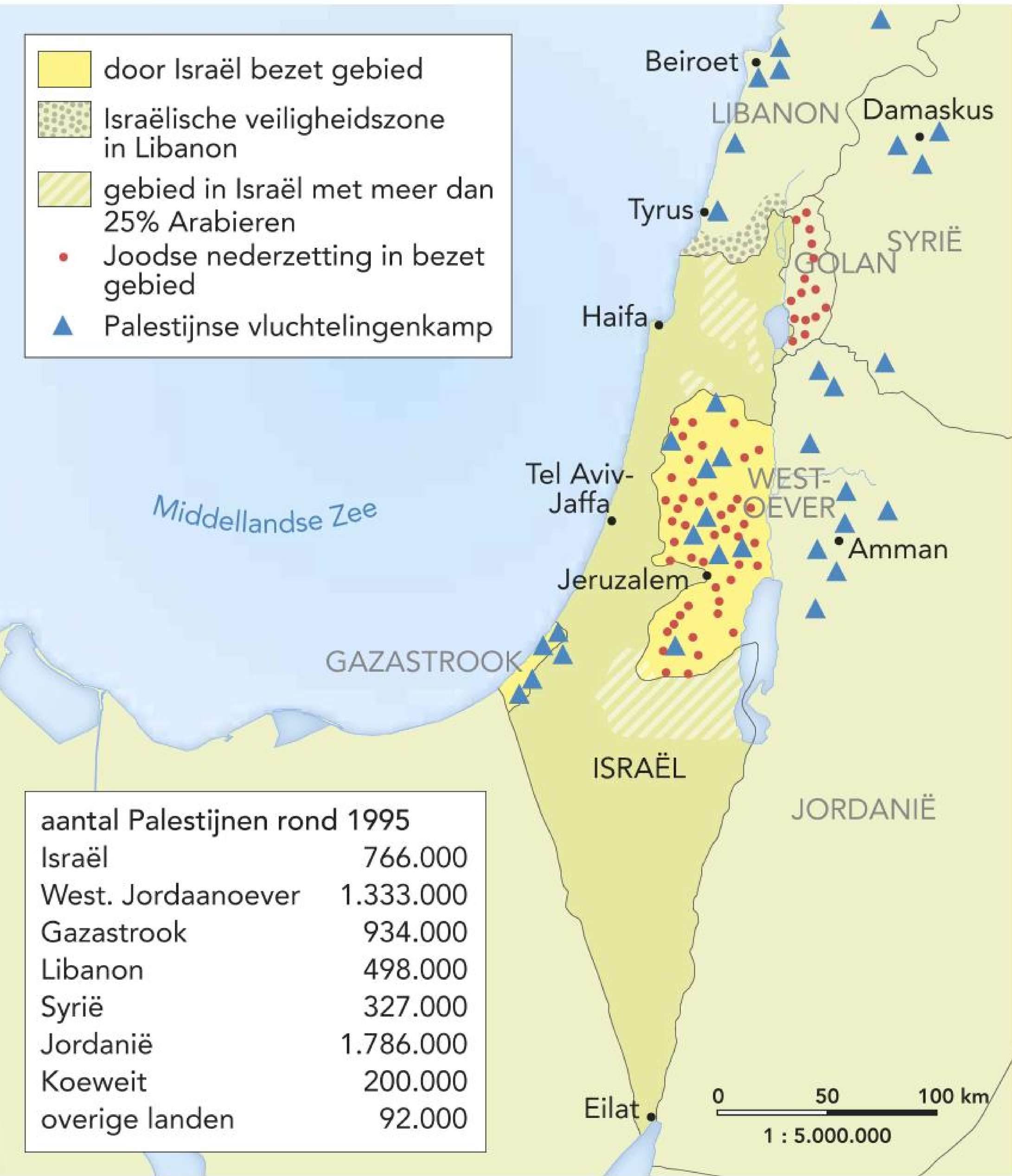
DEELVRAAG
4 Waarom is er na het ontstaan van de staat Israël geen stabiele vrede gevolgd?

BRON 21 Op de foto's zie je Naftali, Gilad en Eyal. De moord op deze Israëlische jongens was de aanleiding voor de Gaza-oorlog van 2014.

Vier moorden en een oorlog

'Ze hebben me gekidnapt! Hallo? Hallo?' De verbinding met de noodlijn werd verbroken en Gilads stem verstomde. Die dag, 12 juni 2014, waren hij, Naftali en Eyal ontvoerd nadat ze naar huis liftten. Het Israëlische leger startte een zoektocht naar de jongens, maar tevergeefs. Volgens Israël zat Hamas, een Palestijnse verzetsorganisatie, achter deze moord, maar hun leider ontkende dat. Palestijnse huizen werden doorzocht, Hamas-doelwitten gebombardeerd. Hamas-leden lanceerden vanaf de Gazastrook in elkaar geknutselde raketten op Israël. Op 30 juni werden de levenloze lichamen van de drie jongens teruggevonden; ze waren vermoord. De frustratie in de Israëlische gemeenschap leidde ertoe dat inwoners van Oost-Jeruzalem de volgende ochtend de jonge Palestijn Mohammed ontvoerden en levend verbrandden.
De situatie escaleerde snel. Tegen half juli ondernam het leger van Israël *Operation Protective Edge*, een oorlog tegen de Palestijnse Hamas, die de baas is in de Gazastrook. Aan Palestijnse zijde vielen naar schatting ruim 2200 doden, aan Israëlische zijde 71. De Israëlische krant Ha'aretz schatte de schade in Gaza op vier tot zes miljard dollar. De Amerikaanse televisiezender CNN schatte dat er elf miljoen dollar schade was aangericht in Israëlisch gebied. Hoe kan het dat de moord op deze vier jongens het startschot gaf voor een complete oorlog in Gaza? Wat waren de onderliggende oorzaken? Voor een antwoord moeten we de twee kanten van het conflict bestuderen.

aantal Palestijnen rond 1995	
Israël	766.000
West. Jordaanoever	1.333.000
Gazastrook	934.000
Libanon	498.000
Syrië	327.000
Jordanië	1.786.000
Koeweit	200.000
overige landen	92.000

BRON 22 Israël sinds 1982. Bron: Bosatlas van de wereldgeschiedenis, Wolters Noordhoff, Groningen,1997.

Joden en Arabieren in Palestina vóór 1948

Het conflict tussen Joden en Palestijnen (Arabieren die in Palestina wonen) ontstond omstreeks 1900. Zowel de Arabieren als de Joden claimden rechten op Palestina, dat toen onder Ottomaans bestuur stond. En beide bevolkingsgroepen, zowel de Joden als de Palestijnen, ontkenden dat de ander daar ook thuishoort. **Zionisten** trokken rond 1900 massaal naar Palestina. Zij hadden twee redenen om zich in Palestina te willen vestigen. Ten eerste was volgens de Joodse religieuze geschriften Palestina door God aan hen beloofd. Ten tweede zochten Joden een veilig heenkomen, omdat ze in Europa en Rusland gediscrimineerd werden of zelfs erger, slachtoffer werden van pogroms. Tussen 1882 en 1914 groeide de Joodse bevolking in Palestina van 24.000 naar 85.000. Hoewel Palestina dunbevolkt was, was de zionistische leuze 'een land zonder bewoners voor bewoners zonder land' wel wat overdreven. De Palestijnse Arabieren vormden veruit de grootste bevolkingsgroep. Of er sprake was van een Palestijns volk, is nog maar de vraag. Onder invloed van de Joodse immigratie ontstond echter een gevoel van lotsverbondenheid onder de Arabieren in Palestina. De grote mogendheden letten daar niet op. Om de Arabieren in de Eerste Wereldoorlog aan de geallieerde zijde te krijgen, werd hen onafhankelijkheid in het

vooruitzicht gesteld. Met de zogenaamde **Balfourverklaring** die in 1917 werd gepubliceerd, steunde Groot-Brittannië tegelijkertijd de vestiging van Europese Joden in Palestina (bron 24).

BRON 23

De Balfourverklaring

'Zijner Majesteits regering is de stichting van een nationaal tehuis voor het Joodse volk in Palestina gunstig gezind, en zal haar beste krachten geven om het bereiken van dat doel te vergemakkelijken, waarbij duidelijk in het oog moet worden gehouden dat er niets mag gebeuren dat de burgerlijke en godsdienstige rechten van de bestaande niet-Joodse gemeenschappen in Palestina of de rechten en politieke status die de Joden in andere landen genieten, zou kunnen aantasten'.

Naar: P.A.M. Geurts, Bronnenboek. De laatste vijftig jaar in teksten en documenten, 1971.

De Britten namen na de Eerste Wereldoorlog echter zelf de controle over Palestina. Ze voerden een zogenaamd **mandaat** in naam van de Volkenbond. De Arabieren waren furieus, omdat zij de indruk hadden gekregen dat zij het bestuur over delen van Palestina zouden krijgen. Spanningen tussen Joden en Arabieren konden niet worden voorkomen. De Britten lieten een commissie de situatie beoordelen. Deze commissie-Peel stelde in 1937 voor, Palestina op te delen. De Joden gingen akkoord met het voorstel. De Palestijnse Arabieren echter niet, ze vonden het plan sterk in hun nadeel én het beloofde hun geen onafhankelijkheid. De Britten moesten met bruut geweld een opstand neerslaan. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog deden de Britten toch een concessie aan de Palestijnen en hun Arabische medestanders. De migratie van Joden naar Palestina zou worden beperkt. De Britten waren namelijk bang dat Arabieren nazi-Duitsland zouden steunen en probeerden – met een oorlog in Europa in het vooruitzicht – een oorlog in het Midden-Oosten te voorkomen. De Joden voelden zich bekocht: in een tijd dat een veilig thuisland meer dan ooit nodig was, werd Palestina voor hen gesloten.

Het verhaal van Fort Israël

Israël heeft sinds de stichting van de staat in 1948 onder vuur gelegen. Het heeft een ijzersterke verdediging. Na de Holocaust wilde de Joodse bevolking van Israël nooit meer zo kwetsbaar zijn. De verdediging begon met het opzetten van een sterk militair apparaat. En dat was nodig. Na het vertrek van de Britten uit Palestina en het uitroepen van de staat Israël, werd de jonge staat meteen vanuit Egypte, Irak, Syrië, Jordanië en Libanon aangevallen. Maar Israël kon alle aanvallen afslaan. De staat Israël werd snel erkend door de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten en Groot-

BRON 24 Een Palestijn en een Jood groeien uit dezelfde boom, hun wortels zijn verstrengeld. Ze vechten om het land, en roepen allebei: 'Wij waren hier eerst!'. Tekening van Fritz Behrendt.

Brittannië. Na eeuwen diaspora (de verstrooiing van de Joden over de aarde), en na de verschrikkingen van de Holocaust hadden de Joden in Israël eindelijk weer hun eigen plek. Aanval na aanval sloeg het land af: in 1948, 1967, 1973, 1982, 2006 en 2009. Elk van deze jaren viel een Arabisch land, een groep Arabische landen of een groepering Israël aan, en keer op keer bewees het land te sterk te zijn om zich van de kaart te laten vegen.
Tussen de oorlogen door, en nog steeds, is het onrustig door zelfmoordaanslagen en raketaanvallen. Israël slaat hard terug in de verdediging tegen terreur. De meest besproken maatregel is het bouwen van een muur om Palestijnse gebieden. Volgens eigen zeggen van de Israëli's staat die er ter bescherming van de Joodse nederzettingen, volgens de Palestijnen om Palestijns gebied binnen de grenzen van Israël te brengen.

Het verhaal van de Palestijnse *underdog*

Het jaar 1948 staat bij de Palestijnen bekend als *am al-Nakba*: het rampjaar. Terwijl de Joden in de nieuwe staat Israël een eigen plek vonden, werden veel Palestijnen vluchteling. De omringende landen lieten de Palestijnse vluchtelingen met grote tegenzin toe. Tot een echte integratie van de Palestijnen kwam het niet. Ze werden gehuisvest in vluchtelingenkampen in de buurlanden Egypte (vooral in de Gazastrook), Jordanië (op de Westelijke Jordaanoever) en Libanon. Hun wens was terug te keren naar hun bezittingen, maar daarvan kwam niets terecht. In 1964 werd een organisatie opgericht die ging strijden voor de belangen van Palestijnen, de **PLO** *(Palestinian Liberation Organization)*. De PLO behartigde politiek hun belangen en streefde radicaal naar een Palestijns Palestina, van de rivier de Jordaan tot aan de zee. De belangrijkste groep binnen de PLO, **Fatah**, was radicaal tegen de staat Israël en kwam bekend te staan als een terroristische beweging. Deze streefde niet alleen naar de bevrijding van Palestijnen, maar ook naar vernietiging van de staat Israël.
Toen Arabische landen en de PLO geen resultaten boekten in de bestrijding van Israël, sloeg in 1987 de vlam in de pan met de eerste **intifada** (opstand). Maandenlang gooiden jonge Palestijnen stenen naar het superieure Israëlische leger uit onvrede over de houding naar hun volk. In 1988 verklaarde de PLO de Staat Palestina, bestaande uit de Gazastrook en de Westelijke Jordaanoever, onafhankelijk. Tevens erkende de PLO Israël, zodat onderhandelingen over vrede konden beginnen. **Hamas**, opgericht tijdens de intifada van 1987, vond dat de PLO de belangen van de Palestijnen verkwanselde en besloot de strijd tegen Israël voort te zetten. Veel Hamasleden waren zowel nationalistisch als religieus gemotiveerd. Als onderdeel van een grotere beweging verzette Hamas zich tegen westerse culturele inmenging in Arabische, islamitische landen. Israël was volgens hen onderdeel van die westerse cultuur. Het handvest van Hamas is dan ook onverzoenlijker dan dat van de PLO: 'Wanneer een vijand een deel van een moslimland bezet, wordt jihad een verplichting voor iedere moslim. In de strijd tegen de Joodse bezetting van Palestina moet het vaandel van de **jihad** worden gevoerd.' Terwijl de PLO de deur open had gezet naar vredebesprekingen, bleef Hamas vechten. Voor Hamas was de strijd tegen Israël zelfs onderdeel van een grotere militaire strijd ter verdediging van de islamitische wereld.
In de jaren negentig leek het erop dat er vrede zou komen. Yasser Arafat van de PLO en de Israëlische premier Yitzak Rabin schudden elkaar de hand, maar uiteindelijk liepen de besprekingen in 2001 op niets uit. Een **tweestaten-oplossing**, een oplossing waarbij het huidige Israël wordt verdeeld in een Palestijnse en Israëlische staat, leek weer ver weg. De Palestijnen verweten de Israëli's dat de besprekingen mislukten en verhardden hun standpunt. In 2006 werd Hamas in de Palestijnse gebieden tijdens de verkiezingen als grootste partij gekozen. Volgens Israël kan er met Hamas aan de macht geen vrede of een vrij Palestina komen.

BRON 25 David Ben Goerion roept de staat Israël uit op 14 mei 1948. Ben Goerion staat op een podium onder het portret van Theodor Herzl, de grondlegger van het zionisme. Op de vlag van Israël die aan de muur hangt zie je een Davidsster.

Verdieping bij 8.4

Marokko: late kolonisatie

Marokko was niet een kolonie zoals andere Afrikaanse landen. Tijdens de negentiende eeuw wist Marokko zijn bestuurlijke onafhankelijkheid te behouden. De Marokkaanse regering verleende Engelsen, Fransen en Spanjaarden wel allerlei gunsten, waardoor deze buitenlanders geen belastingen hoefden te betalen en voordelig handelsondernemingen konden opzetten. Door de Europese investeringen en handelsvoordelen kwam het land steeds meer aan de leiband van Groot-Brittannië, Frankrijk en Spanje te lopen. De sterke sultan Hassan I (1836-1894) wist de Europeanen nog buiten de deur te houden. Zijn opvolger sultan Abdelaziz kon dat echter niet. Hij kwam jong op de troon en had te weinig bestuurlijke ervaring om het land goed te regeren. Zo kwam het dat in 1912 het bestuur van Marokko, dat gebukt ging onder een zware schuldenlast, gedwongen onder beheer van de Fransen en de Spanjaarden kwam. De sultan bleef staatshoofd, en de Fransen beloofden de sultan, de familie en de islam als dominante godsdienst te beschermen. Sultan Abdelaziz mocht echter bijna geen beslissingen meer nemen zonder Franse goedkeuring, of het nu om leningen voor de economie ging of om relaties met het buitenland.

BRON 26 Marianne (de vrouwenfiguur die het symbool is van Frankrijk) giet de inhoud van de 'hoorn des overvloeds' uit over de bevolking van Marokko. Het bijschrift luidde, vrij vertaald: 'Frankrijk brengt beschaving, rijkdom en vrede naar Marokko'. In: *Le petit Journal* (bijlage), 19 november 1911.

Verdeel en heers

Gedurende de korte koloniale periode hadden de Fransen en Spanjaarden moeite met het bestuur. Ze behandelden de bevolkingsgroepen die verwesterden of volgzaam waren beter dan de groepen die aan hun eigen tradities van geloof en bestuur vasthielden. Dat wekte weer ontevredenheid op bij de meer traditionele groepen, die eigen invloed op het bestuur wilden houden. Er kwamen nationalistische partijen op die naar onafhankelijkheid streefden.

BRON 27 In 1953 had pasja Thami al-Glaoui het initiatief genomen om sultan Mohammed V af te zetten. De pasja was van mening dat de sultan te veel samenwerkte met de nationalisten die de invloed van de islam wilden terugdringen. Twee jaar later moest de pasja letterlijk op de knieën toen Mohammed V terugkeerde als sultan van Marokko. Foto uit 1955.

Gewapende nationalisten voerden in 1954-1955 een felle strijd tegen de Franse overheersers. Op 2 maart 1956 erkende de Franse regering de onafhankelijkheid van Marokko. Ook de nieuwe koningen (zo gingen de sultans zich noemen) kregen het moeilijk met het bestuur van Marokko. Zij wilden de macht naar zich toetrekken, maar er was inmiddels ook een democratisch stelsel waarmee ze rekening moesten houden.

De verschillende Marokkaanse bevolkingsgroepen houden elkaar argwanend in de gaten en proberen hun positie in het land te versterken. De oorspronkelijke Berberbevolking woont in de armoedigere landelijke gebieden en voelt zich achtergesteld door de Arabieren, de grootste bevolkingsgroep. Op bestuurlijk gebied zijn er voorstanders van een sterk centraal en nationalistisch bestuur. Bevolkingsgroepen die nog meer aan stamverbanden en aan familiebanden hechten, willen een minder centraal bestuur en juist meer invloed voor de verschillende regio's. Op geloofsgebied zijn er grote verschillen tussen de meer verwesterde moslims in de steden en de moslims op het platteland die meer vasthouden aan hun geloof en willen dat de islam een groot stempel drukt op het dagelijks leven.
Koning Hassan II (1961-1999) loste dit op door partijen tegen elkaar uit te spelen. Zijn schaakspel van verdeel en heers, gecombineerd met een streng, onderdrukkend bestuur, leidde ertoe dat hij tot 1999 de macht stevig in handen hield. Zijn opvolger, Mohammed VI, is een stuk geliefder. Hij begeeft zich onder het volk en besteedt bijvoorbeeld aandacht aan de rechten van de Berbers.

Marokko en de Arabische Lente

Inmiddels waren de verschillen tussen arm en rijk alleen maar groter geworden. Corruptie en vriendjespolitiek bij het vergeven van overheidsbaantjes en werk was aan de orde van de dag. Veel, ook goed geschoolde, jongeren vonden geen werk.
Dit was niet alleen in Marokko het geval. In de gehele Arabische wereld bestond hierover grote ontevredenheid, vooral onder de jeugd. Daarbij kwam nog extra ongenoegen over het functioneren van het bestuur. Dat was in veel landen ondemocratisch. Politieke vrijheden, zoals de mogelijkheid om een partij op te richten, waren beperkt, de pers werd gecontroleerd. Verkiezingen verliepen oneerlijk.
Vanaf december 2010 kwam het ongenoegen hierover tot ontlading. In nagenoeg de gehele Arabische wereld kwam het tot openlijke protesten en demonstraties. Tijdens deze Arabische Lente werden dictators verdreven, kwamen regeringen ten val of moesten de machthebbers de regering vervangen en het bestuur democratiseren. Onder invloed van die protesten tijdens de Arabische Lente kwam het ook in Marokko tot massale demonstraties.
Maar de Marokkaanse koning slaagde erin zijn macht te behouden. Wel heeft hij flinke toezeggingen moeten doen die uiteindelijk leidden tot een nieuwe, meer democratische grondwet, nieuwe verkiezingen én een nieuwe regering.

BRON 28 April 2011: de Arabische Lente in Casablanca, de grootste stad van Marokko. Vrouwen protesteren voor een nieuwe grondwet. Zij hopen dat de vrouwenemancipatie in Marokko eindelijk een grote stap vooruit kan maken.

8 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.

JE WEET

Op welke manieren verschillende koloniën onafhankelijk zijn geworden.

1 Waarom na de Tweede Wereldoorlog de dekolonisatie versnelde.
2 Waarom Nederland de Indische kolonie in het oosten wilde houden.
3 Welke invloed de koloniale tijd had op het dekoloniserende Suriname.
4 Hoe het Joods-Palestijns conflict een kruitvat vormt voor hedendaagse gebeurtenissen.

JE KUNT

Je kunt gebeurtenissen in de tijd plaatsen en daarmee aangeven waarom verschillen tussen gebeurtenissen bestaan als ze in andere tijden en op andere plekken plaatsvinden.

1900

- **1869-1948** ▸ Mahatma Gandhi

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

- **1914** ▸ De PKI wordt opgericht
- **1914-1918** ▸ Eerste Wereldoorlog
- **1916** ▸ Volksraad in Indonesië wordt ingesteld
- **1917** ▸ Balfourverklaring
- **1919** ▸ Vrede van Parijs / Vrede van Versailles

1920

- **1927** ▸ PNI wordt opgericht
- **1930** ▸ Soekarno staat terecht

1940

- **1939-1945** ▸ Tweede Wereldoorlog
- **1941** ▸ Churchill en Roosevelt ondertekenen het Atlantisch Handvest
- **1942** ▸ Koningin Wilhelmina spreekt over emancipatie in de koloniën
- **1945** ▸ Soekarno roept de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië uit.
- **1946** ▸ Akoord van Linggadjati
- **1947** ▸ Eerste politionele actie
- **1947** ▸ India en Pakistan worden onafhankelijk
- **1948** ▸ De staat Israël wordt uitgeroepen
- **1948** ▸ Tweede politionele actie
- **1949** ▸ Indonesië wordt onafhankelijk
- **1956** ▸ Suezcrisis

1960

- **1964** ▸ De PLO wordt opgericht
- **1975** ▸ Suriname wordt onafhankelijk

1980

- **1982** ▸ Decembermoorden
- **1987** ▸ Eerste intifada
- **1987** ▸ Hamas wordt opgericht

2000

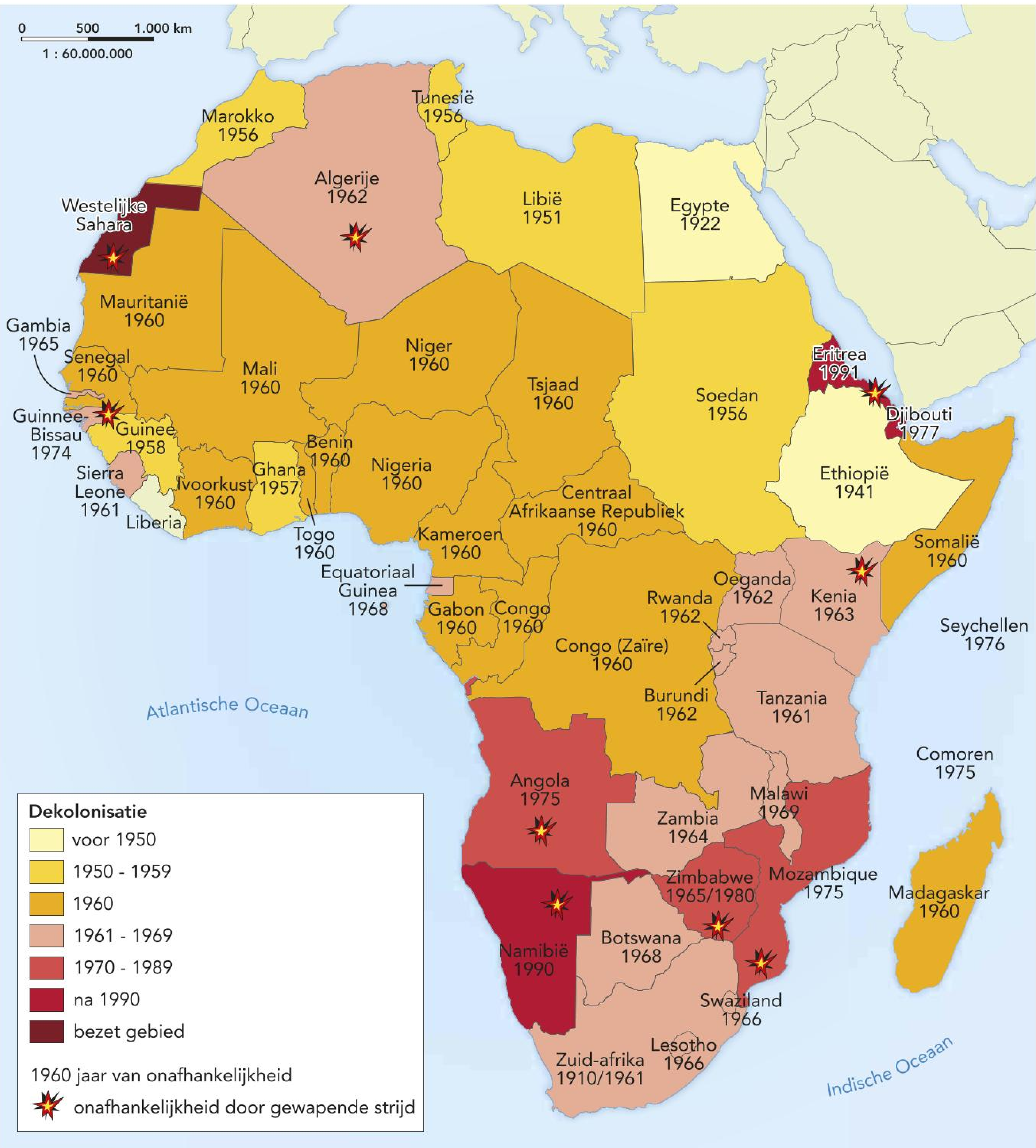
2014

- **2014** ▸ Gaza-oorlog

BEGRIPPEN

Akkoord van Linggadjati Overeenkomst in 1946 tussen de Nederlandse regering en vertegenwoordigers van de Republiek Indonesië over nieuwe, onderlinge verhoudingen.
Balfourverklaring Steunbetuiging van de Britten in 1917 aan de Joodse wens om in Palestina een gemeenschap te stichten.
creolen Nakomelingen van Afrikaanse slaven in Suriname.
Fatah Betekent letterlijk 'de overwinning'. Een Palestijnse groepering die zowel politieke partij als terroristische beweging is.
Hamas Betekent letterlijk 'Islamitische verzetsbeweging'. Het is een islamitische Palestijnse beweging die de bevrijding van Palestina beoogt.
Hindoestanen Bevolkingsgroep in Suriname waarvan de voorouders uit India afkomstig zijn.
intifada Betekent letterlijk 'afschudden'. Opstand van Palestijnen tegen de Israëlische autoriteiten.
jihad Jihad betekent 'inspanning' of 'strijd'. Er wordt vaak onderscheid gemaakt tussen de grote en de kleine jihad. Met de grote jihad wordt de poging van een persoon bedoeld om zichzelf of de samenleving te verbeteren. Met de kleine jihad wordt de gewapende verdediging van het geloof bedoeld.

mandaatgebied , mandaat Gebied waarvoor een land, dat daartoe door de Volkenbond of Verenigde Naties is aangesteld (het mandaat heeft gekregen), bestuurlijke verantwoordelijkheid neemt.
Palestinian Liberation Organization (PLO) Palestijnse organisatie, opgericht in 1964 met als doel een staat te stichten voor Palestijnse Arabieren op het grondgebied van het huidige Israël.
Partai Kommunis Indonesia (PKI) Communistische partij in Indonesië. Deze partij ontstond uit een Nederlandse beweging in 1914. Tot 1927 probeerde ze, op steeds radicaler wijze, meer inspraak voor Indonesiërs te krijgen.
Partai Nasional Indonesia (PNI) Nationalistische partij in Indonesië die streed voor de rechten van inwoners van de Nederlandse kolonie in Oost-Indië.
politionele acties, Militaire acties Offensieven van Nederland om na de Tweede Wereldoorlog het Nederlandse bestuur in Nederlands-Indië te herstellen. Omdat Nederland het zag als het herstel van de orde, werd het als ordehandhaving (politie) gezien.
Suezcrisis Conflict in 1956 waarin Egypte zich het Suezkanaal toe-eigende. Groot-Brittannië greep in (samen met Frankrijk en Israël) maar werd door de grootmachten Sovjet-Unie en VS teruggefloten.
tweestaten-oplossing Oplossing voor het Joods-Palestijns conflict dat twee aparte soevereine staten voorstelt op het grondgebied van het huidige Israël.
Volksraad Soort parlement in Nederlands-Indië, opgericht in 1916, dat alleen adviserende bevoegdheden had.
vreedzame burgerlijke ongehoorzaamheid Vreedzaam verzet in de koloniën zoals door Mahatma Gandhi is voorgesteld en beoefend. Men grijpt niet naar de wapens, maar weigert bevelen op te volgen of brengt economische schade toe door geen producten van de kolonisator af te nemen.
zionisten Joden die de wens hebben om zich te vestigen, en om een staat te vestigen, in Palestina (het land waar de berg Sion ligt).

BRON 29 De dekolonisatie van Afrika.

9 Nederland na 1945

BRON 1 Amsterdamse jongeren scheuren op hun brommers – ook wel 'buikschuivers' genoemd – door de straten van Oud-West. Foto van André Hei uit begin jaren zestig.

MODERNE TIJD
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

Asfaltjongeren in Amsterdam

De turbulente jaren van de Duitse bezetting en de daaropvolgende onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië waren nog maar amper voorbij, of een nieuwe generatie liet van zich horen. In Amsterdam zorgden groepjes werkende jongeren voor veel opschudding. Lanterfanten en niet denken aan de dag van morgen was hun specialiteit. Ze zaten niet knus om de tafel in de zitkamer, maar hingen het liefst op straat rond. Rotzooi trappen, met andere groepjes jongeren knokken en agentje pesten, dat was hun manier om de tijd te doden. Deze groepen jongeren werden 'nozems' genoemd: Nederlands Onderdaan Zonder Enige Moraal.

BRON 2

Nozems

De journalist Jan Vrijman beschreef deze jongeren in 1955 in een serie reportages:

Hoe worden die groepen van tien, twaalf knapen, die zich op vaste straathoeken hebben gevestigd, gevormd? Meestal komen ze uit een buurt, soms vinden ze elkaar doordat ze een gemeenschappelijke belangstelling hebben. Allemaal verschillende clubs, die elkaar opzoeken en elkaar – groep tegen groep – aftuigen, maar allemaal dezelfde nozems. Allemaal jongens die geloven dat het stuk vandaag speelt, en dat er morgen weer een dag komt. Maar het zijn overal dezelfde nozems: uitgekookte jongeren die iets anders van het leven verwachten dan een keurige betrekking, een degelijk huwelijk en fatsoenlijk aanbelanden bij Drees.

Herkomst: J. Vrijman, 'De nozems eisen het volle pond', in: Vrij Nederland, 3 september 1955.

De roerige jaren zestig

In het midden van de jaren zestig dreigde de confrontatie tussen de ontevreden jongeren en de angstige gezagsdragers helemaal uit de hand te lopen. Op 10 maart 1966 vond het (op dat moment) omstreden huwelijk plaats van kroonprinses Beatrix met Claus von Amsberg, een diplomaat uit de lage Duitse adel. Ondanks zeer uitgebreide veiligheidsmaatregelen slaagden omstanders erin om tijdens de rijtoer met de Gouden Koets rookbommen te gooien. In de daaropvolgende maanden lieten de gezagsdragers zich telkens opnieuw uitdagen. Het verzet bleef niet beperkt tot de jongeren. In alle groepen van de samenleving klonk de roep om verandering. In korte tijd werd de hele maatschappij op zijn kop gezet. De veranderingen op politiek, sociaal en cultureel gebied waren enorm. Overal waren de gevolgen merkbaar: in het parlement, op de werkvloer in de fabrieken, op school, op straat. Zelfs in de kazernes was de geest uit de fles.

BRON 3 De rookbom in Amsterdam werd hét beeld van de roerige jaren zestig in Nederland. Foto 10 maart 1966, genomen tijdens de rijtoer ter gelegenheid van het huwelijk van kroonprinses Beatrix met de heer Claus von Amsberg – vanaf die dag Prins Claus.

Grenzeloos optimisme

Toen de Duitsers op 5 mei 1945 de capitulatie hadden getekend, lieten ze een verwoest en leeggeplunderd Nederland achter. Een eerste snelle schatting leerde dat de schade aan de economie ongeveer 40% van het vooroorlogse nationale vermogen bedroeg. Om die reden wilden partijen en vakbonden de politieke strijdbijl begraven. De 'wederopbouw' vroeg saamhorigheid en de inzet van iedereen.

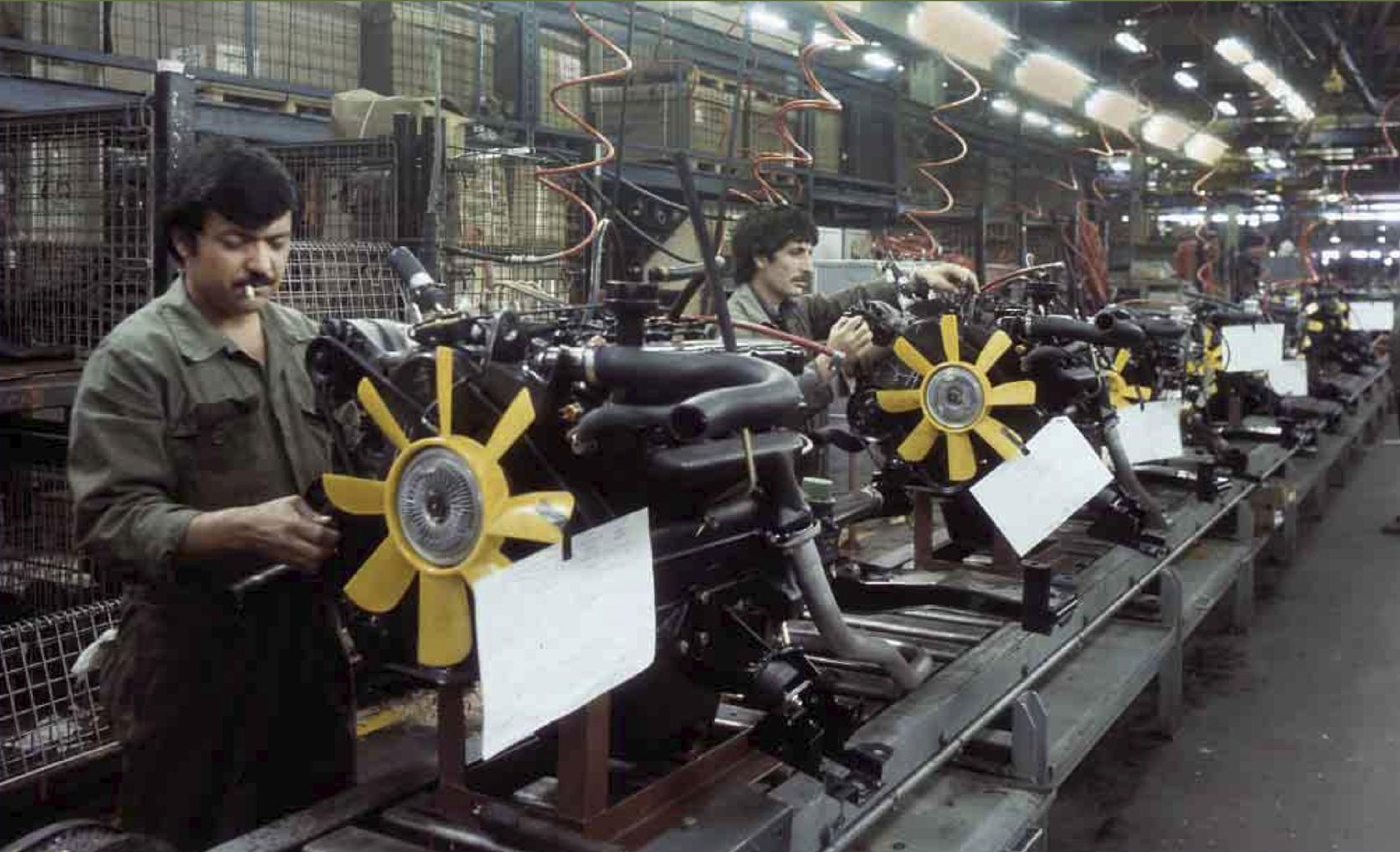
Nederland veranderde door de industrialisatie ingrijpend van karakter. Niet alleen de samenstelling van de beroepsbevolking wijzigde sterk. Nog nooit eerder waren er zo veel mensen in loondienst geweest als in de jaren vijftig en zestig. Een steeds groter aantal mensen ging in steden of in verstedelijkte gebieden wonen. Overal verrezen nieuwe woonwijken. Terwijl in de oude wijken in steden en in de dorpen iedereen elkaar kende, waren de contacten in deze nieuwbouwwijken een stuk onpersoonlijker.

Rond 1970 leek het alsof Nederland zich de luxe kon permitteren om niet al te zwaar aan allerlei problemen te tillen. Ondanks het feit dat er in 1965 tweemaal zo veel mensen in Nederland woonden als in 1910, sprak in deze jaren niemand over een overbevolkt Nederland. Voor de groeiende bevolking was namelijk voldoende werk. De geregistreerde werkloosheid was tot onder de 1% van de beroepsbevolking gedaald.

Er heerste een bijna grenzeloos optimisme. Bij grote groepen in de samenleving won de gedachte veld dat de samenleving 'maakbaar' was. In korte tijd was de overheid erin geslaagd iedereen een garantie te geven tegen alle mogelijke risico's van het bestaan. In de jaren zeventig was dit proces voltooid: ziekte, pensioen, invaliditeit en lasten voor kinderen werden door de gemeenschap gedekt. De overheid was hiermee niet tevreden. Ze wilde, behalve het beheersen van sociale risico's, ook sociale gelijkheid bewerkstelligen en individuele ontplooiing mogelijk maken. Door de toenemende individualisering werd de binding met de traditionele, verzuilde instellingen losser. Vooral na 1960 werd hierdoor de invloed van de kerken minder.

Multiculturele samenleving

In de periode na 1945 veranderde Nederland nog in een ander opzicht. In een aantal fasen werd Nederland een multiculturele samenleving. Vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog nam de culturele verscheidenheid van de Nederlandse samenleving spectaculair toe. Daar zorgden om te beginnen degenen voor die kort na de oorlog vanuit voormalig Nederlands-Indië in Nederland waren komen wonen. Vanaf de jaren zestig voegde zich hier een snelgroeiende groep 'gastarbeiders' bij, die met name vanuit Turkije en Marokko hierheen kwamen. Ook zij vestigden zich hier, nadat ze hun gezinnen hadden laten overkomen, definitief. De onafhankelijkheid van Suriname in 1975 zorgde vervolgens voor een grote toevloed van Surinamers, die in hun geboorteland geen toekomst zagen.

BRON 4 Veel werk achter de lopende band werd vanaf eind jaren zestig door buitenlandse werknemers gedaan.

De totale bevolking van Nederland is sinds 1997 met 3,5% toegenomen. Het aantal mensen van niet-westerse afkomst groeide in dezelfde periode ongeveer acht keer zo snel. Momenteel bedraagt hun aantal in Nederland ruim twee miljoen, op een totale bevolking van 17 miljoen mensen. De 'klassieke' niet-westerse groepen, zoals Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen/Arubanen, zijn daarbinnen met grote afstand de omvangrijkste. Tezamen maken zij ongeveer twee derde uit van deze bevolkingsgroep.

Het belang van de Nederlandse geschiedenis na 1945

Na de oorlog is Nederland in korte tijd een van de welvarendste landen van de wereld geworden. Er kwamen uitkeringen in geval van ziekte, ouderdom of arbeidsongeschiktheid. Er kon gespaard worden voor goede pensioenen en er was geld voor onderwijs, gezondheidszorg en bejaardenzorg. Nederland is daardoor een verzorgingsstaat. Inmiddels is de bevolkingsopbouw drastisch gewijzigd. Het werkende deel van de bevolking groeit minder snel dan het aantal studerenden en de ouderen die zorg nodig hebben. De vergrijzing van de bevolking en de enorme kostengroei in de gezondheidszorg laten de grenzen zien van die verzorgingsstaat. Is dat hoge niveau van zorg nog wel te handhaven?

Door de omvangrijke immigratie is Nederland een multiculturele samenleving geworden, wat specifieke problemen met zich meebrengt. In het begin werd gedacht dat aanpassingsproblemen vanzelf zouden verdwijnen, maar in de praktijk bleek deze veronderstelling niet te kloppen. De kloof tussen de verschillende etnische groepen is vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw af en toe pijnlijk zichtbaar geworden. Het oplossen van dit integratievraagstuk is een van de grootste uitdagingen waarvoor de Nederlandse bevolking zich momenteel geplaatst ziet.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.
2. De Europese integratie.
3. Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig.

HOOFDVRAAG

Hoe is Nederland vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog in economisch, sociaal, politiek en cultureel opzicht veranderd?

DEELVRAGEN

1. Welke economische ontwikkelingen deden zich voor in Nederland na 1945?
2. Hoe ontwikkelde Nederland zich na de Tweede Wereldoorlog tot een multiculturele samenleving en met welke problemen ging dit gepaard?
3. Hoe veranderden na 1945 de politieke verhoudingen in Nederland?
4. Hoe en waardoor veranderden vanaf 1945 de houding en de rol van jongeren en vrouwen in de Nederlandse samenleving?

9 1 Handen uit de mouwen

DEELVRAAG
1 **Welke economische ontwikkelingen deden zich voor in Nederland na 1945?**

Wederopbouw

Op 5 mei 1945 was de vreugde over het einde van de oorlog groot. Maar voor veel Nederlanders was deze van korte duur. Daarvoor was er te veel verwoest en was de ontreddering te groot. Van de negen miljoen Nederlanders hadden meer dan een half miljoen hun woning verloren. Voor de regering was duidelijk dat deze acute problemen als eerste moesten worden aangepakt. Herstel en **wederopbouw** van Nederland was alleen mogelijk als de bevolking daarvoor offers wilde brengen en stevig de handen uit de mouwen wilde steken. Daarom moest iedereen genoegen nemen met lage lonen. Het distributiestelsel dat tijdens de bezetting was ingevoerd, werd voor bepaalde schaarse artikelen gehandhaafd. Dat de economie zich snel herstelde, was voor een belangrijk deel te danken aan het Marshallplan. Nederland profiteerde flink van dit hulpprogramma, dat in 1947 was afgekondigd door de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Marshall. Tussen 1948 en 1954 ontving Nederland 1127 miljoen dollar uit Amerika. In 1949 bedroeg de hulp maar liefst 8,4% van het nationaal inkomen.

Landbouw wordt agro-industrie

Behalve met de oorlogsschade die hersteld moest worden, werd de Nederlandse regering na de Tweede Wereldoorlog met andere problemen geconfronteerd. Er was sprake van een sterke bevolkingsgroei. De boeren kregen de opdracht om te voorkomen dat de Nederlandse bevolking nog een keer met echte honger te maken kreeg. 'Voldoende voedsel produceren tegen lage prijzen' werd het doel. Dit luidde het begin in van een ongekend proces van **mechanisatie**, **rationalisatie**, **specialisatie** en **schaalvergroting**. Daardoor nam in de landbouw het aantal arbeidsplaatsen snel af. Binnen de landbouw werden de bakens helemaal verzet.

BRON 5

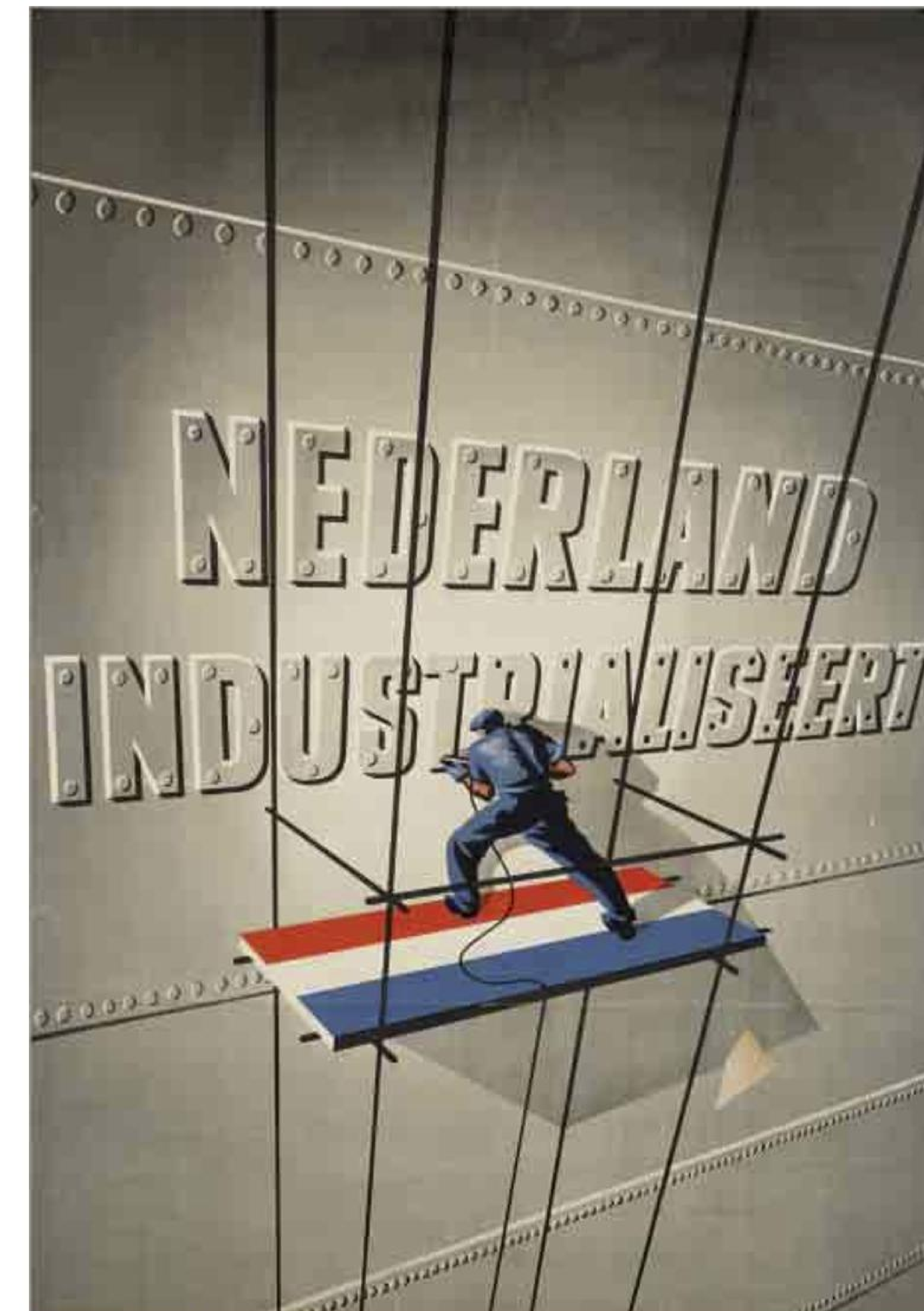
Een Drentse boerenzoon over mechanisatie
Jannes Hoenderken: 'Tot 1954 was het rooien van aardappelen handwerk. Na het losmaken van de aardappelruggen kwam een hele rooiploeg in het veld. Op de knieën trokken we de ruggen uit elkaar en verzamelden we de aardappels in rieten manden. In die tijd verdienden wij ons schoolreisje voor het volgende jaar met het rooien van enkele percelen aardappelen. We waren met tachtig kinderen op school en iedereen die kon, hielp mee. Kinderarbeid? Het was ongelooflijk gezellig. Iedereen wilde toch op schoolreisje. In twee zaterdagen hadden we het geld bij elkaar. Na de komst van de Sterbo-aardappelrooimachine behoorde dit tot het verleden.'
Aangehaald in: J. Bieleman, e.a., red., De geschiedenis van het boerenleven in Nederland, 2006.

BRON 6 In de jaren vijftig gingen in veel plattelandsgebieden 'oud' en 'nieuw' nog hand in hand. Foto van Cor Peters Rit uit de jaren zestig.

De fabriek in ...

In de jaren vijftig kwamen er jaarlijks tussen de 30.000 en 40.000 mensen bij op de arbeidsmarkt. Waar moesten al die mensen werken? Niet in de sectoren die van oudsher het meeste werk verschaften: landbouw, handel en scheepvaart. Volgens de regering moest het groeiende leger arbeidskrachten werk vinden in de industrie. Vanaf 1949 voerde de overheid een krachtige, actieve industrialisatiepolitiek. Met subsidies en belastingvoordelen moedigde de zij ondernemers aan om bestaande fabrieken uit te breiden of nieuwe bedrijven te beginnen.

BRON 7 Een affiche ter ondersteuning van de industrialisatiepolitiek uit 1950.

Daarvoor waren grote investeringen nodig. Geld hiervoor was er niet of nauwelijks. Daarom bedacht de overheid een nieuw instrument om het industrialisatiebeleid toch mogelijk te maken: de **geleide loonpolitiek**. Door de lonen laag te houden, kon de concurrentiepositie met het buitenland sterker worden. Dan kon Nederland meer exporteren en kwam er dus meer geld binnen. Op den duur zou er voor iedereen werk zijn.
Nederland kende een enorme groei van de economie, met een gemiddeld jaarlijks groeicijfer van 5 procent. In de jaren zestig was de groei zelfs zo sterk dat er een tekort aan arbeidskrachten ontstond. Werkgevers gingen in het buitenland op zoek naar nieuwe arbeiders.

Een steeds sterker vangnet

De gedaanteverandering die de Nederlandse landbouw onderging, de industrialisatiepolitiek en de enorme groei van het aantal banen zorgden ervoor dat de Nederlanders zich aan het begin van de jaren zestig geen zorgen meer hoefden te maken om werk en inkomen. Dit gevoel werd nog sterker toen in 1959 een groot aardgasveld bij Slochteren werd ontdekt (bron 8).

BRON 8

Aardgas in Slochteren
Een van de betrokkenen, Jaap Boering, haalde vijfentwintig jaar later zijn herinneringen op: 'Achteraf kun je inderdaad zeggen dat 22 juli 1959, 's morgens om 6.33 uur, een historisch moment is geweest. Toen is eigenlijk het Slochteren-veld ontdekt. We reageerden allemaal heel nuchter op deze vondst. Je moet niet vergeten dat we dit veel vaker hadden meegemaakt. Er zat gas, dat wisten we zeker, maar we hadden er op dat moment geen idee van dat we zo'n enorme voorraad hadden aangeboord. Niemand dacht er toen aan dat we voor honderden miljarden guldens aan aardgas hadden gevonden. 's Avonds in ons hotel in Sappemeer hebben we dus heus geen champagne gedronken. Er is zelfs nauwelijks over die vondst gesproken. Ik geloof zelfs dat we vroeg naar bed zijn gegaan.'
Aangehaald in: K. Huisman, red., De twintigste eeuw in meer dan 100 verhalen, 2005.

Vanaf 1963 kwam de geleide loonpolitiek op losse schroeven te staan en begonnen de lonen explosief te stijgen. De toenemende welvaart had tot gevolg dat Nederland een moderne **consumptiemaatschappij** werd. Net als vóór de oorlog in Amerika werden mensen er via reclame toe aangespoord om apparaten te kopen die het huishoudelijke werk een stuk eenvoudiger maakten. Maar geen mens in Nederland die daarvoor geld zou lenen. Geheel in de Nederlandse traditie spaarden de mensen om een 'luxeartikel' te kunnen kopen. Achtereenvolgens drongen de stofzuiger, de wasmachine en de koelkast het huishouden binnen. Menigeen ging niet langer op de fiets naar het werk, maar op de brommer en later met de auto; de radio kreeg een geduchte concurrent in de televisie.
De regering zag het als een overheidstaak dat mensen die door ziekte, ouderdom of werkloosheid niet konden werken voortaan een uitkering zouden krijgen. Het bekendste voorbeeld was Algemene Ouderdomswet uit 1957 die voorzag in een ouderdomspensioen voor elke Nederlander van 65 jaar en ouder, en waardoor PvdA-premier Willem Drees beroemd zou blijven. Dankzij de Algemene Bijstandswet uit 1963 hoefde niemand in Nederland nog tot echte armoede te vervallen. Nederland was een **verzorgingsstaat** geworden.

Grenzen aan de groei

Aan deze gouden periode kwam in 1973 door de **eerste oliecrisis** plotseling een eind. Vanwege Nederlandse steun aan Israël weigerden enkele Arabische landen tijdelijk olie aan Nederland te leveren. Op korte termijn merkte de Nederlandse bevolking de gevolgen daarvan in de vorm van distributie van benzine en enkele verplicht 'autoloze' zondagen. In 1975 moest het linkse kabinet-Den Uyl (1973-1977) al flink bezuinigen op de begroting. Er was te weinig geld om alle plannen te kunnen verwezenlijken. De eerste oliecrisis had de kwetsbaarheid van de welvaartsstaat pijnlijk blootgelegd.

BRON 9

Bewustwording

'Wij moeten beseffen met elkaar dat wij niet kunnen doorgaan met het verbruik van beperkte voorraden brandstoffen en grondstoffen zoals wij in de laatste kwarteeuw hebben gedaan. Zo bezien, keert de wereld van voor de oliecrisis niet terug. Wij zullen ons blijvend moeten instellen op een levensgedrag met een zuiniger gebruik van energie.'

Fragment uit een televisietoespraak van premier J.M. den Uyl, 3 december 1973.

BRON 10 In het najaar van 1973 moest erg zuinig met van aardolie gemaakte producten worden omgegaan. Zo werden van 4 november 1973 tot en met 6 januari 1974 autoloze zondagen ingevoerd: zonder een speciale ontheffing mocht niemand op deze tien zondagen met de auto de weg op. Foto uit 1973.

In 1979-1980 werd Nederland getroffen door een **tweede oliecrisis**. De regering probeerde de crisis met een oud recept onder controle te krijgen: de overheid moest door zelf te investeren de vastgelopen economie weer op gang brengen. Dit bleek niet te werken: de werkloosheid nam niet af en de inflatie en schulden namen alleen maar toe. Het dieptepunt van deze crisis viel in 1982.

Industrie is geen banenmotor meer

Vanaf 1970 nam het aandeel van de landbouw en de industrie aan de totale Nederlandse economie verder af. In de industrie verminderde het aantal banen zelfs flink. In 1970 werkten nog meer dan een miljoen mensen in de industrie, in 2013 waren dat er nog 771.600. Deze terugval had met twee ontwikkelingen te maken.

- Ten eerste werden in Zuid-Limburg de steenkoolmijnen gesloten als gevolg van de vondst van het aardgas, de textielfabrieken werden naar lagelonenlanden verplaatst en in de havens verdween de scheepsbouw.
- De tweede ontwikkeling is dat bij de overblijvende bedrijven de productie per werknemer sterk steeg. De arbeidsproductiviteit ging omhoog doordat een steeds groter deel van het werk door machines en robots kan worden gedaan. Deze elektronische revolutie, de toepassing van computerprogramma's samen met robotisering, maakte veel werknemers overbodig, maar leverde in de sectoren van elektronica en informatietechnologie ook weer arbeidsplaatsen op.

BRON 11 De industrieën die Nederland nog heeft, leveren hoogwaardige producten af waarvoor veel vakmanschap vereist is. Inmiddels werken veel robots en machines met grotere precisie dan een menselijk lichaam kan leveren.

In Nederland is de economische activiteit de laatste dertig jaar steeds meer geconcentreerd in twee sectoren.

- Ten eerste handel en transport: Schiphol en de Rotterdamse haven zijn belangrijke pijlers van de Nederlandse economie.
- De tweede belangrijke sector vormen de kennisdiensten: banken, verzekeringskantoren en allerlei vormen van zakelijke dienstverlening.

Maar die concentratie maakt de Nederlandse economie opnieuw kwetsbaar. Toen in 2008 een wereldwijde financiële crisis uitbrak, werd Nederland hard getroffen.

Verdieping bij 9.1

De Watersnoodramp van 1953

In Frankrijk noemen ze Nederland: Les Pays Bas, de Lage Landen. Een direct gevolg van de lage ligging van Nederland is de voortdurende strijd tegen het water. In vroeger eeuwen hebben de mensen die strijd menigmaal verloren. Vaak gingen overstromingen gepaard met vele tienduizenden slachtoffers, zoals bij de Sint-Elisabethsvloed (1421) of de Allerheiligenvloed (1570). De meest recente overstroming waarbij een groot aantal slachtoffers viel, vond plaats op 1 februari 1953 in het zuidwesten van Nederland. Bij deze Watersnoodramp verloren 1836 mensen het leven. Ongeveer 72.000 mensen moesten voor lange tijd hun huis verlaten. Daarnaast verdronken nog zo'n 200.000 dieren en werden ruim 3000 huizen en boerderijen volledig verwoest en 43.000 zwaar beschadigd. De totale schade bedroeg ongeveer anderhalf miljard gulden (omgerekend naar de koopkracht van vandaag: 5,5 miljard euro).

Toen na een dag de omvang van de ramp duidelijk was geworden, kwam in Nederland en daarbuiten een grote hulpactie op gang.

BRON 14

Hulp is plicht

Het Nationaal Rampenfonds, dat zich met de geldinzameling bezighoudt, doet op 2 februari een oproep aan allen: 'Hulp is plicht. Tast diep in uw buidel, ook als dit een offer voor u mocht betekenen. Offer in het diepe besef dat het gaat om uw medemensen, om uw vaderland en uiteindelijk om uw eigenbelang.' De offerzin van de Nederlanders en de steun uit het buitenland zijn enorm. Massaal wordt gestort op het gironummer van de actie 'Beurzen open, dijken dicht'. In totaal komt er 138 miljoen gulden binnen (waarvan bijna 43 miljoen uit het buitenland). Overal in Nederland worden spontaan hulpacties opgezet. Werknemers staan een deel van hun salaris of hun vakantiegeld af. De overheid maakt zich zelfs zorgen dat te veel geld aan de economie wordt onttrokken.

Uit: J. van Gerwen en M. van Leeuwen, Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland, 1500-2000. Deel IV, De welvaartsstaat, 2000.

BRON 12 Veel mensen konden pas na 24 uur angstig afwachten in veiligheid gebracht worden. Foto uit 1953.

BRON 13

'Voor de ramp was Ouwerkerk maar een armoedig plekje. De straat rond de kerk was nog niet eens verhard, want dat was te duur. Maar ná de ramp werd alles verhard, zelfs op de polderwegen kwam asfalt. En ze begonnen ook meteen met de herverkaveling. Dat leverde veel werk op voor ons soort mensen.'

Bron: Landarbeider Piet van der Werf; aangehaald in: K. Slager, De ramp – een reconstructie van de watersnood van 1953, 2003.

BRON 15 Tijdens de evacuatie van de slachtoffers van de watersnood was een groep professionele fotografen actief. Hun indringende foto's speelden zeker een rol bij de bereidheid van de Nederlandse bevolking om royaal 'de beurzen te openen'. Foto uit 1953.

BRON 16 Al in de loop van 1953 is het Deltaplan gepresenteerd. Het oorspronkelijke plan is in de daaropvolgende jaren regelmatig aangepast. De belangrijkste wijziging had betrekking op de Oosterscheldekering. In plaats van een vaste, gesloten dam is hier een halfgesloten dam aangelegd.

BRON 17

L. Moermond was dijkgraaf in Dreischor. Hij was een van de weinige verantwoordelijke autoriteiten die op de avond voor de watersnoodramp op zijn post was. Veertig jaar later herinnerde hij zich het volgende: 'Om elf uur 's avonds ging ik naar het haventje en zag dat het water nog maar anderhalve meter onder de kruin van de dijk stond. Ik schrok en zei: 'Dan ga ik de burgemeester waarschuwen.' Dus ik naar burgemeester Vermeulen. Maar die was niet thuis; die was gaan bridgen bij boer Krepel in Nieuwerkerk. Dat deed hij wel meer. Dus ik heb hem opgewacht en ja, om kwart over twaalf kwam hij aanrijden. Ik hield hem aan en hij vroeg: 'Wat doet er op?' Ik zei: 'We verzuipen vannacht!' Hij zei: 'Jij bent gek.' Ik: 'Om drie uur is het pas hoog water en nou staat het al halverwege de vloedplanken.' Hij zei: 'Het is er nog nooit overheen gekomen, dus dat gebeurt nu ook niet. Laten we het nog maar eens even aanzien.' Ik werd kwaad: 'In ieder geval moet je de klok laten luiden en de mensen in de polder laten waarschuwen.' Maar hij riep: 'Ik denk er niet over!' Toen besloot ik om het zelf te doen. Ik ben naar het dorp gereden, maar ja, ik wist niet hoe je de klok moest luiden. Op d'n duur heb ik de klokkenluider wakker kunnen maken en hem gevraagd om het te doen.'

Aangehaald in: K. Huisman, De twintigste eeuw in meer dan 100 verhalen, 2005.

BRON 18

Ook een rampenplan of een afspraak tussen polderbesturen en gemeentebesturen bestaat niet. Maar doordat de dijkgraaf verantwoordelijk is voor de dijken en de burgemeester voor het welzijn der burgers, wordt midden in die nacht soms urenlang de vraag wie wat mag en moet doen besluiteloos heen en weer geschoven.

Bron: K. Slager, 'Het gat van Ouwerkerk. De watersnoodramp van 1 februari 1953' in: W. van den Doel, red., Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw, 2005

BRON 19

Tot 1970 verliep de uitvoering van de deltawerken in het algemeen volgens schema. Het grote werk dat aan het begin van de jaren zeventig nog resteerde, was de afsluiting van de Oosterschelde. Aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig klonk opeens een krachtig protest: een gemêleerd gezelschap voerde actie voor een 'open Oosterschelde'. Bij de afsluiting van de Oosterschelde zouden Zeeuwse oester- en mosselkwekers hun ondergang tegemoet gaan en milieu-activisten waarschuwden voor een teloorgang van de bijzondere flora en fauna in het gebied. Uiteindelijk werd een politiek compromis bereikt tussen veiligheid, broodwinning en milieu en werd gekozen voor een beweegbare stormvloedkering: de Oosterschelde bleef open, maar kon bij stormvloed worden gesloten.

Bron: J. van Gerwen en M. van Leeuwen, Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland, 1500-2000. Deel IV, De welvaartsstaat, 2000.

BRON 20 Tussen Schouwen-Duiveland en Noord-Beveland is tussen 1976 en 1986 de Oosterscheldekering gebouwd. Deze 9 km lange dam is halfopen. Bij springtij met harde zuidwestenwind kunnen de ruim 60 schuiven (elk 42 meter breed) de Oosterschelde volledig afsluiten.

9 2 Multiculturele samenleving

DEELVRAAG

2 Hoe ontwikkelde Nederland zich na de Tweede Wereldoorlog tot een multiculturele samenleving en met welke problemen ging dit gepaard?

Van emigratie- naar immigratieland

Kort na de Tweede Wereldoorlog was Nederland een tijdlang een emigratieland. Vooral boerenzoons die geen uitzicht hadden op een eigen bedrijf verlieten het land. Favoriete bestemmingen waren Canada, Australië en Nieuw-Zeeland. In deze landen was nog ruimte in overvloed. Ruim een half miljoen mensen verlieten het 'volle en arme' Nederland en emigreerden naar landen die nog 'leeg en rijk' leken. Dit gebeurde met de volle steun van de Nederlandse overheid. Nog in 1950 sprak de regering in de Troonrede heldere taal: 'De sterke bevolkingsgroei en de beperktheid van de beschikbare grond blijven krachtige bevordering der emigratie eisen.'

BRON 21 Voor sommigen was niets te veel om maar uit Nederland weg te kunnen. Foto uit september 1951.

Op het moment dat Koningin Juliana deze woorden uitsprak, was echter al duidelijk dat Nederland ook met immigratie te maken zou gaan krijgen. Dit had alles te maken met de handtekening die op 27 december 1949 gezet was, toen de Nederlandse regering de onafhankelijkheid van Indonesië had erkend. Veel Nederlanders verlieten de voormalige kolonie. Tussen 1946 en 1964 kwamen ongeveer 300.000 zogenoemde 'repatrianten', voor het merendeel van gemengd Nederlands-Indische afstamming, naar hun 'onbekende vaderland'.

Molukkers: tijdelijk of blijvend?

In deze jaren maakte ook een andere groep, die zich in Indonesië niet langer veilig voelde, de oversteek naar Nederland: de Molukkers. De bewoners van de eilandengroep de Molukken, waarvan het eiland Ambon het belangrijkste is, waren niet gelukkig met het uitroepen van de Republiek Indonesië. Velen van hen waren christen geworden of hadden als beroepsmilitair gediend in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL). In 1950 werd het KNIL opgeheven. De Molukse militairen werden naar Nederland overgebracht. In groepen werden ze ondergebracht in enkele grote woonoorden. Die waren bedoeld als tijdelijk onderkomen, want zowel de Molukse gemeenschap als de Nederlandse regering dacht dat er een Molukse staat zou komen binnen een federaal Indonesië. In 1956 werd duidelijk dat daarvan niets terecht zou komen. De overheid stuurde erop aan dat de Molukkers in gewone huizen tussen de Nederlanders zouden gaan wonen en dat zij hun kinderen naar Nederlandse scholen zouden sturen, kortom, dat zij zouden integreren in de Nederlandse samenleving.

BRON 22 Molukse mannen waren gewend om met elkaar in kazernes samen te leven. Ook in Nederland trokken ze veel samen op.

Van Paramaribo naar de Bijlmer

Aan het begin van de jaren zeventig kwam er een tweede stroom koloniale migranten naar Nederland op gang. Na de inwilliging van het verzoek van het Surinaamse gebiedsdeel om geheel zelfstandig te worden, probeerde het kabinet-Den Uyl (1973-1977) er een snelle en fatsoenlijke scheiding van te maken. Veel Surinamers twijfelden ernstig aan de levensvatbaarheid van een onafhankelijk Suriname en vertrokken naar Nederland. Velen vreesden een verscherping van de tegenstellingen tussen **creolen** en Hindoestanen en waren bang voor uitbraak van gewelddadigheden. Maar ook de beperkte economische mogelijkheden in de voormalige kolonie stonden in schril contrast met de grote welvaart en de ruime kansen op de arbeidsmarkt in het moederland.

BRON 23

De sprong in het diepe, of niet?
De uit Suriname afkomstige schrijver Anil Ramdas bracht zijn worsteling tussen blijven of vertrekken fraai onder woorden.
'Eigenlijk wilde ik niet weg. Ik sprak er met niemand over. Maar ik kon geen beslissing nemen. Het was zo'n grote stap. Ik, een jongen van het platteland. Ik hield intens veel van het leven daar. Het was eenvoudig, overzichtelijk, je kende iedereen, je wist wat je aan de mensen had. Maar alle dagen waren hetzelfde. Je kwam nooit vooruit. Maar durfde ik de grote wereld in? Ik had wel twee ooms in Nederland, maar was ik flink en slim genoeg om mij daar te redden?'
Uit: A. Ramdas, Het geheugen van de stad, 2000.

In de jaren rondom de onafhankelijkheid in 1975 groeide de groep immigranten sterk. De groep in Suriname geboren Nederlanders groeide van 27.000 in 1970 naar 183.000 in 1999. Met de 'tweede generatie' erbij geteld, telt Nederland momenteel meer dan 350.000 Surinaamse Nederlanders. Een groot aantal van deze migranten kwam in Amsterdam terecht, vooral in het zuidoosten van de stad. De Bijlmer ontwikkelde zich tot het kloppend hart van de Surinaamse gemeenschap in Nederland.

Buitenlandse arbeidskrachten

De wederopbouw van Nederland na de Tweede Wereldoorlog verliep zo voorspoedig dat al in de jaren 1950 van een krapte op de arbeidsmarkt sprake was. Er werd besloten om arbeiders uit het buitenland aan te trekken. De werving van tijdelijke arbeidskrachten in Spanje, Italië en Griekenland viel echter nogal tegen. In deze landen verflauwde na verloop van tijd de interesse om een tijdlang in West-Europa als '**gastarbeider**' te gaan werken. Vandaar dat al vroeg in de jaren 1960 de werving van tijdelijke arbeidskrachten uitgebreid werd naar Turkije en Marokko. Overheid en bedrijfsleven gingen hand in

BRON 24 De eerste gastarbeiders waren meestal jongvolwassen mannen. Hoe goedkoper de huisvesting, hoe meer geld zij naar huis konden sturen. Daarom woonden ze vaak met (te) veel personen in één kamer. Foto uit 1975.

hand op zoek naar ongeschoolde mannen, aan wie in de textiel-, de metaal- en de voedingsmiddelenindustrie een grote behoefte bestond.
Toen in 1973, mede als gevolg van de eerste oliecrisis, een einde kwam aan de snelle economische groei, werd de actieve werving van buitenlandse arbeidskrachten stopgezet. Maar in plaats van de verwachte afname van de immigratie, groeide ook in de jaren 1970 het aantal nieuwkomers. De meerderheid van de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders gaf er de voorkeur aan zich definitief in Nederland te vestigen in plaats van terug te keren. Velen van hen hadden in de jaren dat ze in Nederland verbleven allerlei rechten opgebouwd. Eén daarvan was dat van gezinshereniging. In plaats van zelf terug te keren, lieten zij hun gezinnen of een huwelijkspartner naar Nederland overkomen.
Deze 'volgmigratie' was vele malen groter dan de oorspronkelijke immigratie. De bevolkingsgroep van Turkse en Marokkaanse afkomst in Nederland is daarmee gegroeid naar een kleine 800.000 mensen. De grootste helft van deze groep (ruim 424.000 mensen) behoort tot de tweede generatie, die in Nederland is geboren en getogen.

'Eilanden van armoede en onwetendheid'

De laatste decennia heeft de komst van grote aantallen politieke (en ook economische) vluchtelingen gezorgd voor de verdere ontwikkeling van Nederland tot een **multiculturele samenleving**. Zo groeide Amsterdam uit tot een stad met maar liefst 180 verschillende nationaliteiten. Rotterdam volgt met 176 nationaliteiten de hoofdstad op de voet.
In de jaren 1970 konden de **etnische minderheden** nog rekenen op een betrekkelijk warm welkom in Nederland. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw voert de

BRON 25 Sinds een halve eeuw is dit, vooral in de grote steden, een bekend en vertrouwd beeld op straat. Foto uit november 2015, genomen in Den Haag.

overheid een heel terughoudend beleid met betrekking tot nieuwkomers, van welke herkomst ook. Aanvankelijk dacht men dat **integratie** van immigranten vooral gezien moest worden als een kwestie die je met voldoende tijd, begrip en subsidie kon oplossen. De praktijk pakte anders uit. Bijna ongemerkt klonterde een groot deel van de immigranten in aparte woonwijken samen. Er was sprake van maatschappelijke **segregatie**. De Amsterdamse historicus Piet de Rooy noemde deze woonwijken 'eilanden van armoede en onwetendheid, met de daarmee verbonden criminaliteit'. Vooral de oude wijken in de grote steden hebben hierdoor in betrekkelijk korte tijd een ander karakter gekregen.

BRON 26

De metamorfose van woonwijken
Waar voorheen de warme bakker zijn broodjes verkocht en de visboer zijn Hollandse Nieuwe, verschenen nu islamitische slagers, bakkers, koffiehuizen, Surinaamse kappers en juweliers, en niet te vergeten de belwinkels. Ook ontstond een aansprekende verscheidenheid aan 'etnische' restaurants en eethuizen, en sommige oude schoolgebouwen en bedrijfjes veranderden in een Turkse of Marokkaanse moskee. Er doken rastakapsels in het straatbeeld op, in Hollandse ogen uitdagend geklede Surinaamse vrouwen en meisjes, naast decent gesluierde moslima's.
Uit: J. Vogel, Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenleven, 2005.

BRON 27

Een multicultureel drama?
Een parlementair onderzoek naar het immigratie- en integratiebeleid is nodig, want nu worden hele generaties onder het mom van tolerantie afgeschreven. Het huidige beleid van ruime toelating en beperkte integratie vergroot de ongelijkheid en draagt bij tot een gevoel van vervreemding in de samenleving. De tolerantie kreunt onder de last van achterstallig onderhoud. Het multiculturele drama dat zich voltrekt is dan ook de grootste bedreiging voor de maatschappelijke vrede.
Uit: P. Scheffer, Het multiculturele drama, in: NRC Handelsblad, 29 januari 2000.

Het multiculturele drama

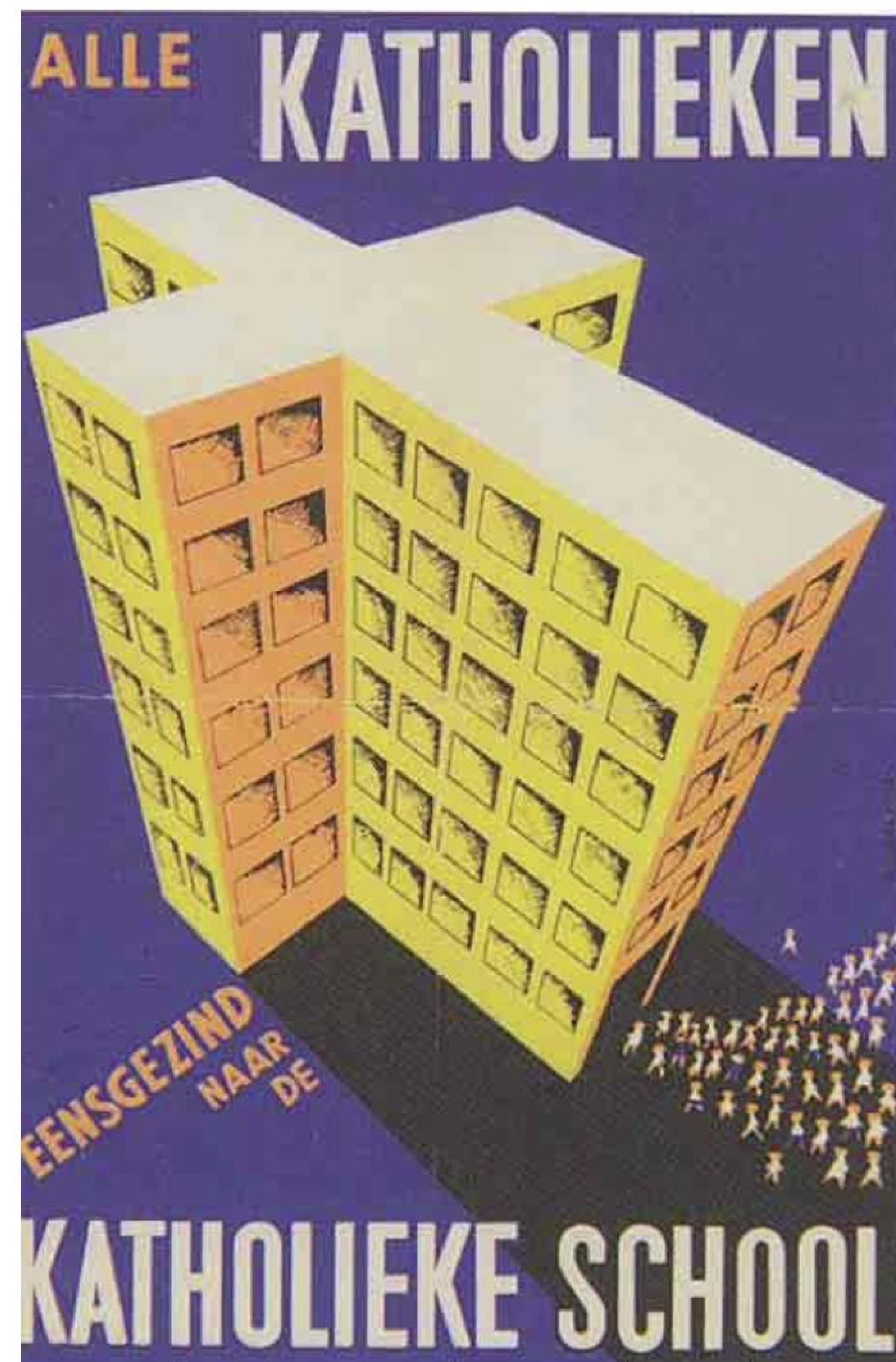
In 2000 gooide de publicist Paul Scheffer de knuppel in het hoenderhok. Zijn essay *Het multiculturele drama* (bron 27) vormde het begin van een groot debat in Nederland en van een turbulente periode in de politiek. Dieptepunten waren de twee moorden op politicus Pim Fortuyn en filmmaker Theo van Gogh. In het buitenland bezag men met verwondering hoe het ogenschijnlijk altijd zo tolerante en ontspannen Nederland veranderde in een wat verkrampte samenleving, waar velen hun ongenoegens onverbloemd luchtten op sociale media. De gevoelens van onvrede groeiden bij een deel van bevolking toen Nederland grote groepen vluchtelingen uit het Midden-Oosten moest opvangen. Deze beslissing was niet door de regering in Den Haag genomen, maar was het gevolg van afspraken in de Europese Unie. Daardoor bestond er bij een aantal Nederlanders weinig begrip voor. Het behoud en misschien zelfs de 'wederopbouw' van een saamhorige maatschappij in Nederland is een van de grootste politieke vraagstukken van onze tijd.

9 3 Politiek Nederland

DEELVRAAG
3 Hoe veranderden vanaf 1945 de politieke verhoudingen in Nederland?

Nederland, een verzuilde samenleving

Vanaf het einde van de negentiende eeuw werd Nederland een 'verzuilde' samenleving. De naam **verzuiling** is afgeleid van het beeld van een Griekse tempel: vier los van elkaar staande zuilen dragen het dak en vormen zo samen één gebouw. Het verbindende element binnen elke zuil was een gezamenlijk gedeelde godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag. In Nederland waren er vier zuilen: protestants-christelijk, rooms-katholiek, socialistisch en liberaal.
Wat betekende dit in de praktijk? Als je was geboren in een gezin met katholieke ouders, was het vanzelfsprekend dat je naar een katholieke school ging, dat je lid werd van katholieke sportverenigingen en dat je, als je ziek werd, in een katholiek ziekenhuis werd opgenomen. Daarnaast las je in je vrije tijd katholieke jeugdbladen of een katholieke krant en luisterde je naar de Katholieke Radio-Omroep. En uiteraard stemde je bij de verkiezingen op een kandidaat van een katholieke politieke partij.

BRON 28 Een affiche uit de eerste helft van de jaren vijftig met een oproep aan de katholieken om toch vooral trouw aan de eigen zuil te blijven.

Voor nagenoeg elk onderdeel van het dagelijks leven waren binnen de zuilen aparte instellingen opgericht. Bij het katholieke en het protestant christelijke volksdeel was de verzuiling het sterkst. De socialisten gingen minder ver en de liberalen wilden eigenlijk zo weinig mogelijk verzuiling. Maar omdat zij zich niet wilden aansluiten bij organisaties die zich baseerden op een geloofsovertuiging of ideologische grondslag, moesten zij wel eigen verenigingen oprichten. Vaak noemden die zich dan 'neutraal' of 'algemeen'.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren veel van deze verzuilde organisaties opgeheven. Het leek erop dat hiermee een streep door de verzuiling was gezet. Na de bevrijding in 1945 overheerste korte tijd het gevoel dat het vooroorlogse verzuilde Nederland maar beter geen nieuw leven ingeblazen kon worden. Een groep politici streefde naar vernieuwing: geen verdeeldheid, maar eenheid was hun devies.

Alles blijft bij het oude

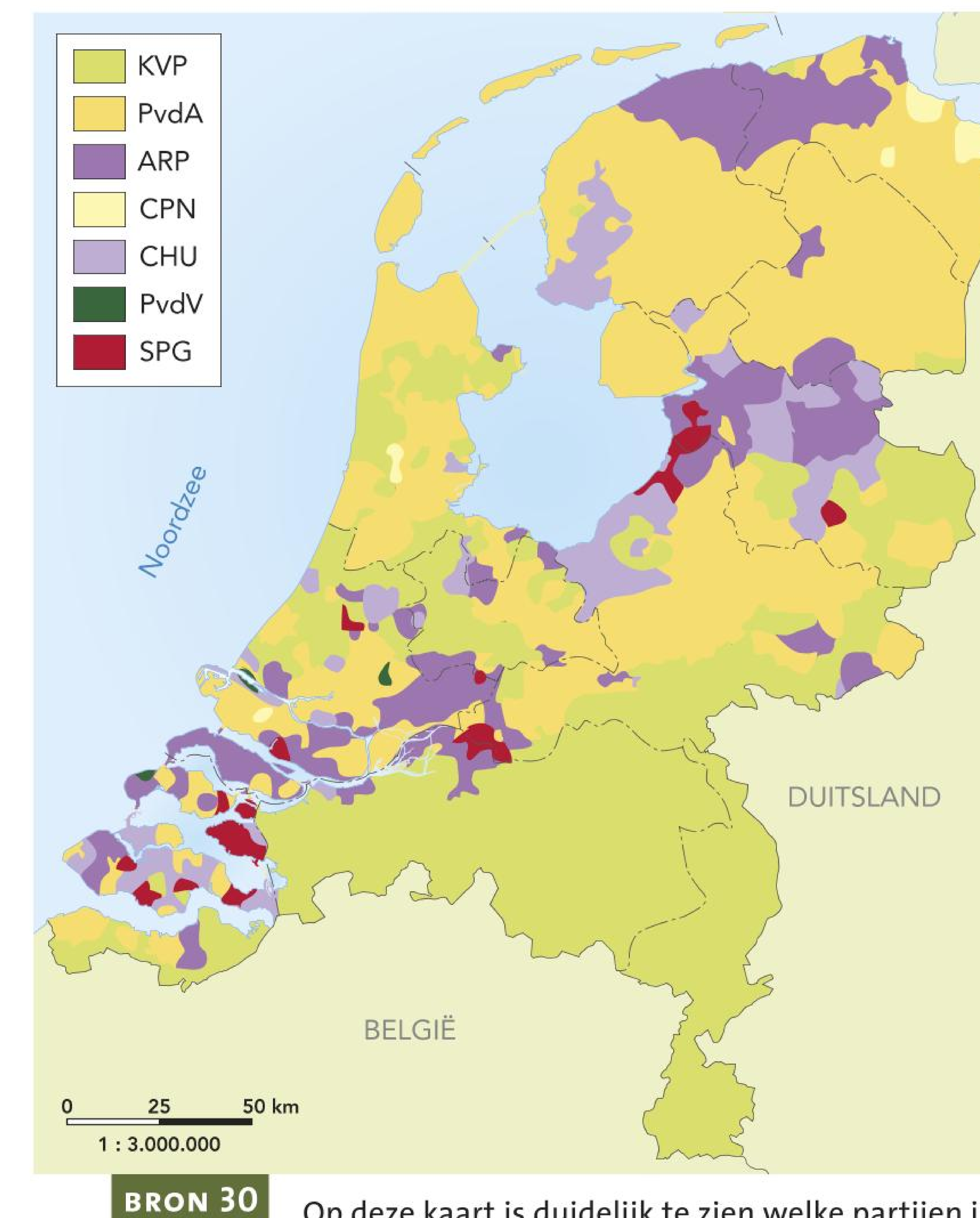
Maar van deze vernieuwing kwam in de praktijk niets terecht. Binnen een paar jaar waren er weer politieke partijen opgericht die precies binnen het verzuilde kader pasten. De confessionelen liepen hierbij voorop. Voor protestants christelijke mensen werden de vooroorlogse partijen opnieuw opgericht (de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk Historische Unie (CHU)). Bij de katholieken ontstond een nieuwe partij, de Katholieke Volkspartij (KVP). De socialisten organiseerden zich onder een nieuwe naam, de Partij van de Arbeid (PvdA). De liberalen bundelden in 1948 hun krachten met de oprichting van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD).

Zowel de katholieken, de protestanten, de socialisten als de liberalen stemden in grote meerderheid op de partijen die tot hun zuil behoorden. In deze jaren waren de verkiezingsuitslagen redelijk voorspelbaar. Omdat geen enkele partij in haar eentje een meerderheid in de Tweede Kamer kon behalen, moesten altijd twee of meer partijen samen een kabinet vormen. Van 1948 tot 1958 vormden de KVP en de PvdA de 'rooms-rode coalitie'. Tijdens deze jaren van wederopbouw was bij de politici de bereidheid om samen te werken groot. Willem Drees (PvdA) was tien jaar lang premier. Hij was zuinig, werkte hard en toonde veel zelfbeheersing. Hij was het schoolvoorbeeld van een 'oerdegelijke, oerbetrouwbare en oerfatsoenlijke' Nederlander. Precies de eigenschappen die volgens veel mensen nodig waren om het land er weer bovenop te helpen.

BRON 29 De affiches waarmee de vier van de vijf belangrijkste politieke partijen in de periode 1948-1952 hun boodschap uitdroegen.

Ondanks de verzuilde tegenstellingen moest er op vreedzame wijze samengewerkt worden. Drees en zijn ministers waren bedreven in het sluiten van compromissen. Liever gingen zij met vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers aan tafel zitten om er al pratend uit te komen, dan dat ze de kwesties op straat uitvochten. Drees keurde stakingen heel resoluut af. Mede dankzij dit tactvolle optreden kwam de Nederlandse economie er weer snel bovenop en kon met de opbouw van de verzorgingsstaat begonnen worden.

BRON 30 Op deze kaart is duidelijk te zien welke partijen in welke delen van Nederland in 1946 als winnaar uit de stembusstrijd kwamen.

Een nieuwe wind

In de jaren zestig werden de eerste scheuren in dit politieke bestel zichtbaar. Vroeger werden meningsverschillen nog binnenskamers gehouden. Nu traden jonge en goed opgeleide politici op de voorgrond die zich niet langer de mond lieten snoeren. Omdat zij goed wisten hoe ze de media moesten bespelen – niet langer alleen de kranten en de radio, maar vooral ook de tv – klonk hun stem steeds luider. Toen zij binnen de bestaande politieke partijen onvoldoende gehoor vonden, richtten zij nieuwe partijen op. Het gevolg was een enorme versnippering van het politieke landschap. Het aantal partijen in de Tweede Kamer verdubbelde tussen 1956 en 1972 van zeven naar veertien.
Het gevolg hiervan was ook dat de bestaande politieke partijen hun toon veranderden. In plaats van compromissen te sluiten, benadrukten zij nu de onderlinge verschillen. De Nederlandse politiek stond een tijdlang in het teken van **polarisatie**. Politieke partijen konden niet langer op een vaste aanhang rekenen. Dit kwam de bestuurbaarheid van het land niet ten goede. Aan de vorming van een nieuw kabinet gingen steeds eindeloze onderhandelingen vooraf. In 1973 werd een kabinet gevormd met bewindslieden uit vijf verschillende politieke partijen. Onder leiding van Joop den Uyl (PvdA) probeerde het eerste 'linkse' kabinet uit de Nederlandse geschiedenis allerlei vernieuwingsidealen in praktijk te brengen. Het kabinet-Den Uyl had één hoofddoel: 'spreiding van kennis, macht en inkomen'.

Alles moet anders

Al snel bleek dat Nederland het geld niet had om die idealen te bereiken. Omdat hun aanhang afbrokkelde, waren de KVP, de ARP en de CHU samengegaan in het Christen Democratisch Appèl (CDA). Onder leiding van Ruud Lubbers (CDA) werd de verzorgingsstaat een stuk versoberd. Het recht op uitkeringen bleef, maar het niveau van de uitkeringen werd verlaagd. Lubbers trad in 1982 aan in een periode met een hoge werkloosheid en een groot financieringstekort van de overheid. Toen hij in 1994

afscheid nam stond Nederland er een stuk beter voor: zijn *'no-nonsense'* politiek had de gewenste vruchten afgeworpen.
Na Lubbers kwamen twee 'paarse kabinetten' tot stand, kabinetten waarin voor het eerst sinds 1917 geen christendemocratische partijen zitting hadden. Paars, de samenwerking van socialisten, liberalen en Democraten 66 (PvdA, VVD en D66) ging op economisch gebied voort op de weg van Lubbers. Privatisering van staatsbedrijven, marktwerking als motor van de economie en het snoeien in de overheidsuitgaven bleven drie 'speerpunten van beleid'. Maar nu was de tijd rijp om enkele morele kwesties, waarover met het CDA geen akkoord bereikt kon worden, in nieuwe wetten te regelen. Zo kwam er in 2001 een wet waarin, onder bepaalde voorwaarden, euthanasie mogelijk was en mochten vanaf datzelfde jaar mensen van hetzelfde geslacht een wettelijk erkend huwelijk sluiten.

Het was de charismatische professor Pim Fortuyn die rond de eeuwwisseling genadeloos van leer trok tegen de gevestigde politiek. Fortuyn was de eerste die openlijk zei dat de multiculturele samenleving in Nederland mislukt was. Toen hij de islam een 'achterlijke godsdienst' noemde, was hij bij geen enkele bestaande politieke partij nog langer welkom. Hij begon toen een eigen partij, Lijst Pim Fortuyn (LPF). Op 6 mei 2002, een week voor de tweede kamer-verkiezingen, werd hij op het Mediapark in Hilversum doodgeschoten door een milieuactivist. Bij die verkiezingen won de nieuwe LPF in één keer 26 zetels. Bij de kabinetsformatie kon men daarom niet om de LPF heen. De nieuwe regering, met onervaren bestuurders als ministers, viel al snel door onderling geruzie. Daarop was het ook gebeurd met de LPF.
Toch is er in Nederland blijkbaar draagvlak voor politici die de gevoelens van onvrede onder delen van de bevolking een stem proberen te geven. Na Fortuyn is het een voormalig VVD-politicus, Geert Wilders met zijn beweging Partij voor de Vrijheid (PVV), die openlijk alle moslims buiten de Nederlandse samenleving probeert te plaatsen. Hij laat een afkeer van alles wat volgens hem 'on-Nederlands' is, vergezeld gaan van een kruistocht tegen 'Brussel'.

BRON 31 Pim Fortuyn had een grote groep aanhangers, maar een nog grotere groep was het helemaal niet met hem eens. Na de presentatie van zijn boek *De puinhopen van acht jaar paars* kreeg hij een taart in zijn gezicht geduwd. Foto uit maart 2002.

9 4 Protesteren en emanciperen

DEELVRAAG
4 Hoe en waardoor veranderden na 1945 de houding en de rol van jongeren en vrouwen in de Nederlandse samenleving?

De zuilen brokkelen af

Na de Tweede Wereldoorlog werd duidelijk dat de leidende figuren van de zuilen zich terecht zorgen maakten over het voortbestaan van de hun vertrouwde maatschappij. Het bouwwerk van de verzuiling, dat in de jaren dertig nog onverwoestbaar sterk leek, vertoonde slijtage. Door de opkomst van de verzorgingsstaat werden individuen minder afhankelijk van hun zuil. Als er thuis of op het werk iets misging, kregen ze hulp van de overheid en hoefden ze niet aan te kloppen bij verzuilde instellingen.
De grotere hoeveelheid vrije tijd en de toenemende welvaart maakten het leven eenvoudiger en prettiger. De urbanisatie, de grotere mobiliteit en hogere opleidingen zorgden ervoor dat steeds meer mensen in aanraking kwamen met 'andersdenkenden'. Zo konden zij uit eigen ervaring vaststellen dat met de leden van de andere zuilen en hun denkbeelden niets mis was. Hierdoor kwam er vrij baan voor de **ontzuiling**. Een ontwikkeling die zich grotendeels door dezelfde oorzaken gelijktijdig voltrok was de **ontkerkelijking**. Dat godsdienst een minder belangrijke rol in het leven van mensen ging spelen, was een proces dat zich in het begin bijna onopgemerkt voltrok. Maar vanaf de jaren zestig was het overal merkbaar.

Ontsnappen aan de sleur

Een groep Amsterdamse nozems rondom Roel van Duijn noemde zich 'provo', afgeleid van 'provoceren': uitdagen. Volgens Provo moesten de autoriteiten, zoals de politie, de burgemeester en de politici, ontmaskerd worden als tegenstanders van de democratie. De gewone burger moest gaan inzien dat hij door de toegenomen welvaart hebzuchtig, saai en fantasieloos was geworden. Met humor wilden de provo's de ingeslapen burgerij laten zien dat zij 'één groot, grijs klootjesvolk van verslaafde consumenten' was.

BRON 32

Een van de voormannen van Provo, Rob Stolk, schreef het volgende 'sprookje': 'Een jongetje zat op de stoep poppetjes van stront te maken. Een voorbijgaande minister vroeg hem: "Wat maak jij?" "Ministers!", zei het jongetje. Een voorbijgaande rechter vroeg hem: "Wat maak jij?" "Rechters!", zei het jongetje. De minister en de rechters richtten zich tot een politieagent, zodat ook deze vroeg: "Wat maak jij?" "Ministers en rechters!", zei het jongetje. "Geen politieagenten?" vroeg de agent. "Nee!! Daar heb ik niet genoeg stront voor."'
Uit: C. van der Heijden, Razzia's & rookbommen. Over Nederlanders en hun gezagsdragers, 2010.

BRON 33 Vooral in de tweede helft van de jaren zestig stonden jongeren en gezagsdragers regelmatig lijnrecht tegenover elkaar. Foto uit 1966.

BRON 34 Leden van Dolle Mina probeerden met demonstraties of ludieke acties aandacht te krijgen voor onderwerpen die zij veranderd wilden hebben. Foto uit 1971.

Provo is begonnen als een vorm van spottend amusement. Al snel bleek dat het erg eenvoudig was om met allerlei provocaties 'het gezag' op de kast te jagen. Zo gingen vrouwelijke provo's de straat op om aan politieagenten krenten uit te delen. Deze zagen dat als een verstoring van de openbare orde en gingen tot actie over. De gezagsdragers reageerden heftig op de provocaties van de jongeren. Spandoeken werden tijdens demonstraties steevast in beslag genomen omdat de teksten nooit de instemming van de autoriteiten hadden. Daarop kwamen de provo's met een speelse variant: zij gingen de straat op met blanco spandoeken. Maar ook die werden in beslag genomen.

Het duurde niet lang of het gedrag van de Amsterdamse nozems vond overal navolging en al snel was er sprake van een echte **jongerencultuur**, inclusief eigen kledingstijlen en (pop)muziek. Begin jaren zestig was de jeugd overal bezig aan het ouderlijk gezag te ontsnappen. Vele jongeren hadden een langere en betere schoolopleiding gekregen dan hun ouders en wisten heel goed wat er in de wereld om hen heen gebeurde. In 1963 had al een op de drie jongens van zeventien jaar een brommer. Ze konden er in de weekends op uit trekken. Hun leefwereld werd zo al snel ruimer dan die van hun ouders ooit geweest was. De televisie, die in deze jaren aan de grote doorbraak begon, zette daarna de vensters op de wereld helemaal open. Zeker als omroepen bereid waren de grenzen op te zoeken van wat nog net door de beugel kon.

De vrouw als individu

Nadat de jongeren met succes hun eigen plan waren gaan trekken, was een tweede grote bevolkingsgroep aan de beurt om haar eigen plaats in de samenleving veilig te stellen: de vrouwen. In de jaren zestig groeide bij steeds meer vrouwen het verzet tegen hun ondergeschikte positie. In tegenstelling tot hun moeders, voelden zij er niets voor om hun hele leven alleen maar huisvrouw te zijn in een traditioneel gezin.
Een radicale groep, de Dolle Mina's, vroeg met enkele opmerkelijke acties aandacht voor de achterstelling van meisjes en vrouwen. Meisjes moesten op school net zo'n goede opleiding krijgen als jongens, zodat ze later evenveel kans op een goede baan zouden hebben. Om dit doel te bereiken was emancipatie nodig niet alleen van de vrouwen, maar ook van de mannen. Die zouden zich meer bezig moeten houden met het opvoeden van de kinderen en met huishoudelijk werk.

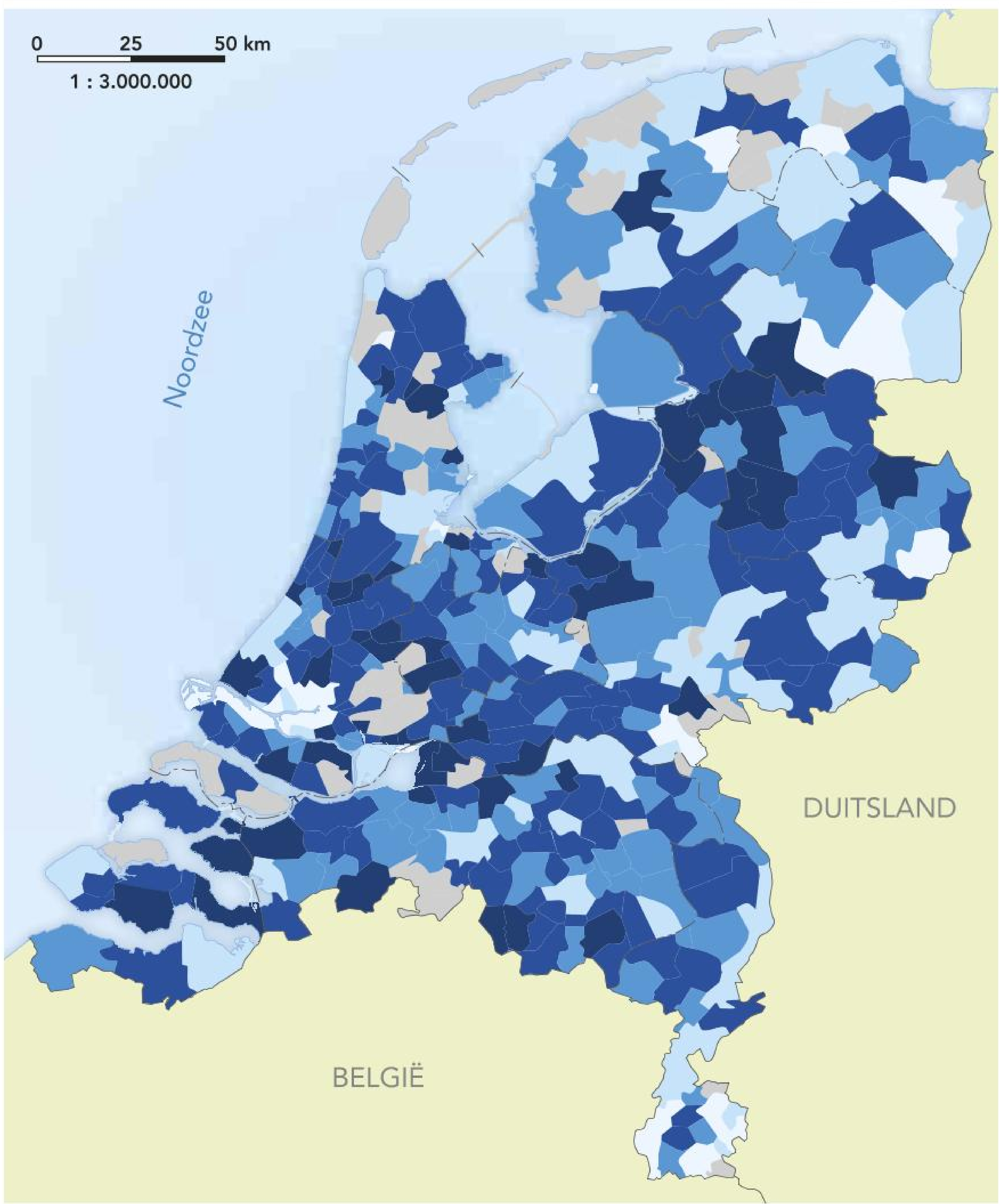
De zich emanciperende vrouwen hadden in de jaren zestig de wind in de rug. Door de snelle economische groei nam

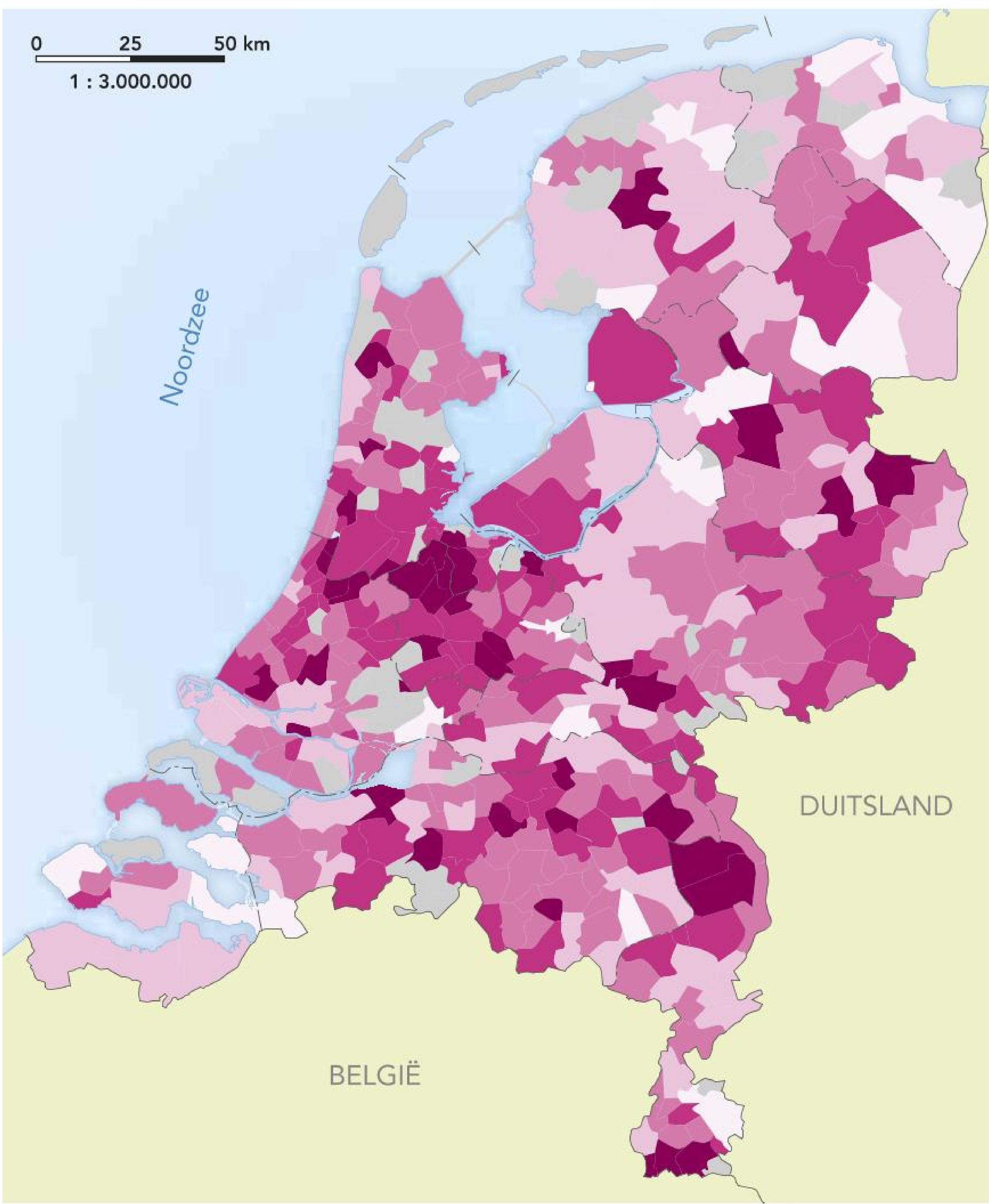
de werkgelegenheid sterk toe. Op kantoor, in de gezondheidszorg en in het onderwijs waren vrouwelijke arbeidskrachten hard nodig om al het werk gedaan te krijgen. De invoering van de anticonceptiepil – kortweg 'de pil' genoemd – betekende een aardverschuiving in de verhouding tussen mannen en vrouwen. Voor het eerst konden stellen die dat wilden op een betrouwbare en effectieve manier het krijgen van kinderen plannen. Voor vrouwen betekende het huwelijk niet meer automatisch het moederschap. Door al deze ontwikkelingen zette de **individualisering** zich krachtig door. Een aantal mannen en vrouwen koos vanaf dat moment bewust niet meer voor de vorming van een gezin, maar besloot alleen te gaan wonen, zoals uit de cijfers (bron 35) blijkt:

BRON 35 Indeling van de bevolking naar type huishouden, 1950-2010

Jaar	totaal aantal huishoudens	eenpersoons-huishoudens	meerpersoons-huishoudens	gemiddeld aantal personen per huishouden
	× 1000			
1950	2535	245	2290	3,0
1960	3171	387	2784	3,6
1970	3986	679	3307	3,2
1980	5006	1085	3921	2,8
1990	6061	1813	4249	2,4
2000	6801	2272	4529	2,3
2010	7386	2670	4717	2,2

Herkomst cijfers: CBS, Statline

mannen (in %): 60 - 69 | 69 - 73 | 73 - 76 | 76 - 80 | 80 - 90 | geen gegevens

vrouwen (in %): 43 - 52 | 52 - 58 | 58 - 62 | 62 - 66 | 66 - 78 | geen gegevens

BRON 36 Netto arbeidsparticipatiegraad per gemeente, 2010-2012

9 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.
2. De Europese integratie.
3. Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig.

HOOFDVRAAG

Hoe is Nederland vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog in economisch, sociaal, politiek en cultureel opzicht veranderd?

JE WEET

1. Welke ontwikkelingen zich in Nederland vanaf 1945 op het gebied van de economie voordeden.
2. Hoe Nederland zich na de Tweede Wereldoorlog tot een multiculturele samenleving ontwikkelde en met welke problemen dit gepaard ging.
3. Hoe vanaf 1945 de politieke verhoudingen in Nederland veranderden.
4. Hoe en waardoor vanaf 1945 de houding en de rol van jongeren en vrouwen in de Nederlandse samenleving veranderden.

JE KUNT

1. Oorzaken, gevolgen en omstandigheden indelen naar de volgende onderdelen van de maatschappij (zowel in het verleden als in het heden): sociaaleconomisch, politiek-bestuurlijk en cultureel-mentaal.
2. Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert). Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen en dat niet alles tegelijkertijd hoeft te veranderen.
3. Je kunt de begrippen oorzaak en gevolg hanteren. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. Wat er gebeurt is het gevolg. Oorzaak en gevolg vormen meestal een keten waarbij het gevolg ook weer een oorzaak is. Je kunt variatie in de tijd onderscheiden. Dan spreken we van korte en lange termijn. Bovendien zijn er bedoelde en onbedoelde gevolgen.

Tijdlijn

- **1945** ▸ Einde van de Duitse bezetting van Nederland
- **1947** ▸ Wederopbouw krijgt extra stimulans dankzij het Marshallplan
- **1948/1958** ▸ Willem Drees premier van Nederland (geeft leiding aan de 'rooms-rode' coalitie)
- **1949** ▸ Nederland erkent de onafhankelijkheid van Indonesië

1950

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

- **1957** ▸ Algemene Ouderdomswet (de AOW)
- **1959** ▸ Ontdekking van een groot aardgasveld bij Slochteren

1960

- **1963** ▸ Algemene Bijstandswet
- **1966** ▸ Onrust in Amsterdam (o.a. tijdens het huwelijk van kroonprinses Beatrix)

1970

- **1973** ▸ Eerste oliecrisis
- **1975** ▸ Suriname wordt onafhankelijk van Nederland
- **1979/1980** ▸ Tweede oliecrisis

1980

- **1982-1994** ▸ Ruud Lubbers premier van Nederland (voert een 'no-nonsense' politiek)
- **1994-2002** ▸ Wim Kok premier van Nederland (geeft leiding aan de 'paarse' kabinetten)

1990

2000

BEGRIPPEN

consumptiemaatschappij
Samenleving waarin, dankzij een hoog welvaartspeil, de consumptie niet alleen bestaat uit eerste levensbehoeften, maar óók veel luxegoederen omvat.

eerste oliecrisis
Nederland steunde van oudsher Israël in het conflict met de Arabische buurlanden. Hiervoor werd in 1973 de rekening gepresenteerd: de Arabische olie-exporterende landen weigerden olie aan Nederland te leveren.

etnische minderheden
Aparte bevolkingsgroepen die elk slechts een kleine groep binnen een samenleving vormen.

gastarbeiders
Mensen afkomstig uit landen rondom de Middellandse Zee, die in de jaren zestig en zeventig op uitnodiging naar Nederland kwamen om hier te werken.

geleide loonpolitiek
Economische politiek van vlak na de Tweede Wereldoorlog waarbij geprobeerd werd de lonen zo weinig mogelijk te laten stijgen.

individualisering
Tendens in de samenleving waarbij de belangen van het individu centraal staan en de belangen van de gemeenschap als geheel op de tweede plaats komen.

integratie
Zich aanpassen aan de regels en omgangsvormen in een samenleving, zonder daarbij afstand te doen van alle eigen gewoonten en gebruiken.

jongerencultuur
Levensstijl van jongeren (op het gebied van kleding, haardracht, muziekvoorkeur, e.d.) die afwijkt van die van andere groepen in de samenleving.

mechanisatie
Proces waarbij menselijke en dierlijke arbeid wordt vervangen door het gebruik van machines.

multiculturele samenleving
Samenleving waarin verschillende bevolkingsgroepen, ieder met een duidelijk verschillende cultuur, naast elkaar bestaan.

ontkerkelijking
Proces waarbij godsdienst steeds minder invloed heeft op de inrichting van het leven van mensen en op hun doen en laten.

ontzuiling
Proces waarbij de samenleving steeds minder een verzuild karakter kreeg (en dus niet langer ingedeeld was op basis van godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag).

polarisatie
Verscherping van de tegenstellingen in de samenleving in het algemeen (en de politiek in het bijzonder).

rationalisatie
Door toepassing van nieuwe hulpmiddelen en meer doelmatige technieken een hogere opbrengst proberen te realiseren.

schaalvergroting
Proces waarbij de bedrijven steeds groter worden en waarbij in steeds grotere eenheden geproduceerd wordt.

segregatie
Zich afzonderen of afgezonderd worden binnen een samenleving.

specialisatie
Proces waarbij steeds meer bedrijven in de landbouw en de industrie zich toeleggen op het produceren van maar één product.

tweede oliecrisis
In de winter van 1979/1980 kondigden de olie-exporterende landen een prijsverhoging voor ruwe olie aan, die de Nederlandse economie in een drie jaar durende crisis stortte.

verzorgingsstaat
Samenleving waarin de overheid verantwoordelijkheid neemt voor het welzijn van mensen; door middel van sociale voorzieningen zijn zieken, ouderen en werklozen van minimale middelen van bestaan verzekerd.

verzuiling
Indeling van de samenleving op basis van godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag.

wederopbouw
Naam voor de naoorlogse periode die helemaal in het teken stond van het herstel van datgene wat tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest was.

10 Twitter, democratie en terrorisme

BRON 1 De Amerikaanse president George W. Bush kijkt strak voor zich uit, geschokt. Dit is het moment waarop hij hoort dat de Verenigde Staten van Amerika worden aangevallen. Op de achtergrond zie je een krijtbord met de tekst: 'Reading makes a country great'. Bush zat in een klas te luisteren naar voorlezende leerlingen. Hij wacht tot de oefening is afgelopen en loopt dan het lokaal uit.

MODERNE TIJD
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

Wat lees je op het gezicht van Bush?

President George W. Bush woont op 11 september 2001 een les bij op een basisschool. Een medewerker loopt naar hem toe en fluistert: 'Een tweede vliegtuig is in de tweede toren gevlogen. Amerika wordt aangevallen.' De zevenjarige leerlingen laten de president intussen hardop horen hoe goed ze al kunnen lezen. Bush let nauwelijks meer op. Achter in de klas dringt via de mobieltjes van de aanwezige journalisten het wereldnieuws door: gekaapte passagiersvliegtuigen zijn de Twin Towers van het World Trade Center ingevlogen. Ook in het Pentagon – het gebouw van het Amerikaanse ministerie van defensie – heeft zich een vliegtuig geboord. Een vierde vliegtuig, dat waarschijnlijk op weg was naar het Witte Huis of het Capitool, is in een veld neergestort. Wie doet zoiets, en waarom?
Eerder die ochtend hadden negentien moslimmannen zich gereedgemaakt voor de zelfmoordactie die aan ruim 3000 mensen het leven zou kosten. De kapers waren eerder in Afghanistan in aanraking gekomen met Osama Bin Laden, de leider van het terreurnetwerk **Al-Qaida**. Bin Laden wilde het 'duivelse' Amerika een vernietigende klap toebrengen.
Terwijl journalisten berichten de wereld in sturen van de eerste rokende WTC-toren, zien ze hoe het tweede vliegtuig zich in de tweelingtoren boort. Voor de verslaggevers is het nu duidelijk: 'Dit is opzet, mensen.' De Verenigde Staten, de onbetwiste grootmacht in de wereld, zijn in het hart geraakt. Het symbool van de handel en het kapitalisme, het WTC, ligt in puin. Het Pentagon, het kloppend hart van de militaire macht, smeult nog na terwijl men zich de vraag stelt: 'Is dit een teken dat de macht van de Verenigde Staten ten einde is? Is dit het begin van een nieuwe wereldorde?'

BRON 2 Grote rookwolken boven Manhattan, waar de Twin Towers ingestort zijn, nadat twee passagiersvliegtuigen zich in deze torens hadden geboord. Op de voorgrond staat het Vrijheidsbeeld.

Nieuwe wereldorden in de twintigste eeuw

Dit hoofdstuk gaat over veranderende verhoudingen in de wereld: tussen mensen, bedrijven, staten en ideologieën. Deze veranderingen vinden plaats door uitvindingen, oorlogen, aanslagen en opstanden. Het veranderen van machtsverhoudingen is niets nieuws. Het Romeinse Rijk is opgekomen en ondergegaan. Het Britse Imperium is na de Tweede Wereldoorlog ingestort. En na '9/11' (*nine-eleven*) wordt gespeculeerd of de ondergang van de supermacht Amerika nabij is. Is '9/11' ook, net als de val van het West-Romeinse Rijk in 476 of de Tweede Wereldoorlog, een gebeurtenis waarna er nieuwe wereldverhoudingen ontstaan?

1900-1945
Aan het begin van de twintigste eeuw waren enkele Europese landen (Engeland, Frankrijk en Duitsland) het machtigst in de wereld. Ze hadden hun dominantie te danken aan de industrialisatie en aan de koloniën. Door twee wereldoorlogen kwam er een einde aan hun macht: grote rijken vielen uiteen, koloniën gingen verloren en de schade van de oorlog was zo groot, dat de Tsjechische politicus Thomas Masaryk Europa omschreef als 'een uitgestrekte dodenakker'.

De Koude Oorlog
Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog waren Duitsland, Japan en Italië verslagen en Frankrijk en Engeland ernstig verzwakt. Terwijl grote volksverhuizingen in Europa plaatsvonden en troosteloze groepjes mensen een plek zochten om hun leven opnieuw op te bouwen, bevonden zich nog twee grote legers in Europa. De macht lag niet meer bij West-Europa, maar bij de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. De wereldorde was 'simpel': er waren twee supermachten, met hun eigen manier om de samenleving in te richten. Elk probeerde de rest van de wereld in zijn invloedssfeer te krijgen.

1989
De val van de supermacht Sovjet-Unie in 1989 luidde een periode van onzekerheid in. Waren de Verenigde Staten van Amerika nu de leidende macht in de wereld? Zouden democratie en de westerse manier van leven in heel de wereld de standaard worden? In verschillende landen riep men immers om vrijheid en democratie en om verbetering van de rechten van de mens. En over de hele wereld werden de hamburgers van McDonalds verkocht. Maar de westerse leefwijze zou voor andere culturen ook weleens een bedreiging kunnen vormen en verzet oproepen. Dat zou zelfs tot een oorlog tussen beschavingen kunnen leiden, vreesde men.

Na '9/11'

De Amerikaanse president Bush verklaarde na de aanslagen van '9/11' de *War on terrorism*. De VS wilden vergelding voor de aanval op hun land. Ze wilden hun vrijheid verdedigen en democratie uitbreiden. Bush verdeelde de wereld in tweeën: 'Je bent met ons, of tegen ons'. Anti-Amerikaanse regimes werden bestempeld als de 'As van het Kwaad'. Het Amerikaanse leger viel landen binnen zoals Afghanistan en Irak, die werden verdacht van samenwerking met Al-Qaida. Als reactie daarop gingen moslimfundamentalisten nog meer de Verenigde Staten, het Westen, terechtwijzen voor hun inmenging in islamitische landen.

BRON 3 Verschillende revoluties staan als persoon afgebeeld op de cover van The Economist van juni/juli 2013. Links staat Vrijheid, een figuur van een negentiende-eeuws schilderij met de titel *Vrijheid leidt het volk*. Daarnaast staat een hippie, die in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw in verzet kwam tegen het gezag van ouders en staat. Naast de hippie staat een arbeider, die staat voor de opstand tegen het communistische regime in de jaren tachtig door de Poolse vakbond Solidariteit. Ten slotte kwam in 2011 het volk in verschillende Arabische landen in opstand. Van links naar rechts zie je staan: '1848 EUROPA', '1968 AMERIKA & EUROPA', '1989 SOVJETRIJK', '2013 OVERAL'.

Het belang van de wereld na 2001

We leven in een tijd waarin jonge moslims uit Nederlandse steden via Facebook en Twitter worden geronseld om voor Islamitische Staat (IS) te vechten. Door de moderne communicatiemiddelen en door verregaande globalisering lijken ideeën en organisaties alle uithoeken van de wereld te kunnen bereiken. Op dezelfde media plaatsen IS-strijders foto's van zichzelf met onthoofde slachtoffers. Over de hele wereld vinden aanslagen plaats. In Parijs wordt de redactie van het tijdschrift *Charlie Hebdo* uitgemoord, omdat zij de vrijheid van meningsuiting gebruikt om de islamitische profeet Mohammed af te beelden.
Maar is er een botsing van culturen of is dat veel te zwart-wit en zijn er ook nog andere krachten aan het werk? De grote meerderheid van de moslims wil geen terreur of oorlog. Ook zij willen leven in vrijheid. Vanaf 2010 kreeg de strijd tussen democratie, dictatuur en moslimfundamentalisme in de Arabische wereld onverwacht een democratische wending met het uitbreken van de Arabische Lente. En de oude Oost-West-tegenstelling is niet helemaal verdwenen. Denk maar aan Rusland dat aan de oostgrens van Europa zijn spierballen laat zien om het oude aanzien te herstellen.
Hoe zijn deze nieuwe, dynamische verhoudingen gegroeid?

KENMERKENDE ASPECTEN
1. Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.
2. De blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog.
3. Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig.

HOOFDVRAAG
Hoe hebben de verhoudingen in de wereld tussen 1989-2015 vorm gekregen?

DEELVRAGEN
1. Hoe heeft globalisering de verhoudingen tussen mensen en landen beïnvloed?
2. Wat waren de gevolgen van het uiteenvallen van de Sovjet-Unie voor Europa?
3. Strijdt men in de ex-koloniën om de macht of om het paradijs?
4. Waarom leidde moslimfundamentalisme tot antiwesters geweld?

10 1 Globalisering

DEELVRAAG
1 Hoe heeft globalisering de verhoudingen tussen mensen en landen beïnvloed?

BRON 4 Shakira met 'Jabulani', de bal van het WK 2010.

Het WK voetbal 2010

In 2010 stond Nederland tegen Spanje in de finale van het wereldkampioenschap voetbal in Johannesburg, Zuid-Afrika. Het was een strijd tussen nationale teams, lokaal bekeken door de aanwezigen in het stadion én wereldwijd nog eens door 620 miljoen televisiekijkers. Dat was bijna 10% van de wereldbevolking! Een evenement dat zo groots wordt gevierd, wordt ook spectaculair geopend. In 2010 had popster Shakira de eer om het officiële nummer van het WK te componeren. De zangeres staat erom bekend dat ze verschillende culturele invloeden gebruikt om muziek te maken. In het nummer *Waka Waka* zitten dan ook sterke Afrikaanse invloeden. De identiteit van de bal van het WK, die 'Jabulani' is genoemd, is een verhaal apart (bron 5).

BRON 5

Jabulani, de wedstrijdbal
De bal, die werd geleverd door Adidas, een gigantisch internationaal bedrijf met het hoofdkantoor in Duitsland, kreeg de naam 'Jabulani', wat 'viering' betekent in het Zulu [een Afrikaanse taal]. Ondanks hun Afrikaanse naam waren alle Jabulani-ballen gemaakt in China, van een latex blaas uit India en plastic uit Taiwan. Dit plastic was gewonnen uit petroleum uit het Midden-Oosten en Noorwegen, en was grotendeels vervoerd in schepen die in Zuid-Korea gebouwd waren.
Vrij naar: M.B. Steger, Globalization. A very Short Introduction, 2013.

Globalisering nu

Het WK laat zien wat globalisering inhoudt. Globalisering betekent dat er sterke economische, culturele en politieke verbindingen zijn over de grenzen van staten heen. Maar hoe bijzonder is dat? In de negentiende eeuw waren verbindingen ook snel; de stoomtrein en telegraaf 'maakten de wereld kleiner'. Al in de tijd van Karel V waren er wereldwijde handelscontacten. Hij had immers een rijk waarvan men zei dat de zon er nooit onderging. Waarom is globalisering nu zo anders?

- De snelheid van transport en communicatie is in de Tijd van televisie en computers enorm toegenomen. Denk aan telefonie, vliegverkeer, radio en televisie, computergebruik en internet. Nauwelijks enkele seconden na een ramp worden de mensen, overal op de wereld, ervan op de hoogte gebracht. Iedereen is wereldwijd via supersnelle netwerken met elkaar verbonden. Deze revolutie in de communicatie heeft ervoor gezorgd dat de plaats waar we onderhandelen, betalen, nieuws of berichten afwachten minder belangrijk geworden is.
- Na 1945 maakte het Westen een sterke economische groei door. Aan de snelgroeiende markten klampten zich al snel Aziatische en Latijns-Amerikaanse economieën vast.
- In 1989 gaven de val van het communisme en de Sovjet-Unie aan de globalisering een extra stimulans. De wereld raakte niet alleen de tegenstelling tussen Oost en West kwijt, tussen democratie en communisme, maar ook die tussen twee verschillende economische markten. Zo kon er één wereldmarkt ontstaan.
- Globalisering gaat echter niet alleen over economie. Het heeft ook een culturele, een milieu- en een politieke dimensie. Hierna bekijken we globalisering op al die gebieden.

Een vrachtwagenchauffeur bedenkt containers

Malcom Maclean was een vrachtwagenchauffeur die zijn bedrijf met één tweedehands vrachtwagen uitbouwde tot een groot transportbedrijf. Hij zag dat de laad- en losmethoden heel inefficiënt waren en kwam met een idee. Hij verving in de jaren vijftig tonnen, kratten, vaten en dozen door containers van één maat. Het idee sloeg aan. Nu, jaren later, hebben alle containers standaardmaten en zijn havens, kranen, schepen, treinen en vrachtwagens op die maten gebouwd.

Overal ter wereld kan het transport van goederen snel en efficiënt plaatsvinden. Het voorbeeld van Maclean laat zien dat handelsactiviteiten over de hele wereld op elkaar afgestemd zijn.

BRON 6

Video's van IS: Het kletteren van de zwaarden, deel 4
Het kletteren van de Zwaarden, deel 4 [IS-propaganda] was zeer succesvol. Het kreeg miljoenen views op verschillende sites waar video's gedeeld worden, hoewel deze aantallen waarschijnlijk beïnvloed zijn door ISIS's bedrieglijke sociale media-technieken. Los van het aantal kijkers zorgde de video voor veel enthousiasme bij online-volgers van ISIS en bij hen die gevoelig waren voor hun boodschap. Het overkoepelende thema van de ISIS-propaganda was 'We zijn sterk, en we gaan winnen'.
Naar: Jessica Stern, J.M. Berger, ISIS, The State of Terror, 2015.

Door de revolutie in informatie- en communicatie-technologie zijn de markten voor arbeid, goederen en kapitaal op de hele wereld geïntegreerd tot één grote vrije markt waar vraag en aanbod de dienst uitmaken.

BRON 7

Geen inwoners van landen, maar internationale consumenten
'Vreemde landen hebben voor mij niets vreemds.' Welkom in McWorld. Er bestaat geen activiteit die meer over de wereld is verspreid dan de handel, er bestaat geen ideologie die minder belangstelling heeft voor naties dan het kapitalisme, niets tart de landsgrenzen stoutmoediger dan de markt. In vele opzichten spelen bedrijven tegenwoordig bij vraagstukken die de hele wereld aangaan een belangrijkere rol dan naties. Ze heten multinationals. Hun klanten zijn geen inwoners van een bepaalde natie of leden van een stam: ze behoren tot de universele stam van de consumenten, die wordt bepaald door alomtegenwoordige wensen en behoeften. Als die behoeften er niet al zijn, worden ze wel gewekt door slimme reclame. Een consument is een consument is een consument.
Naar Alfred M. Zeien, bestuursvoorzitter van het scheermesmerk Gilette. In: Benjamin R. Barber, Jihad vs McWorld, 1995.

Identiteit en McDonaldisering

Een scène in een typisch Midden-Oosters koffiehuis: Mannen zitten aan tafel op lage stoeltjes, drinken thee of koffie en roken een sigaret. Ze spelen een bordspel of lezen de krant. Intussen luisteren ze half naar muziek op de radio of ze volgen een programma op de televisie. Het tafereel is minder Midden-Oosters dan je zou denken. De stoel is in de negentiende eeuw overgewaaid uit Europa,

BRON 8 Een ontmoeting van oost en west. Een islamitische vrouw in de Saoedische stad Riyad poseert voor een moskee bij een McDonalds.

net als het drukken van kranten. De kleding is in Europese stijl en de techniek westers. De sigaret is Amerikaans. De identiteit van deze mannen verschilt sterk van die van hun voorouders. Lange tijd waren roken en koffiedrinken verboden. Tot in de twintigste eeuw droeg men geen westerse kleren, maar een kaftan en tulband of fez. Als deze veranderingen al in de negentiende eeuw plaatsvonden, wat is er nu dan nieuw?
De opkomst van de sociale media sinds de jaren negentig heeft internationale mediabedrijven voortgebracht. Instagram, Facebook en YouTube zenden 24 uur per dag wereldwijd trends uit over kleding, make-up, muziek, eten en mooie auto's. De verspreiding van steeds dezelfde beelden via televisie en populaire media, gekoppeld aan de grote snelheid van handel en transport, zorgen ervoor dat de cultuur overal zo'n beetje hetzelfde wordt. Dit wordt ook wel *McDonaldisering* genoemd.

BRON 9

Een paar getallen…
'McDonalds bedient elke dag twintig miljoen klanten in de hele wereld – dat zijn er meer dan het aantal inwoners van Griekenland, Ierland en Zwitserland bij elkaar. General Motors heeft meer mensen in dienst dan er in een aantal wat kleinere naties wonen. Het pizzabedrijf Domino's verkocht in 1991 voor 2,4 miljard dollar aan pizza's; dat is genoeg om de uitgaven van de regeringen van Senegal, Oeganda, Bolivia en IJsland mee te dekken.'
Naar: Benjamin R. Barber, Jihad vs McWorld, 1995.

BRON 10 'Keizer' Zuckerberg, heerser over het sociale imperium Facebook. De oprichter van Facebook, Mark Zuckerberg, is afgebeeld als Romeins keizer. Onder het beeld van Zuckerberg staat de tekst: 'Marcus Zuckerbergus. Coniunge et impera'. Dat laatste betekent: 'Verbind en heers'. Naar: The Economist, 9 april 2016 .

Lucht, water en voedsel

Bezorgd over de toekomst van de wereld kwam in 1968 een groep wetenschappers bijeen in Rome. Ze bespraken de toestand van het milieu. Vier jaar later brachten ze een rapport uit: *Grenzen aan de groei*. Hierin bespraken ze 'vijf ontwikkelingen van wereldbelang': versnellende industriële groei, de snelle bevolkingsgroei, het voedselprobleem, uitputting van natuurlijke hulpbronnen en de achteruitgang van het milieu. Dit 'Rapport van Rome' zorgde voor meer bewustwording van milieuproblemen en van de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de oplossing daarvan. De mensheid is immers verbonden door de lucht die ze ademt, het water dat ze drinkt en het voedsel dat ze eet.

De natiestaat en de geglobaliseerde wereld

In de de eerste helft van de twintigste eeuw leek de politieke macht duidelijk bij regeringen te liggen. Nu hebben bedrijven als Shell of Facebook ook enorme invloed en macht, soms groter dan die van regeringen. Staten hebben organisaties in het leven geroepen om wereldwijd macht uit te oefenen: de Verenigde Naties, bijvoorbeeld, hebben als doel om de vrede in de wereld te bewaken, en het Internationaal Monetair Fonds (IMF) controleert de wisselkoersen.
Verregaande samenwerking tussen landen leidt wel tot vragen. Ligt de macht nog wel bij de lidstaten? Of dragen de lidstaten een stukje van hun soevereiniteit over aan een internationale organisatie, zoals het IMF of de **Europese Unie (EU)**? Milieuvervuiling, terrorisme, klimaatverandering en het vluchtelingenprobleem trekken zich niets aan van landsgrenzen. Deze problemen zullen hoe dan ook nog intensievere samenwerking nodig maken. Zo gaven wereldleiders er blijk van het probleem van de opwarming van de aarde gezamenlijk op te willen lossen. Ze sloten in 1997 het **Verdrag van Kyoto** om de uitstoot van broeikasgassen tegen te gaan. In 2015 is de volgende stap gezet met een klimaatverdrag tegen de opwarming van de aarde.

Tegenkrachten

Globalisering leidt tot een open wereld met een inspirerende culturele beïnvloeding. Maar het contact met andere culturen kan er ook toe leiden dat mensen bang worden voor een invasie van 'vreemde' gewoonten en gebruiken in hun eigen leefwereld. Ze zijn bang om hun identiteit kwijt te raken. Mensen die dit ervaren zoeken houvast in hun vertrouwde nationale, etnische of religieuze gemeenschap. In het Westen, in Nederland bijvoorbeeld, willen niet alle mensen nog meer bevoegdheden aan internationale organisaties (zoals de EU) afstaan, uit angst voor verlies van hun eigen identiteit. In het Oosten zie je dat de komst van westerse producten of westerse ideeën over geloof, democratie en emancipatie verzet oproepen. Enkele islamitische groepen zien globalisering als een bedreiging voor hun geloof en zij gebruiken **terrorisme** als tegenkracht. Wat gebeurde op '9/11' is daar een dramatisch voorbeeld van. Voor deze fundamentalisten staat globalisering gelijk aan verwestering en die verfoeien zij.

10 2 Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie

DEELVRAAG
2 **Wat waren de gevolgen van het uiteenvallen van de Sovjet-Unie voor Europa?**

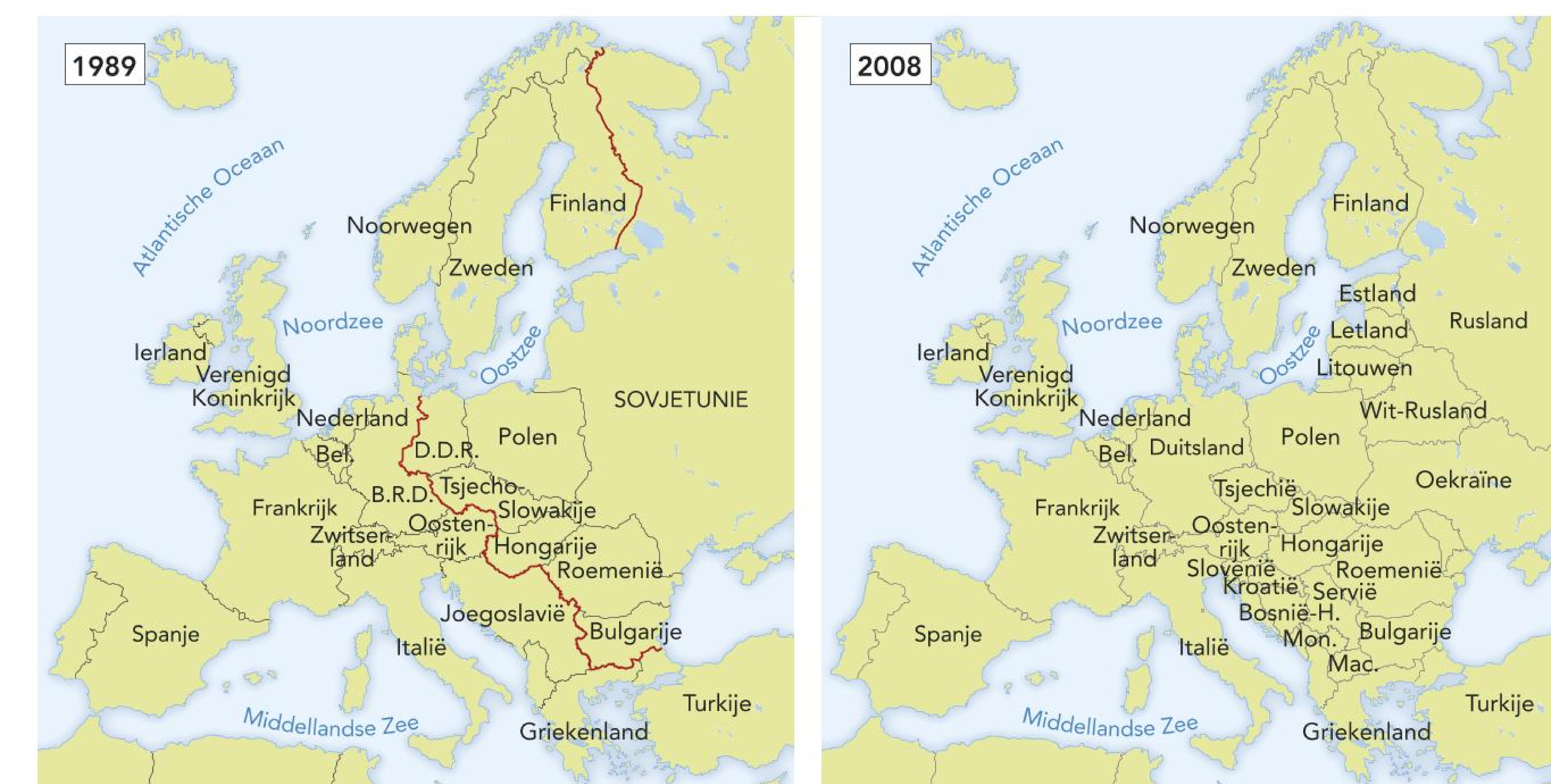
BRON 11 Een bijeenkomst op het Rode Plein in Moskou in 2014, naar aanleiding van de inname van de Krim. De vlaggen zijn getuigen van Poetins stijgende populariteit, ook al raakte hij in het buitenland steeds verder geïsoleerd. Hij had de heersende wereldorde verstoord, die na de Koude Oorlog de vrede in Europa grotendeels had weten te bewaren.

Van 2014 terug naar 1989

In 2014 verschenen op de Krim plots gemaskerde soldaten. Ze landden massaal op de vliegvelden en bezetten bijna zonder slag of stoot het schiereiland in de Zwarte Zee, dat door de Oekraïne werd bestuurd. Al snel bleek het om een Russische actie te gaan. Rusland was bang dat met de toenadering van Oekraïne tot Europa, het Westen zijn invloed zou uitbreiden naar de Zwarte Zee. Daar zijn de enige 'warmwaterhavens' die de Russen het hele jaar door kunnen gebruiken. De schending van de Oekraïense soevereiniteit leidde tot speculaties over de gevolgen. Zou er honderd jaar na de Eerste Wereldoorlog een Derde Wereldoorlog uitbreken? Of zou er een nieuwe Koude Oorlog volgen? Met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1989 was immers een einde gekomen aan een supermacht en aan het machtsevenwicht tussen twee ideologische blokken in de wereld. De nieuwe wereldorde na de val van de Sovjet-Unie was zich nog aan het ontwikkelen en leek nu onvoorspelbaarder dan ooit. Hoe is deze situatie ontstaan? Was Rusland terug als wereldmacht? Was Rusland van plan om verder Europa in te trekken? Voor het antwoord moeten we terug naar 1989.

Oost-Europa

Het einde van de Sovjet-Unie betekende niet alleen de val van het communisme. Verschillende volkeren, die tot dan toe deel hadden uitgemaakt van de Sovjet-Unie, verklaarden zich onafhankelijk en maakten zich los van Rusland. Rusland verloor daardoor enorm aan macht en prestige. De val van de Muur in 1989 en het officiële einde van de Sovjet-Unie in 1991 leidden ertoe dat de communistische regimes in Oost-Europa een voor een vielen. Bij vrije verkiezingen leden de communisten in de nieuwe, vrije staten nederlagen. De democratisch gekozen regeringen moesten echter wel een nieuwe politieke koers vinden. Dat ging niet zo gemakkelijk. De landen hadden gedurende de twintigste eeuw geen democratische traditie opgebouwd en de economieën waren naar communistisch model georganiseerd. Toen in 1991 een einde kwam aan de communistische overheersing, zorgde dat voor een opleving van nationalisme. Dat had vrijwel nergens extreem gewelddadige gevolgen, behalve in Joegoslavië.

BRON 12 De kaart van Europa voor en na 1989. Links zie je Europa voor 1989, met een duidelijke scheiding tussen oost en west (de dikke rode lijn). Rechts zie je Europa in 2008. Niet alleen is het IJzeren Gordijn verdwenen, de grenzen van landen in het oosten zijn als gevolg van de val van de Sovjet-Unie sterk veranderd.

Joegoslavië valt uiteen

Joegoslavië was een **federatie**, een verbond van staten, net als de Verenigde Staten van Amerika. Toen de macht van de communistische regering wegviel, scheidde een van deze staten, Slovenië, zich af. Schoorvoetend en na enkele korte gevechten werd de afscheiding geaccepteerd. Toen ook Kroatië en Bosnië zich wilden afscheiden, kwam Servië in actie. Servië wilde een groot Joegoslavië onder Servische leiding behouden. De verschillende staten en volken van het voormalige Joegoslavië bleven tussen 1991 en 1999 met elkaar in oorlog. In Nederland werd het conflict met name bekend door 'het drama Srebrenica'. Dit stadje vormde een zogenaamd veilige zone in het uiterste oosten van Bosnië-Herzegovina, dat door Nederlandse VN-soldaten beveiligd werd. Toch werden daar in 1995 achtduizend moslimmannen afgeslacht door Servische nationalisten. Het was een zwarte pagina in de geschiedenis van een reeks oorlogen vol **etnische zuiveringen**.

BRON 13 Bosnische moslims vluchten in 1995 uit Potocari, twee dagen nadat de 'veilige enclave' Srebrenica was gevallen. Op de achtergrond zie je 'blauwhelmen', soldaten die in opdracht van de Verenigde Naties ingezet worden om vrede te stichten en bewaken.

BRON 14

Negen maanden overleven in het bos

In de eerste dagen van de tocht uit Srebrenica heb ik veel doden, verminkten en gewonden gezien, van Buljim tot de Urdč. De mannen hadden zich aan de Serviërs overgegeven, omdat ze aan het einde van hun krachten waren. Om te overleven gebruikten we slakken, paddenstoelen en de vruchten die we konden vinden. Ander eten hadden we niet. Toen ik het vrije territorium bereikt had en eindelijk gered was, op mijn zestiende, zag ik eruit als een oudere man in vergelijking met mijn leeftijdsgenoten. Mijn handen leken op die van een oude man. Ik had soms zelfmoordneigingen als ik bedacht wat ik allemaal had beleefd, terwijl ik niets misdaan had.

Hatidža Hren, Het verhaal van de overlevenden, 1999.

West-Europa

In West-Europa was in de jaren negentig de Europese eenwording in een stroomversnelling beland. Na de Tweede Wereldoorlog was eerst de EGKS opgericht. Samenwerking op het gebied van kolen en staal zou een sneller herstel van de oorlogsschade mogelijk maken, onderlinge concurrentie voorkomen en de drang naar oorlog inperken. Ook de verdere samenwerking groeide vanuit de economie.
Pas later, vanaf de jaren negentig, organiseerden de lidstaten van de voorloper van wat nu de Europese Unie heet het vrije verkeer van personen en goederen. Daardoor kwam er vanzelf ook meer politieke samenwerking, onder andere op het gebied van veiligheid en justitie. Steeds meer kwesties zijn in de loop der jaren door 'Brussel', de zetel van het Europese bestuur, opgepakt. De Europese Unie is daarmee een reële politieke macht geworden. Door deze successen van de EU richtten in de jaren negentig (na de val van het communisme) de Oost-Europese landen hun blik al snel op West-Europa. Zij stonden te trappelen om zich bij de Europese Unie aan te sluiten. De Oost-Europeanen wilden ook een vrijemarkteconomie en democratie en hoopten dat de EU daarbij zou helpen.

BRON 15

Ontwikkeling van de Europese Unie (EU)

1948 Oprichting van de Benelux.
1950 Oprichting van de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS).
1956 Oprichting van de Europese Economische gemeenschap (EEG).
1990 Verdrag van Schengen voor vrij verkeer van personen in de EEG.
1992 Verdrag van Maastricht: instelling van de Europese Unie (EU).
2001 Invoering van één munt (de euro) in 19 lidstaten (de eurozone).
2004 Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Estland, Letland, Litouwen, Malta en Cyprus treden toe tot de EU, waardoor deze groeit naar 25 lidstaten.

Naar: Pim den Boer, Europa. De geschiedenis van een idee, 2003.

Nieuwe glorie voor Rusland

Steeds meer voormalig communistische Oost-Europese landen vonden aansluiting bij de Europese Unie. In het Westen zagen de politici dit als een overwinning van de democratie en het kapitalisme. Een aantal landen werd zelfs opgenomen in de NAVO. Voor die landen en ook voor het Westen was dat een soort verzekering tegen een eventuele nieuwe machtsontplooiing van Rusland.
De Russische president Vladimir Poetin, die sinds 1999 aan de macht is, beschouwt de uitbreiding van de EU en de

BRON 16 Demonstranten op het Maidan (plein) in Kiev, de hoofdstad van Oekraïne, houden een pro-Europese betoging in 2013. Op de voorgrond is de vlag van de EU te zien.

NAVO naar het oosten juist als een vernedering en een bedreiging. Hij probeerde het prestige en de macht van Rusland te herstellen. Om de machtspositie van Rusland te versterken, ging Poetin op zoek naar bondgenoten, om een 'Euraziatisch blok' te vormen als een tegenwicht tegen het Westen. Hiervoor zocht hij landen die historische, sociale en religieuze banden met Rusland hadden. Zij zouden volgens Poetin een barrière vormen tegen het Westen, dat bezig was zijn ideologie te verspreiden. Oekraïne was de perfecte kandidaat voor Poetin. In de oostelijke gebieden van Oekraïne en op de Krim wonen grote groepen Russen en zijn veel mensen lid van de Russisch-orthodoxe kerk.

Maar Oekraïne koos ervoor om de banden met de EU aan te halen. De daaropvolgende bezetting van de Krim was volgens Poetin alleen de terugkeer naar de vroegere situatie toen de Krim bij Rusland hoorde. En de oorlog in de oostelijke gebieden van Oekraïne was een poging om Russen daar te verenigen met het moederland. Tijdens die oorlog werd een Maleisisch passagiersvliegtuig neergeschoten. De dood van bijna driehonderd inzittenden, onder wie vele Nederlanders, vergrootte de anti-Poetin-gevoelens in het Westen.

De EU reageerde met een gedeeltelijke handelsboycot tegen Rusland. Maar niet alle lidstaten zijn daarin even consequent. Poetin kon niet achterblijven en nam maatregelen tegen de invoer van producten uit de EU.

Terwijl de val van het communisme in 1989-1991 de verwachting had gewekt van één wereld waarin tussen alle landen vrijelijk handel kon worden gedreven, liet het conflict in Oekraïne zien dat tweedracht snel gezaaid is. Niet alleen tussen Rusland en de EU, maar ook tussen de EU-lidstaten onderling.

BRON 17

MH17 en Poetin

De wereld – althans een groot deel van het Westen – keerde zich na vlucht MH17 definitief tegen Poetin. 'Poetins raket' kopte de Britse sensatiekrant *The Sun* en zelfs meer voorzichtige nieuwsmedia achtten hem verantwoordelijk. Zonder Poetin geen annexatie van de Krim, geen oorlog in het oosten van Oekraïne, geen vliegtuigbrokstukken tussen de korenvelden. Hij had de verantwoordelijken voor de moord op 298 mensen kunnen opsporen en kunnen overdragen aan justitie. Dat kon hij echter niet doen zonder andere tekortkomingen van zijn presidentschap te erkennen, de andere sensationele misdaden die begaan waren, zonder de corruptie toe te geven die het gevolg was van zijn systeem van loyaliteit. Poetin had zichzelf tot het symbool gemaakt van het herrezen Rusland en dat symbool, Poetin dus, moest overeind gehouden worden, zonder tekortkomingen te erkennen.

Naar: Steven Lee Meyers, De nieuwe tsaar. De opkomst en heerschappij van Vladimir Poetin, 2016.

10 3 Van dictatuur naar democratie?

BRON 18 Het lichaam van een jonge Tunesische man die zichzelf uit wanhoop in brand had gestoken om aandacht te vragen voor zijn situatie. Foto uit 2013.

DEELVRAAG

3 **Strijdt men in de ex-koloniën om de macht of om het paradijs?**

Waarom landen rijk of arm zijn

In 2010 brak de **Arabische Lente** uit. Een jonge fruitboer in het Noord-Afrikaanse Tunesië stak zichzelf in brand omdat hij niet meer voor zijn familie kon zorgen. Dagelijks had hij te maken gehad met de corruptie van agenten, die zijn fruit in beslag namen. Op zijn dood volgden massale protesten, waardoor de president van Tunesië moest vluchten. De protesten sloegen over naar andere landen: Libië, Algerije en Egypte. Op het Tahrirplein in Caïro, de hoofdstad van Egypte, kwamen na oproepen op Twitter vele demonstranten bijeen. Ze eisten politieke veranderingen en een einde aan corruptie en ongelijkheid. Onderzoekers hadden vaak geschreven dat de armoede in Egypte te wijten is aan het klimaat, de werkhouding of omdat de leiders dom waren. Maar de demonstranten en nieuw onderzoek kwamen tot een heel andere conclusie: het land is arm omdat een kleine elite het land zo heeft ingericht dat zij ervan profiteert ten koste van de massa. Corruptie en nepotisme - het toeschuiven van functies, banen en opdrachten aan familie of vrienden - werden aangewezen als belangrijke oorzaken van de armoede.

Dictators en verdeeldheid

De landen in Afrika en het Midden-Oosten die na de Tweede Wereldoorlog onafhankelijkheid hadden gekregen, probeerden een democratisch bestuur op te bouwen. Maar van de honderdvijftig verschillende leiders die na de Tweede Wereldoorlog aan de macht zijn geweest, hebben slechts zes hun macht vrijwillig afgestaan. Dictators verzamelden een kliek om zich heen die de macht in stand hield. Ze controleerden met een netwerk van trouwe sympathisanten het leger, de politie en de pers. Het geval van Sadam Hoessein leert ons veel over macht en verdeeldheid en over de vraag, waarom delen van de bevolking dictators steunen.

BRON 19

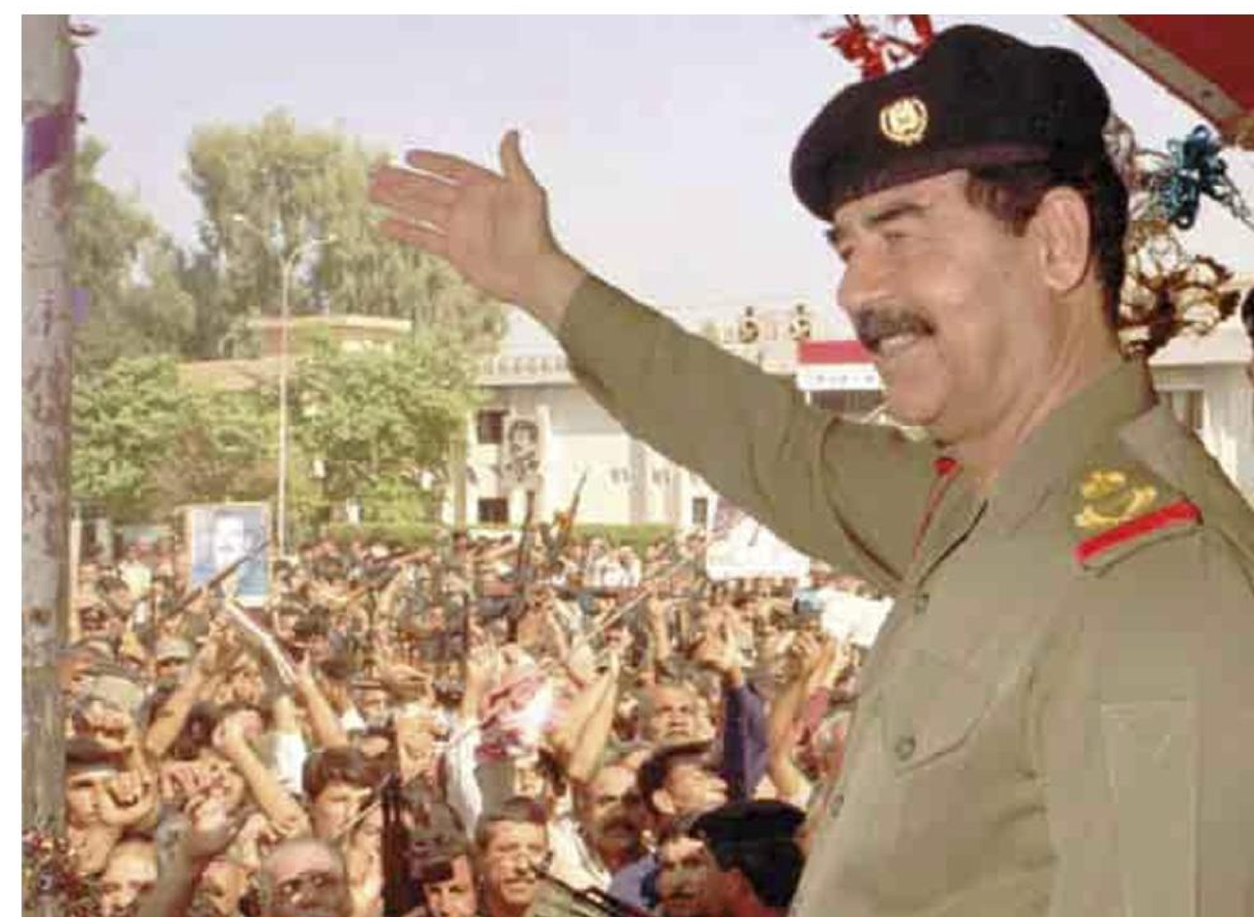
Zonen grijpen de wereldmacht

Wanneer landen langere tijd een geboorteoverschot hebben, zodat dertig procent van de bevolking mannelijk is, tussen de 15-29 jaar is en goed is gevoed en opgeleid, dan spreekt men van de youth bulge (jeugd-uitstulping – in een bevolkingspiramide).
'Als één vader drie of vier zonen heeft, zorgt dat al voor veel spanningen binnen het gezin. Belangrijker zijn de gevolgen echter wanneer de zonen volwassen worden en een eigen bestaan moeten opbouwen. Een op de drie, misschien een op de twee, lukt dat. De overtolligen bewandelen bijna altijd een van de volgende zes wegen: De eerste weg is emigratie. De tweede is criminaliteit. De derde uitweg is een staatsgreep. Dit is vooral een optie voor jonge mannen die een loopbaan in het leger ambiëren, maar in hun ambities worden belemmerd door ouderen die de hoge posten bezetten. De vierde is burgeroorlog of revolutie. De vijfde weg is het aanzetten tot volkerenmoord of verdrijving van minderheden om de zo vrijkomende functies in handen te krijgen. En de zesde weg, ten slotte, is gewelddadige kolonisatie om de ambities elders waar te kunnen maken'.

Naar: Gunnar Heinsohn, Zonen grijpen de wereldmacht. Terrorisme demografisch verklaard, 2003.

BRON 20 Duizenden Egyptenaren zijn verzameld op het Tahrirplein in de hoofdstad Caïro om het vertrek van president en dictator Hosni Moebarak te eisen. Foto uit 2011.

BRON 21 De Iraakse dictator Saddam Hoessein (1937-2006) zwaait naar een menigte die hem toejuicht. Op de achtergrond mensen die zijn portret in de lucht houden.

'Eerst hadden we één dictator, nu honderden'

Kadom al-Jabouri was uitzinnig van vreugde toen de Amerikanen in 2003 Bagdad binnenreden en de Irakese dictator Saddam Hoessein verdreven. Saddam Hoessein werd ervan beschuldigd het terrorisme te steunen en aan een atoombom te werken. De soldaten stonden op het plein bij een enorm beeld van Saddam Hoessein. Kadom greep een grote slaghamer en begon op de sokkel in te slaan. Toen het beeld uiteindelijk met hulp van een tank omviel, begonnen Irakezen met hun schoenen op het beeld in te slaan, als teken van verachting voor de persoon. De val van het beeld symboliseerde het einde van de oorlog. Niets was minder waar. Tien jaar later vertelde Kadom aan de pers dat de situatie in Irak nu misschien wel erger was dan onder het bewind van Saddam.

Saddam Hoessein had in 1979 de macht in Irak gegrepen. Irak was sterk verdeeld, met een grote groep **soennieten** en een grote groep **sjiieten**. De clan van Saddam was soennitisch, vandaar dat soennieten de beste banen in het bestuur en het leger kregen.
Terwijl Saddam paleizen bouwde en het land vol zette met standbeelden van zichzelf, leefden delen van het volk in bittere armoede. Saddam regeerde het land met ijzeren vuist: er was geen recht, maar wel betrekkelijke rust.

BRON 22 Kadom al-Jabouri, eigenaar van een winkel in motoronderdelen, met in zijn handen een poster waarop hijzelf de hoofdrol speelt. Hij slaat stukken beton van de sokkel waarop een groot beeld van de dictator Saddam Hoessein staat. De Amerikaanse inval in 2003 leidde tot veel vernielingen en de plundering van de vele paleizen van Saddam en zijn familie.

BRON 23

Persoonlijkheidscultus

Samenlevingen en politieke systemen in het Midden-Oosten zijn voortgekomen uit een stammensysteem en het personalisme [waarderen van persoonlijke kwaliteiten], dat van diepe en langdurige invloed is geweest in de familie en de clan. Een leider in het Midden-Oosten leidde door zijn deugd en door persoonlijke relaties met zijn volgers. Formele organisaties en regeringen hebben hier zelden tussen kunnen komen. Het echte besturen en het nemen van politieke beslissingen bleef plaatsvinden binnen de persoonlijke netwerken.

Vrij naar: James A. Bill en Robert Springborgin: Deborah J. Gerner & Jillian Schwedler, Understanding The Contemporary Middle East, 2004.

De Amerikanen wilden na hun komst in 2003 de erfenis van Saddam uitwissen en een democratie vestigen. Het land verviel echter al snel in chaos. De getrouwen van Saddam waren uit het bestuur en het leger verwijderd. Niet alleen was er nu een onervaren bestuur, er was bovendien een grote groep goed opgeleide, militair getrainde, maar ontevreden mannen, die hun toekomst somber inzagen. Ze hadden dit aan de Amerikanen te wijten, vonden ze. Door het hele land werden bomaanslagen gepleegd. De Amerikanen hebben er geen grip op gekregen. Het Amerikaanse leger is weer weg uit Irak, maar liet een nare erfenis achter. De dictator is verdwenen, maar daarvoor in de plaats is er nu een bestuurlijke chaos en zijn er nog steeds bomaanslagen. Een aantal van de ontevredenen sloot zich aan bij de terreurorganisatie **Al-Qaida**.

10 4 Jihad tegen McWorld

DEELVRAAG
4 **Waarom leidde moslimfundamentalisme tot antiwesters geweld?**

BRON 24 Said Qutb, een van de belangrijkste islamitische hervormers van de twintigste eeuw. Hij werd ervan beschuldigd een plan te smeden om de Egyptische regering omver te werpen. In 1966 kreeg hij hiervoor de doodstraf.

Said Qutb in de Verenigde Staten

In 1948 ondernam de Egyptenaar Said Qutb de reis van Egypte naar New York om de Engelse taal te bestuderen. Al snel kreeg hij een afkeer van de stad en van de Verenigde Staten. Hij vond dat de mensen te veel bezig waren met geld, filmsterren of materiële zaken als auto's. Hij legde zijn ervaringen vast in zijn essay *Het Amerika dat ik heb gezien*. Qutb schrijft daar: 'Ik vrees dat er geen evenwicht bestaat tussen de materiële grootheid van de Verenigde Staten van Amerika en de deugden van de bevolking.' Volgens hem waren de Verenigde Staten vervallen tot een periode van duisternis, onwetendheid en ongeloof. Het erge was volgens Qutb dat ook in islamitische landen de westerse leefwijze was doorgedrongen. Hij wees vooral op Egypte, waar hij president Nasser als het toonbeeld van de verwestering beschouwde. Hij besloot bij zijn terugkeer iets aan deze verloedering van de islamitische samenleving te doen.

Moslimfundamentalisme

Om tegen het materialisme van het Westen te strijden, sloot Qutb zich aan bij de **Moslim Broederschap**. Deze beweging was opgericht in 1928 om de verspreiding van westerse waarden tegen te gaan. De Moslim Broederschap bestond uit vrome moslims die de islam als basis wilden voor de samenleving. Zij waren **fundamentalisten**, mensen die vasthouden aan de basisprincipes van hun religie zonder compromissen te sluiten. De organisatie verzette zich tegen de westers gerichte regering van Nasser. Ze richtte liefdadigheidsinstellingen op om zo de islamitische waarden te verspreiden. In naam van de Moslim Broederschap schreef Qutb hoe ongeloof en onwetendheid hun klauwen in de Egyptische islamitische beweging hadden kunnen zetten. Bij een groot deel van de arme Egyptenaren vond de Moslim Broederschap een gewillig oor: ze beloofde gelijkheid en de uitbanning van tirannie. De Moslim Broederschap werd echter al snel verboden en Qutb werd opgepakt. Hij weigerde afstand te nemen van zijn uitspraken over de regering. Qutb betoonde zich een ware fundamentalist, zoals de lijfspreuk van de beweging nu zegt: 'Allah is ons doel, de Koran is onze grondwet, de Profeet onze leider, strijd onze weg, en sterven voor Allah onze hoogste aspiratie.' Ondanks de onderdrukking door de regering bleef de Moslim Broederschap jarenlang een stille, maar sterke kracht in Egypte. Maar in 2010 begon de Arabische Lente en spoedig kwam er ook in Egypte protest tegen de regering. Met de demonstraties tegen president Hosni Moebarak in 2011 verscheen de Moslim Broederschap ineens weer openlijk op het politieke toneel. De beweging deelde dekens en voedsel uit aan demonstranten. Moebarak werd afgezet en er volgden verkiezingen waaraan de Moslim Broederschap deelnam. Ze leverde in 2012 zelfs de president, Mohamed Morsi. Deze werd in 2013 echter alweer afgezet, vanwege grootschalige demonstraties om de economische situatie, die alsmaar verslechterde. Daarbij kwam dat de Moslim Broederschap steeds meer zijn islamitische stempel op Egypte drukte. Veel gematigde Egyptenaren ging dat te ver. Het leger greep de macht en de Moslim Broederschap werd tot terroristische organisatie bestempeld.

BRON 25

Materiële begeerte
'De westerlingen zijn het beeld van de hemel kwijtgeraakt, de zuivere ziel wordt niet geraakt door hebzucht en begeerte. Communisme houdt zich alleen met fysieke behoeften bezig. Het is gebaseerd op gelijkheid van hebzucht. Maar echte broederschap behoort toe aan het hart, En heeft geen materiële zaken nodig. Kapitalisme is ook begerig naar goederen. Het had geen hart of ziel.'
Naar: Muhammad Iqbal in 1932. In: S. Breecroft, Terroristen slaan toe. 11 september 2001, 2005.

Osama bin Laden en de jihad

Personen, goederen en ideeën vinden steeds makkelijker hun weg over de wereld. Zo raakte de westerse cultuur steeds meer verspreid. Deze 'McWorld' is veel fundamentalisten en nationalisten een doorn in het oog; zij zien dit als een nieuwe vorm van imperialisme. De aanslag van '9/11' is een van de sprekendste voorbeelden van islamitisch terrorisme als reactie op die verwestering. Het brein achter de aanslag was een steenrijke Arabier: Osama bin Laden. Bin Laden was sterk beïnvloed door de geschriften van Qutb.

Osama bin Laden had in de jaren tachtig in Afghanistan gevochten tegen de Russen, die daar een communistisch regime steunden. In de islamitische wereld had hij daardoor veel aanzien gekregen. Voor Bin Laden was de aanwezigheid van Amerikaanse troepen in Saoedi-Arabië (vanwege de oorlog in Irak) beschamend. In het land waar de heilige plekken Mekka en Medina liggen, waren vreemde, 'ongelovige' militairen aanwezig. Hij zag dit – net als de steun van de Russen aan het communistische regime van Afghanistan – als een aanval op een islamitisch land en riep op tot een gewapende strijd, een **jihad**, tegen Amerika. Het woord jihad wordt vaak gebruikt wanneer groeperingen in naam van de islam geweld gebruiken. Het woord heeft in de Koran (het heilige boek van de islam) echter verschillende betekenissen. Jihad betekent 'inspanning' of 'strijd'. Dat kan worden opgevat als de inspanningen van iemand om zo goed mogelijk te leven, om zichzelf en de samenleving te verbeteren. Dit is de 'grote jihad'. De 'kleine jihad' is de militaire strijd ter verdediging van de islamitische wereld. Bin Laden zette voor zijn jihad het terreurnetwerk Al-Qaida op (1988), dat wel de eerste wereldwijde terroristische organisatie wordt genoemd.

Na de aanslagen van '9/11' dook Bin Laden onder. Hoewel hij Amerika's *'most wanted'* was, wist hij nog ruim tien jaar uit handen van de Amerikanen te blijven. Voor de aanvallen van '9/11' waren hightech voorbereidingen nodig geweest. Kenmerkend voor jihadistische terreurbewegingen is dat ze handig gebruikmaken van moderne technologie en communicatiemiddelen, zoals Twitter. Om te kunnen verdwijnen, weerde Bin Laden simpelweg alle elektronische communicatiemiddelen uit zijn omgeving. Uiteindelijk kwam het Amerikaanse leger hem op het spoor door de mobiele telefoon van een van zijn boodschappers te traceren. Hij werd in 2011 opgespoord en doodgeschoten in een gebouwencomplex in Abbottabad, Pakistan. Waarschijnlijk wist de regering van Pakistan van de verblijfplaats van Bin Laden. Toch voelde dit land, dat de balans moet bewaren tussen de internationale politiek en de islamitische bevolking, zich in zijn hemd gezet. De regering van Pakistan wist namelijk niets af van de Amerikaanse aanwezigheid op haar grondgebied.

BRON 26 Radicale moslims vieren feest na de aanslagen van '9/11'. Amerikaanse vlaggen worden verbrand en foto's van extremistische leiders, waaronder de foto van Bin Laden, worden rondgedragen.

BRON 27 De Amerikaanse krantenkoppen na de dood van Bin Laden in 2011 drukken opluchting uit over het einde van de man die verantwoordelijk was voor de moord op z'n drieduizend Amerikanen. In deze kop staat: 'Er is recht gedaan. Amerikaanse troepen doden Osama bin Laden'.

Verdieping bij 10.4

Paspoorten verbranden

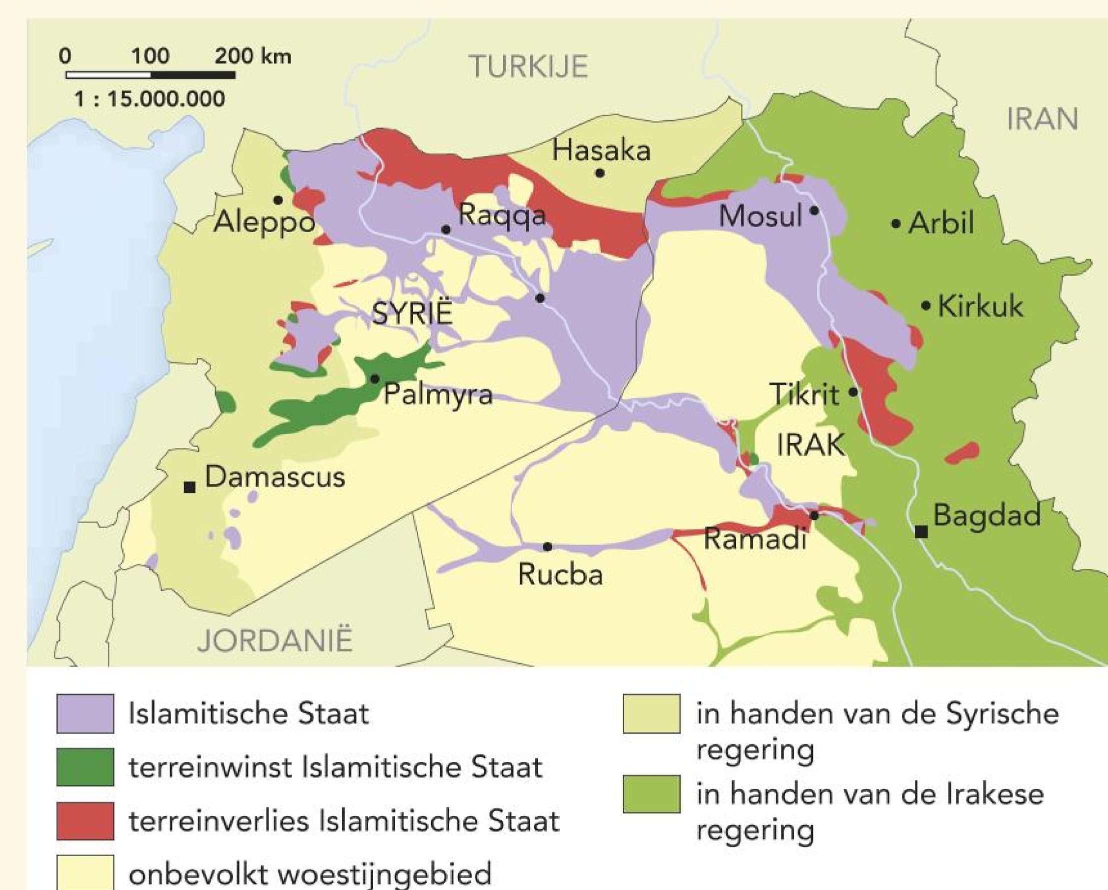
BRON 28 Een vuurtje van paspoorten. Jihadisten die toetreden tot Islamitische Staat, wijzen hun oorspronkelijke nationaliteit af en ondersteunen dat symbolisch door hun identiteitsbewijzen te verbranden.

In 2014 verbrandden strijders van **Islamitische Staat** (IS) hun paspoorten omdat ze in het **kalifaat** wilden wonen. IS bestaat uit soennitische tegenstanders van de Syrische president Bashar al-Assad en soennitische groepen die door de 'westerse oorlog' tegen Sadam Hoessein in Irak aan de kant zijn geschoven. IS wil op basis van het soennitische geloof een nieuwe staat, met Abu Bakr al-Baghdadi als kalief, hoogste bestuurlijke leider. De strijders uit Syrië en Irak vinden dat de grenzen van deze landen geen geldigheid hebben. Die grenzen zijn immers voortgekomen uit afspraken tussen Groot-Brittannië en Frankrijk. Deze landen hadden tijdens en na de Eerste Wereldoorlog het Midden-Oosten verdeeld.
Het nieuwe kalifaat trok wereldwijd tienduizenden mensen aan. Ook Mohammed Emwazi verliet Londen om de wapens op te pakken. Hij zou later bekend worden van de wrede onthoofdingsvideo's die IS over het internet verspreide. Zijn bijnaam werd 'Jihadi John'. Waarom sloot Emwazi zich aan bij IS?

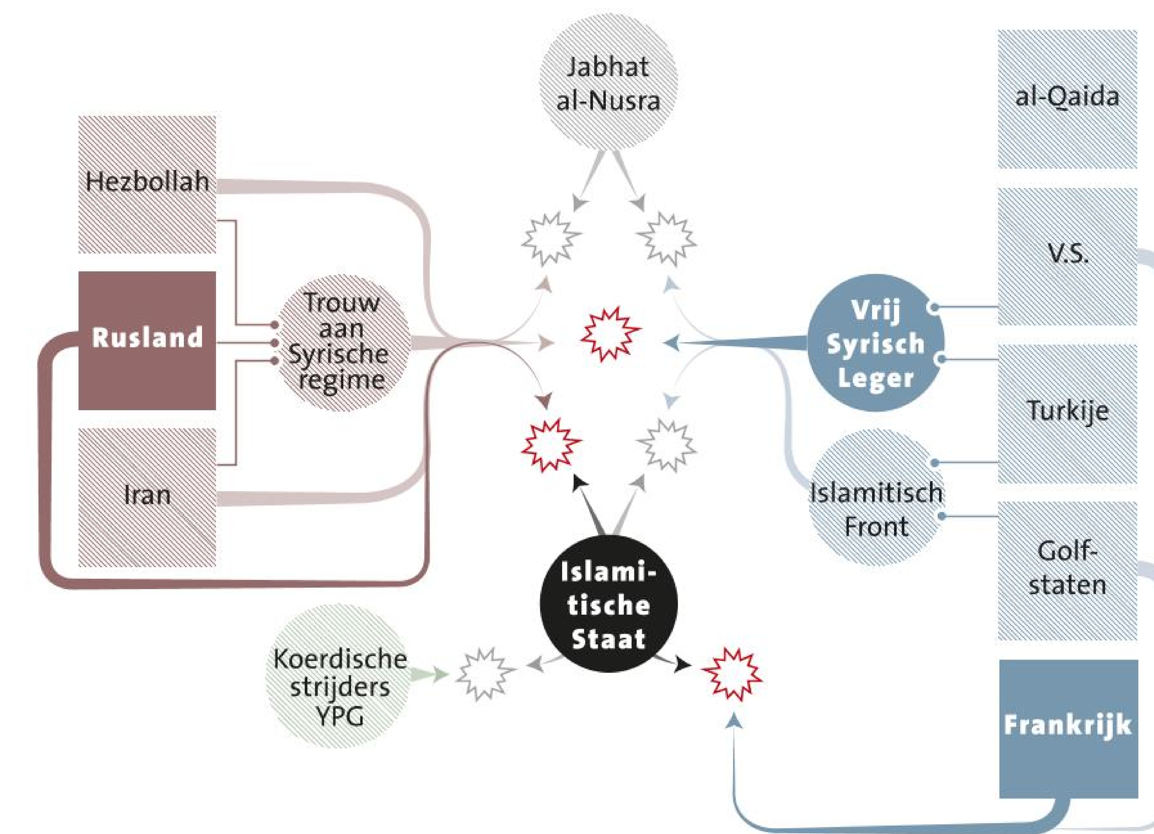
Oorlog in Syrië

De Arabische Lente sloeg in 2011 over naar Syrië. Honderdduizenden mensen gingen de straat op om te protesteren tegen het regime van president Bashar al-Assad. In het jaar 2000 had hij het bestuur van zijn vader overgenomen, die had Syrië sinds 1971 met harde hand geregeerd. De opstanden ontaardden al snel in een burgeroorlog die veel partijen uit de regio aantrok. Jihadisten, etnische groepen die hun plek wilden veiligstellen, landen uit het Midden-Oosten die de machtsbalans in hun voordeel wilden doen omslaan, en de supermachten Rusland en de VS; allemaal bemoeiden ze zich met het conflict. Daardoor is dat ontaard in een onoverzichtelijke brij van onderling strijdige belangen (bron 30).

1. Het overgrote deel van de bevolking in Syrië is soennitisch.
2. Het regime van president Bashar al-Assad probeert de macht over het land te herstellen. Assad en zijn regering behoren tot de alawieten, een tak van de islam die verwant is aan de sjiieten. Zij worden gesteund door Rusland, Iran en Hezbollah. Iran en Hezbollah zijn beide sjiitisch.
3. Het Vrije Syrische Leger is een mix van overgelopen soldaten en meer democratische partijen. Zij worden door de VS en Turkije gesteund. De VS willen de weg naar een democratie openzetten. Het Islamitische Front wordt gesteund door soennitische landen als Turkije en Saoedi-Arabië. Zij willen dat de grote soennitische meerderheid in het land meer te zeggen krijgt. Het conflict heeft zo de strijd tussen de twee takken van de islam in zich.
4. De Koerden bevinden zich in het grensgebied van Syrië, Irak en Turkije. Zij hopen een eigen staat, Koerdistan, te kunnen vestigen. De Koerden vechten daarvoor ook in Irak. De fanatiekste tegenstander van de Koerden, naast Islamitische Staat, is Turkije.
5. Tot slot vechten er jihadistische groepen in Syrië. Jabat al Nusra en al-Qaida zijn met elkaar verbonden en strijden voor een islamitische staat in wereld. IS heeft onder leiding Abu Bakr al-Baghdadi een kalifaat gesticht. De organisatie probeert deze staat in Irak en Syrië te stabiliseren.

BRON 29 De ontwikkeling van Islamitische staat in Syrië en Irak tussen 1 januari 2015 en 14 maart 2016.

Legenda:
: Conflict
Hezbollah: betekent partij van God. Het is een Sjiitische militante organisatie die banden heeft met Iran en uitgesproken anti-Israëlisch en anti-Amerikaans is.
YPG: koerdische militaire organisatie die de Koerdische gebieden beschermt
Jabat al-Nusra: islamitische, fundamentalistische strijdbeweging die verbonden is aan al-Qaida
Vrij Syrisch Leger: soldaten uit het Syrische leger die een eigen legermacht hebben georganiseerd om president Assad te bestrijden.
Islamitisch Front: door Saoedi-Arabië gesteunde militante groep die een soenitische, islamitische staat in Syrië willen.

BRON 30 De strijdende partijen in Syrië en hun belangen laten zien dat het conflict meer is dan een burgeroorlog.

Jihadi John en Islamitische Staat

Mohammed Emwazi groeide op in Groot-Brittannië, zijn favoriete voetbalteam was Manchester United. Hij hield van muziek, kleedde zich goed, dronk wodka en ging naar clubs. Na de middelbare school radicaliseerde Mohammed en belandde hij in een Londens jihadistisch netwerk. Hierdoor kwam hij regelmatig in contact met de overheid en de geheime diensten, die zijn leven nauwgezet volgden en zijn reizen bemoeilijkten, tot wanhoop van Emwazi zelf. Via omwegen belandde hij toch in de rangen van Islamitische Staat in Syrië.

BRON 31

Ergens bij horen
Emwazi had eindelijk een groep gevonden die hem accepteerde om wie hij was. Ze accepteerden hem juist omdat hij was wie hij was – een twintigjarige Arabier, geboren in een ander land, die worstelde met zijn identiteit. Sommigen uit de groep, zoals Mohammed Sakr en Bila al-Berjawi, hadden net als Emwazi een westers verleden van 'clubben' en drinken en, in het geval van Emwazi, ook mislukking in de liefde. Anderen hadden zich al eerder naar religie gekeerd. Nu deelden ze echter allemaal hetzelfde doel – een behoefte om hun energie en talent in te zetten om hun moslimbroeders en -zusters te beschermen die een ongelijke strijd tegen ongelovigen vochten.
Naar: Robert Verkaik, Jihadi John. The making of a terrorist, 2016.

Islamitische Staat is voortgekomen uit Al-Qaida in Irak. De groep bestaat uit veel oude getrouwen van Saddam Hoessein, die na de inval van de VS in Irak geen militaire of bestuurlijke toekomst meer hadden. Samen met geradicaliseerde moslims die de Amerikaanse aanwezigheid als een belediging zagen, pleegden ze aanslagen in Irak. Toen de burgeroorlog in Syrië uitbrak, wachtte de leider van IS, Abu Bakr al-Baghdadi, het juiste moment af en riep toen het kalifaat uit. Sinds de val van de Turkse Ottomanen was er geen kalief meer geweest. Voor veel radicale moslims betekende dit het begin van een nieuw islamitisch tijdperk. Van heinde en verre reisden ze naar Irak en Syrië om daar de wapens op te pakken. Net als Mohammed Emwazi. Eenmaal aangekomen, werd Emwazi aangesteld als gevangenen-bewaker. Vanuit deze rol ontwikkelde hij zich uiteindelijk tot de mediabeul Jihadi John van IS. Op gruwelijke wijze onthoofdde hij gevangenen. Beelden van die executies werden op filmpjes verspreid met de bedoeling om het Westen te choqueren en te weerhouden van een 'militair avontuur' op islamitische grond. Door de publieke executies die Emwazi uitvoerde, werd hij een *high profile* doelwit voor het Westen. In de herfst van 2015 werd hij dan ook om het leven gebracht bij een raketaanval.

BRON 32 Mohammed Emwazi als 'Jihadi John', beeld uit een executievideo die via het deep web, het niet-openbare deel van het internet, is verspreid.

10 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.
2. De blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog.
3. Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig.

JE WEET

Hoe de verhoudingen in de wereld tussen 1989-2015 vorm hebben gekregen.

1. Hoe globalisering de verhoudingen tussen mensen en landen heeft beïnvloed.
2. Welke gevolgen het uiteenvallen van de Sovjet-Unie had voor Europa.
3. Of men in de ex-koloniën strijdt om de macht of om het paradijs.
4. Waarom moslimfundamentalisme leidde tot antiwesters geweld.

JE KUNT

- Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert).
- Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen.
- Je kunt ook oorzaak-gevolgrelaties onderscheiden.
- Je kunt verschillende oorzaken voor een fenomeen onderscheiden en daar gewicht aan toekennen.
- Ook kun je bedoelde en onbedoelde gevolgen onderscheiden.

1900

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

- **1914-1918** ▸ Eerste Wereldoorlog waarna de wereldorde verandert

1920

- **1928** ▸ Moslim Broederschap wordt opgericht

1940

- **1939-1945** ▸ Tweede Wereldoorlog waarna de wereldorde verandert
- **1945-1989** ▸ Koude Oorlog
- **1948** ▸ Said Qutb onderneemt zijn reis naar de VS
- **1950** ▸ Oprichting van de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS)
- **1956** ▸ Oprichting van de Europese Economische gemeenschap (EEG)

1960

- **1968** ▸ Bijeenkomst Club van Rome
- **1979** ▸ Saddam Hoessein grijpt de macht in Irak

1980

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

- **1988** ▸ Oprichting van al-Qaida
- **1989** ▸ Val van het communisme
- **1990** ▸ Verdrag van Schengen voor vrij verkeer van personen in EEG
- **1991** ▸ definitief uiteenvallen van de Sovjet-Unie
- **1991-1999** ▸ Oorlogen in voormalig Joegoslavië
- **1992** ▸ Verdrag van Maastricht: instelling van de Europese Unie (EU)
- **1995** ▸ Het drama Srebrenica
- **1997** ▸ Verdrag van Kyoto

2000

- **2001** ▸ Aanslagen van 11 september, '9/11'
- **2001** ▸ Introductie van één munt (euro) in de eurozone.
- **2003** ▸ Amerikaanse inval in Irak
- **2004** ▸ Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Estland, Letland, Litouwen, Malta en Cyprus lid van de EU
- **2004** ▸ Facebook wordt opgericht
- **2004** ▸ Twitter wordt opgericht
- **2011** ▸ Arabische Lente begint
- **2011** ▸ Osama Bin Laden door het Amerikaanse leger gedood
- **2014** ▸ Rusland bezet de Krim
- **2015** ▸ Klimaatverdrag wordt ondertekend

2015

BEGRIPPEN

Al-Qaida
Terroristische organisatie opgericht door Osama Bin Laden in 1988. Het is een fundamentalistische organisatie, waarvan de naam 'de basis' betekent. Ze is verantwoordelijk voor de aanslagen van 11 september 2001 in de VS en vecht in Syrië en Irak voor een soennitische staat.

Arabische Lente
Golf van opstanden, protesten en revoluties in de Arabische wereld die begon in 2010.

etnische zuiveringen
Verdrijven of vermoorden van leden van een bevolkingsgroep in een bepaald gebied.

Europese Unie (EU)
Politiek en economisch samenwerkingsverband tussen 28 landen in Europa.

federatie
Verbond van (redelijk) zelfstandige staten met een centrale, overkoepelende overheid, zoals de Verenigde Staten en de Russische Federatie.

fundamentalisme, fundamentalisten
Zonder compromis vasthouden aan de basisbeginselen van een overtuiging, meestal religieus.

Islamitische Staat
Soennitische strijders, gesteund door Al-Qaida, willen in Irak en Syrië een eigen staat stichten.

jihad
Jihad betekent 'inspanning' of 'strijd'. Er wordt vaak onderscheid gemaakt tussen de grote en de kleine jihad. Met de grote jihad wordt de poging van een persoon bedoeld om zichzelf of de samenleving te verbeteren. Met de kleine jihad wordt de gewapende verdediging van het geloof bedoeld.

kalifaat
Staat die geregeerd wordt door een kalief, dat wil zeggen een opvolger van de islamitische profeet Mohammed. Door zich kalief te noemen stelt de leider zich boven een sultan of emir.

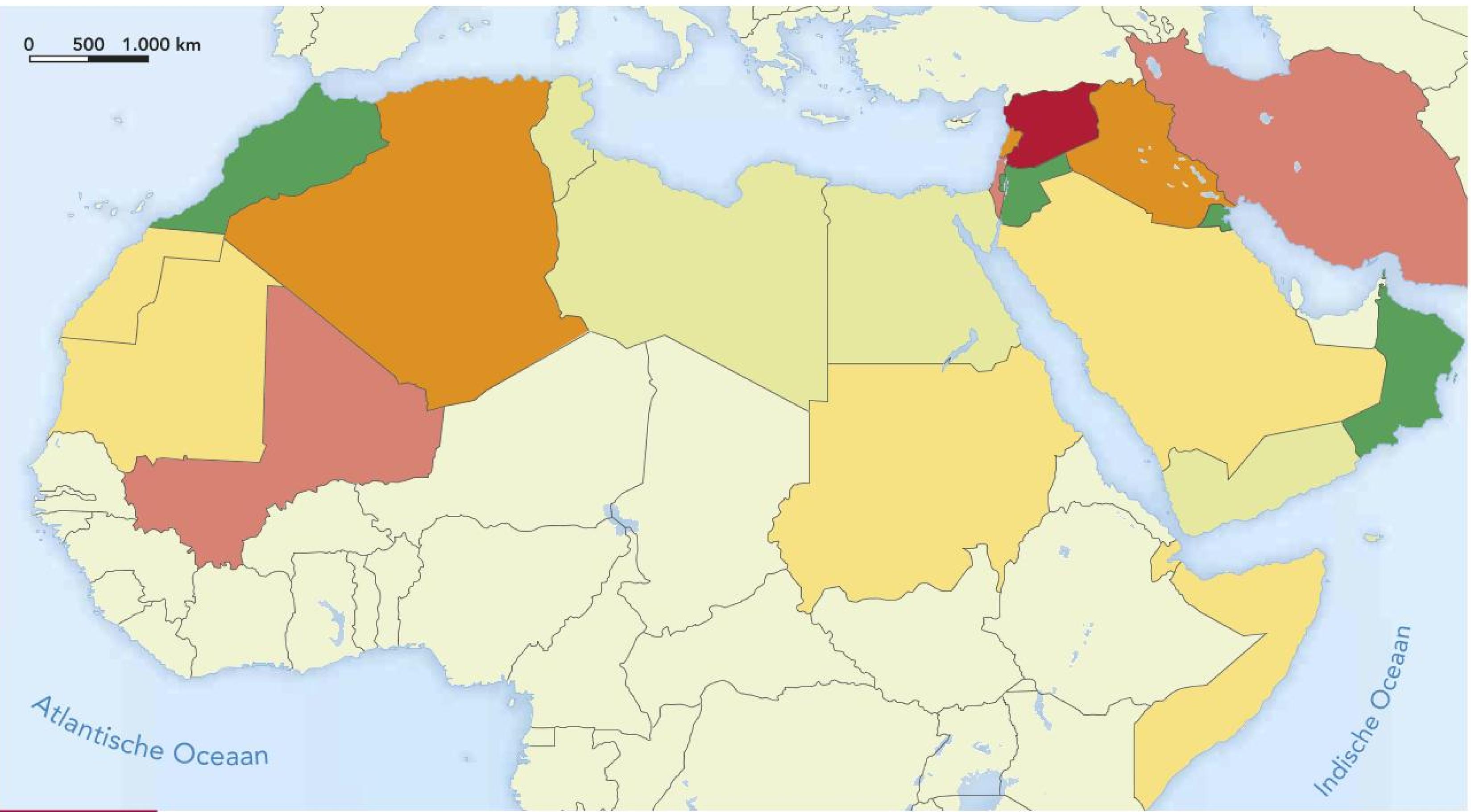
Moslim Broederschap
Conservatieve islamitische organisatie die in 1928 is opgericht tegen de westerse invloed in Egypte. De broederschap wordt vandaag de dag door veel landen als een terroristische organisatie beschouwd.

sjiieten
Aanhangers van een van de grote stromingen binnen de islam. Toen de islamitische profeet Mohammed stierf in 632, ontstonden het soennisme en het sjiisme. Sjiieten geloven dat de neef van Mohammed als opvolger werd aangewezen door Mohammed zelf. Na de splitsing met soennieten zijn de geloofsgebruiken uiteen gegroeid.

soennieten
Aanhangers van een van de grootste stromingen binnen de islam. Toen de islamitische profeet Mohammed stierf in 632, ontstonden het soennisme en het sjiisme. Soennieten geloven dat de kaliefen (leiders van de geloofsgemeenschap) de rechtmatige opvolgers van de Profeet waren.

terrorisme
Bedreiging of het plegen van geweld, meestal geïnspireerd door religie of ideologie.

Verdrag van Kyoto
Verdrag ondertekend door wereldleiders in 1997 om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen.

BRON 33 De Arabische Lente vanaf 2010.

Overzicht van de vaardigheden

Betrouwbaarheid van bronnen

Bij het bestuderen van historische bronnen moet je je overtuigen van de juistheid van de informatie in de bron. Is de informatie wel betrouwbaar? Dat is afhankelijk van de vraag die je aan de bron stelt. Het antwoord op de vraag: 'Wat gebeurde er nu precies op het strand van Scheveningen toen de prins van Oranje daar op 30 november 1813 aan land kwam?', kun je niet geven op grond van één bron. Het liefst
lees je daarvoor bronnen van zowel aanhangers als tegenstanders van de prins. Om de betrouwbaarheid van een bron te achterhalen moet je altijd de volgende vragen stellen en beantwoorden:

- Wanneer is de bron gemaakt? Is het een secundaire bron of een primaire? Let op! Een primaire bron is niet vanzelfsprekend altijd betrouwbaar.
- Hoe is de maker van de bron aan zijn informatie gekomen? Was hij er zelf bij of heeft hij de informatie van iemand anders?
- Had de maker van de bron een bepaalde bedoeling met de informatie in de bron? Stelt hij de situatie extra positief of juist extra negatief voor? Maakt hij mensen zwart of bejubelt hij ze?

De beantwoording van de laatste vraag is het belangrijkst. Bij het beoordelen van de betrouwbaarheid van een bron moet je je altijd realiseren dat mensen vroeger anders dachten en handelden dan jij nu.

Bruikbare bronnen

Om het verleden goed te doorgronden en correct te beschrijven, moet je vragen stellen. Voor de beantwoording van de vragen gebruik je bronnen. Als een bron een bijdrage levert aan een juist antwoord op de vraag, dan heb je te maken met een **bruikbare** bron. Of een bron bruikbaar is hangt dus af van de vraag die je gesteld hebt.

Continuïteit en verandering

In de geschiedenis vinden ontwikkelingen plaats, ofwel **veranderingen**. Het kan ook zijn dat veranderingen over een langere tijd ontbreken. Ga bij een vraag naar een verandering na wat er eerst, of voor de gebeurtenis, was en wat er later, of na een gebeurtenis, was. Bij veranderingen spreken wij van discontinuïteit. Is alles hetzelfde gebleven, dan is er **continuïteit**.

Feit en mening

Bij een historisch onderzoek moet je goed opletten of de bronnen **feiten** of **meningen** bevatten. Bij een feit ben je helemaal zeker dat het zo gebeurd, gezegd of geschreven is. Een feit is controleerbaar. Of iets een feit is, stel je vast door gegevens te gebruiken uit verschillende bronnen. Een **mening** is een oordeel van een mens over iets. Een mening hangt af van de voorkeur van een persoon. Een mening is altijd subjectief en persoonsgebonden. Als een archeoloog zegt: 'De Neanderthalers maakten mooie stenen gebruiksvoorwerpen,' dan is het een feit dat de archeoloog dat gezegd heeft; maar dat de archeoloog die stenen gebruiksvoorwerpen mooi vindt, is zijn mening.

Gebondenheid aan tijd en plaats

Bij het beoordelen van de betrouwbaarheid van een bron moet je je ervan bewust zijn dat mensen vroeger of elders anders dachten en handelden dan jij nu. **Gebondenheid aan tijd en plaats** is dat mensen vroeger (tijd) of in andere landen (plaats) of in een andere cultuur anders denken over bepaalde situaties dan wat wij nu en hier gewend zijn.

Motieven

Oorzaken voor menselijk handelen kunnen **omstandigheden** zijn, zoals het weer, maar ook de situatie van een mens op een gegeven moment. De eigen gedachten of de eigen wil van een mens noemen wij een **motief** (of **beweegreden**).

Oorzaken en aanleiding

Bij indeling van oorzaken in tijd denk je aan oorzaken die al langere tijd een rol spelen. Dat zijn indirecte oorzaken. Deze oorzaken kun je ook de oorzaken van de lange termijn noemen. Ze werken namelijk al langer, het zijn de diepere oorzaken. De laatste oorzaak die iets echt in werking zet, waardoor bijvoorbeeld een oorlog begint, noemen wij de directe oorzaak. Dat is dus de druppel die de emmer doet overlopen, ofwel de **aanleiding**.

Representativiteit van bronnen

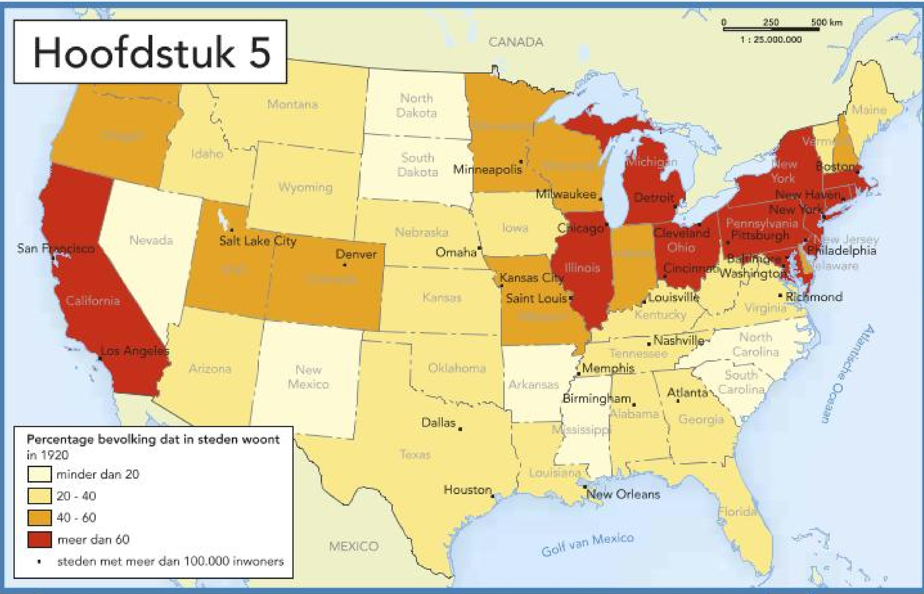
Je moet je afvragen of een bron een uitspraak doet over één persoon of een situatie, of dat de informatie geldt voor een grote groep of zelfs de gehele bevolking. Als dat laatste het geval is, dan vinden wij de bron representatief. Een bron die een uitspraak doet voor het grootste deel van de groep mensen waarover je een vraag gesteld hebt, heeft een grote representativiteit.

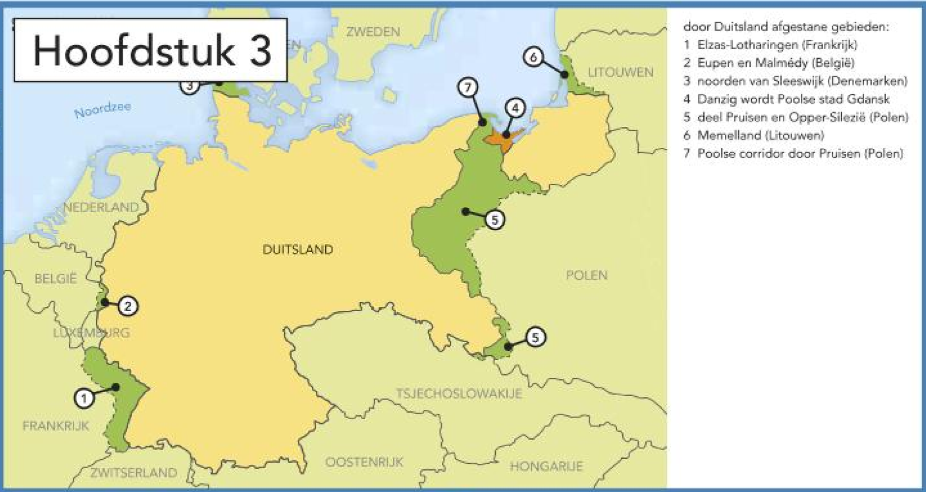
Soorten oorzaken en soorten gevolgen

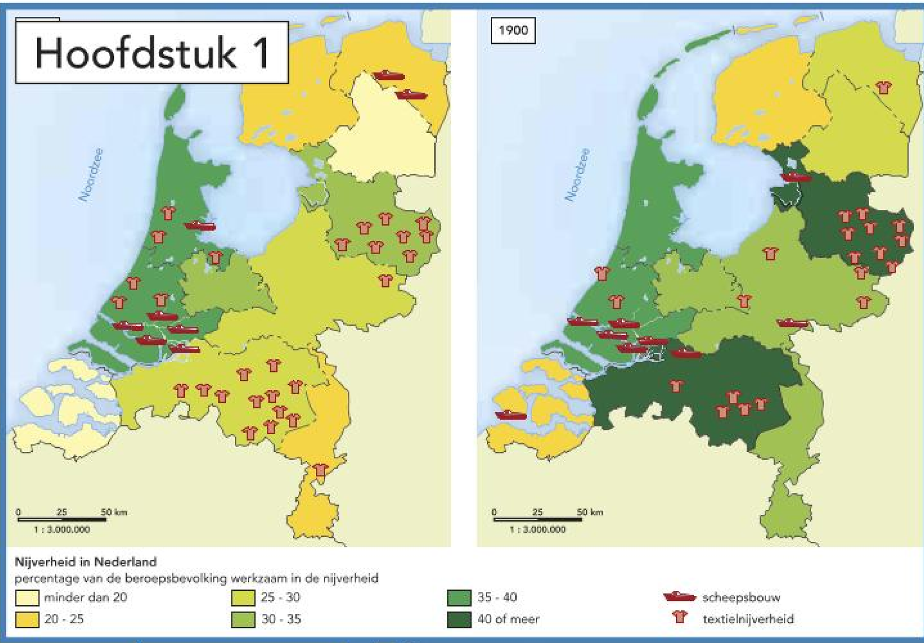
Bij gevolgen kun je spreken van bedoelde en onbedoelde gevolgen. Indien iemand een bepaald doel nastreeft en hij bereikt dat doel, dan spreken wij van een **bedoeld gevolg**. Bereikt de persoon iets wat hij vooraf juist niet wenste of wat niet tot zijn doelen hoorde, dan spreken wij van een **onbedoeld gevolg**.

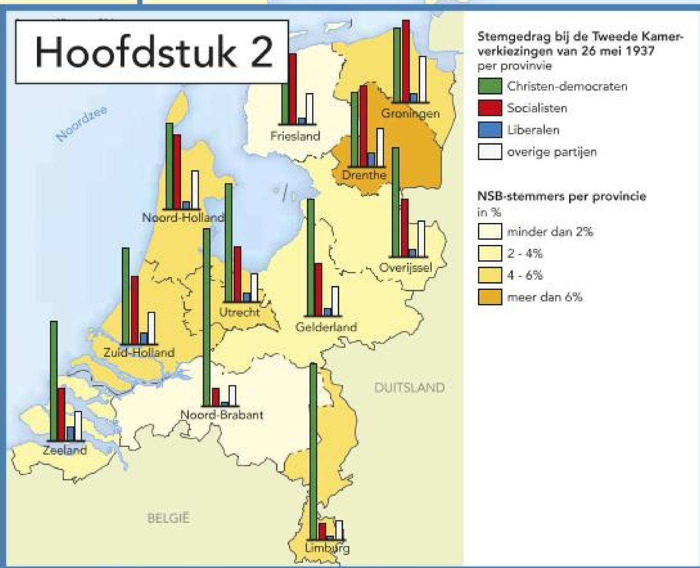
Ook bij de gevolgen zijn er gevolgen die je direct merkt, die direct optreden. Dat zijn de **gevolgen op de korte termijn**. De gevolgen die later nog te bespeuren zijn noemen wij dan **gevolgen op de lange termijn**. De scheidslijn tussen korte termijn en lange termijn is niet precies vastgelegd. Vaak is de korte termijn direct en nog een tot twee jaar na de gebeurtenis. Bij de lange termijn merk je de gevolgen nog na twee jaar.

Kaarten

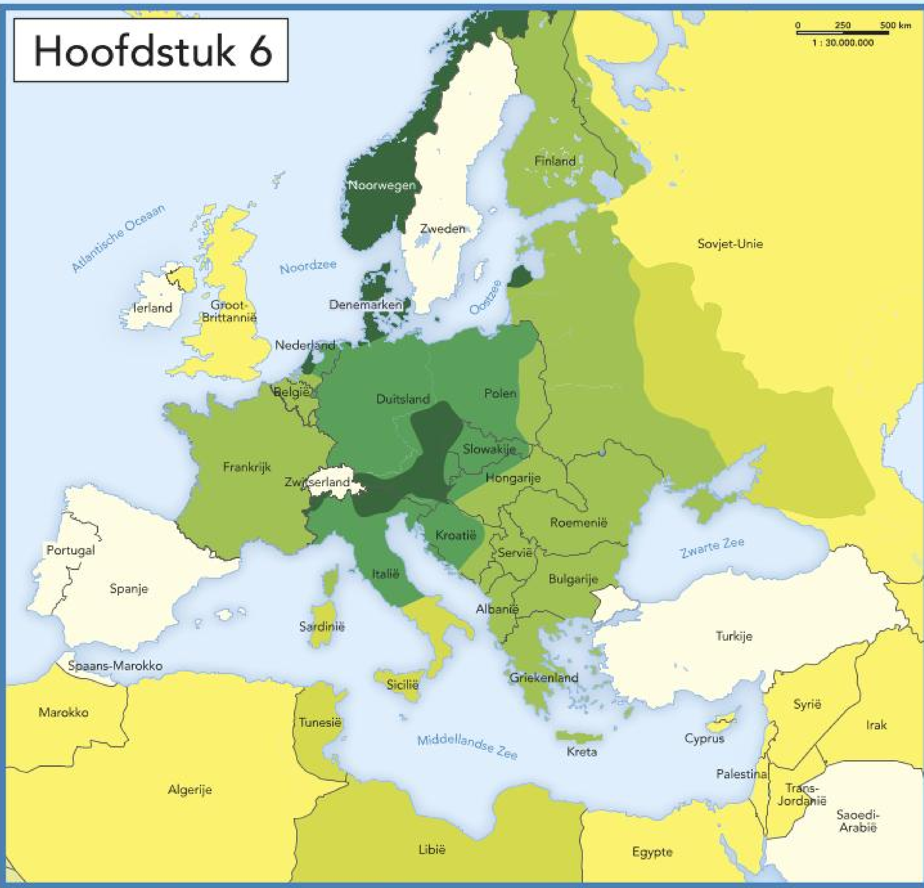

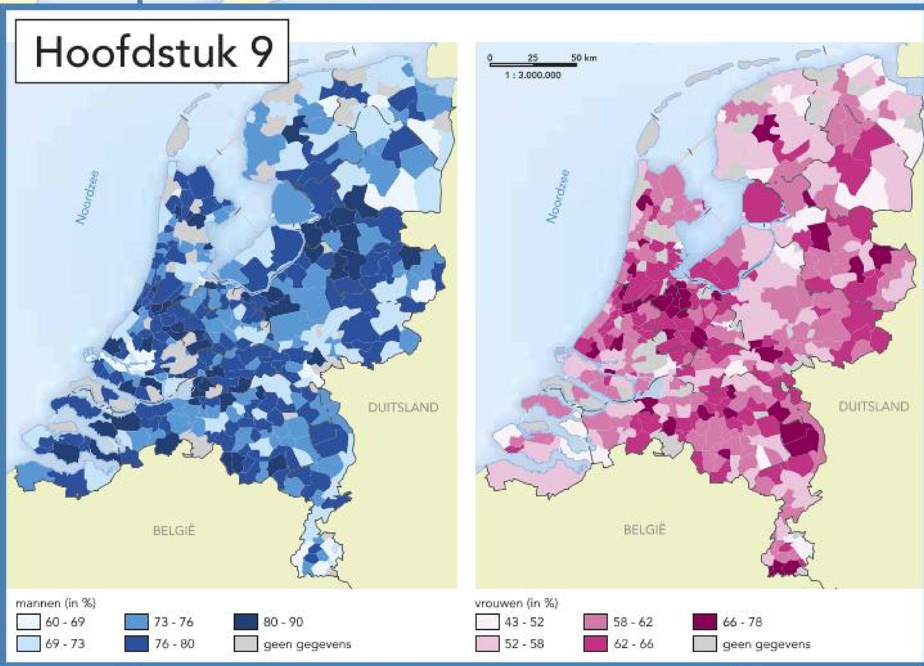

Atlantische Oceaan

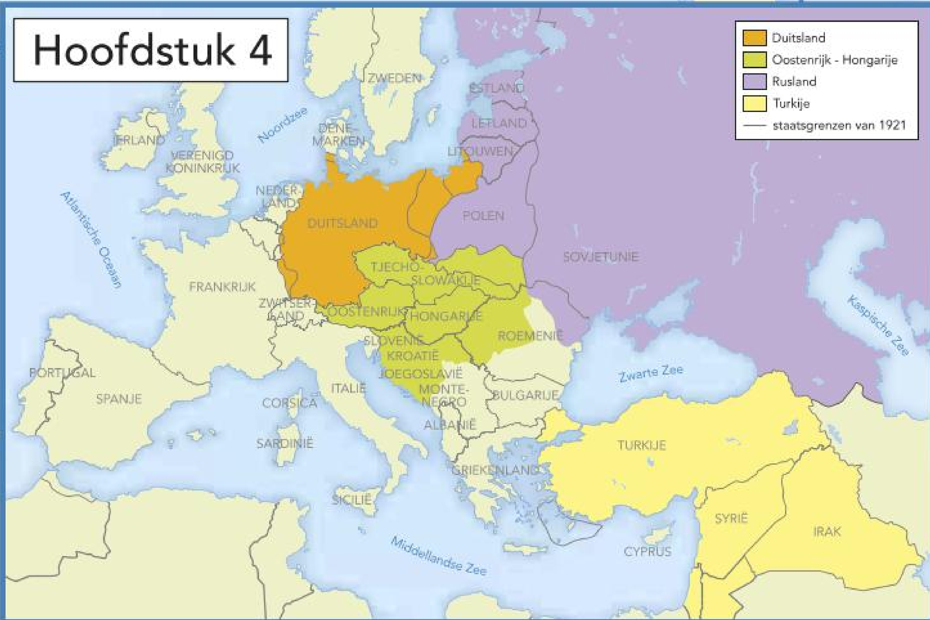
Grote Oceaan

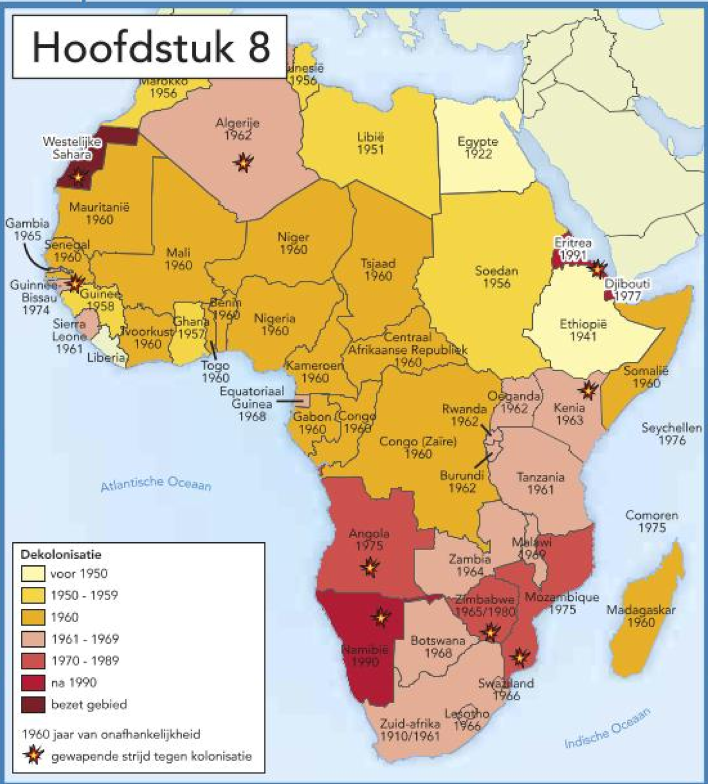
Indische Oceaan

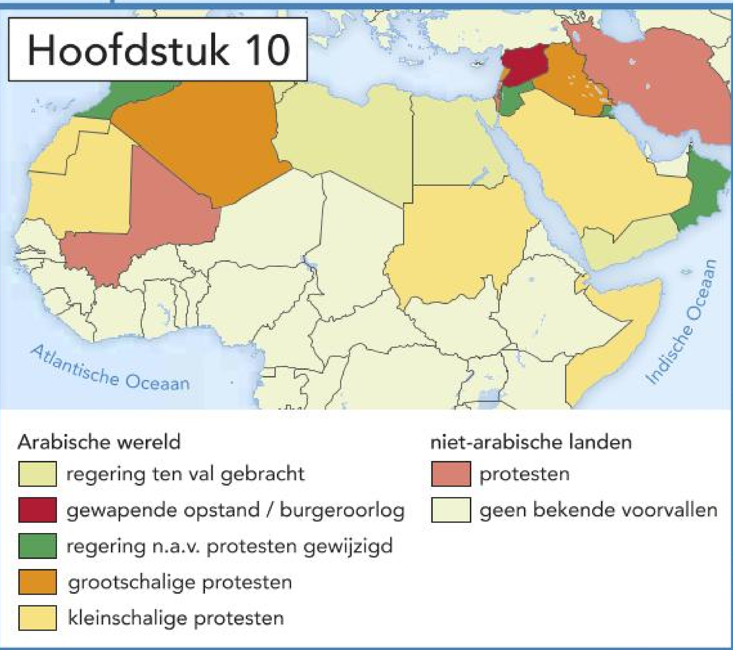

Begrippen

accommodatie
Je aanpassen aan de bezetting, om te proberen die door te komen. Niet in verzet komen en niet collaboreren.
Agrarische Wet
Wet uit 1870 waardoor in Nederlands-Indië particuliere ondernemers de gelegenheid kregen plantages op te zetten door middel van langlopende pachtcontracten.
Akkoord van Linggadjati
Overeenkomst in 1946 tussen de Nederlandse regering en vertegenwoordigers van de Republiek Indonesië over nieuwe, onderlinge verhoudingen.
Al-Qaida
Terroristische organisatie opgericht door Osama Bin Laden in 1988. Het is een fundamentalistische organisatie, waarvan de naam 'de basis' betekent. Ze is verantwoordelijk voor de aanslagen van 11 september 2001 in de VS en vecht in Syrië en Irak voor een soennitische staat.
anarchie, anarchisten
Idee van een samenleving zonder autoriteit of macht. De gedachte staat centraal dat een individu op geen enkele manier ondergeschikt aan of van iets of iemand mag zijn.
anarchisme
Socialisme zonder staat, waar kleine gemeenschappen zichzelf regeren.
antisemitisme
Jodenhaat
appeasementpolitiek
Politiek van Frankrijk en Engeland om Hitler telkens iets toe te geven, om grote oorlog te voorkomen.
Arabische Lente
Golf van opstanden, protesten en revoluties in de Arabische wereld die begon in 2010.
Arbeitseinsatz
Gedwongen tewerkstelling in Duitsland
Balfourverklaring
Steunbetuiging van de Britten in 1917 aan de Joodse wens om in Palestina een gemeenschap te stichten.
beurskrach
Gebeurtenis waarbij de koers van de aandelen ingrijpend daalt.
bezettingszones
In 1945 werd het bestuur over Duitsland en Berlijn in handen gelegd van vertegenwoordigers van vier landen (Groot-Brittannië, Verenigde Staten, Frankrijk en Sovjet-Unie), die ieder een gedeelte van het territorium van Duitsland en Berlijn kregen toegewezen.
bijzonder onderwijs
Door particulieren opgerichte en bestuurde scholen die van oorsprong vanuit een bepaalde levensovertuiging of geloofsrichting werken.
Blitzkrieg
Snelle aanvalsstrategie, waarbij troepen diep doorstoten in vijandelijk gebied
bojaren
Russische edelen.
bolsjewieken
Voorstanders van een revolutie door de partij namens de arbeidersklasse.
Bondsrepubliek Duitsland (BRD)
Land dat in 1949 ontstond door samenvoeging van de drie westelijke bezettingszones; ook bekend als West-Duitsland.
Brezjnevdoctrine
In 1968 gelanceerde politiek waardoor de Sovjet-Unie in een Oostblokland mocht ingrijpen als dat land uit het Warschaupact wilde stappen of de greep van de Communistische Partij wilde verslappen.
Burgeroorlog tussen Roden en Witten
Burgeroorlog tussen de aanhangers van de Oktoberrevolutie (de Roden) en tegenstanders van de revolutie die de tsaar en de vroegere maatschappij terug wilden (de Witten), 1917-1921.
censuskiesrecht
Toekenning van het kiesrecht aan dat deel van de bevolking dat meer dan een vastgesteld minimumbedrag aan belasting betaalt.
Centralen
Naam voor de bondgenoten van Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog (voordien Triple Alliantie).
collaboratie
Meewerken met de Duitse of Japanse bezetter.
collectivisatie
Samenvoegen van bestaande zelfstandige boerderijen tot grote gezamenlijke (collectieve) boerderijen.
communisme, communisten
Ideologie waarin alle kapitaal, geïnvesteerd in industrie en landbouw en al het geld in handen van de gemeenschap is.
confessionalisme, confessionelen
Aanhangers van de politieke stroming waarbij het geloof (rooms-katholicisme of het protestantisme) uitgangspunt is bij de politieke stellingname en keuzes.
conservatisme, conservatieven
Politieke stroming waarbij zo weinig mogelijk veranderingen doorgevoerd moeten worden en zo veel mogelijk bij het oude gelaten moet worden.
constitutionele monarchie
Staatsvorm met een erfelijk koningschap, waarbij de bevoegdheden van de Koning beperkt zijn en vastgelegd zijn in een grondwet.
consumptiemaatschappij
Samenleving waarin mensen hun status ontlenen aan het bezit en het kopen van producten.
consumptiemaatschappij
Samenleving waarin, dankzij een hoog welvaartspeil, de consumptie niet alleen bestaat uit eerste levensbehoeften, maar óók veel luxegoederen omvat.
creolen
Nakomelingen van Afrikaanse slaven in Suriname.
Cultuurstelsel
Stelsel waarbij de Javaanse boerenbevolking een vijfde deel van de grond moest bebouwen met landbouwgewassen voor de Europese markt.
Dawesplan
Steunprogramma bestaande uit leningen van de Verenigde Staten van Amerika aan Duitsland om de herstelbetalingen te kunnen doen en de economie weer op gang te helpen.

de Grote Drie
Naam voor de regeringsleiders van Groot-Brittannië (Churchill), de Verenigde Staten (Roosevelt) en de Sovjet-Unie (Stalin) die tijdens de Tweede Wereldoorlog als geallieerden gezamenlijk tegen Duitsland en Japan optrokken.
democratie
Politiek stelsel dat het mogelijk maakt om op basis van meerderheidsbesluiten op vreedzame en ordelijke manier problemen op te lossen en afspraken te maken over de inrichting van de samenleving.
Democratische Partij, Democraten
Amerikaanse politieke partij die voor een actieve rol van de federale overheid in de economie en het dagelijks leven is.
destalinisatie
In 1956 maakte Chroesjtsjov een einde aan de enorme persoonsverheerlijking van Stalin, wat ook leidde tot een (tijdelijke) vermindering van de spanning tussen Oost en West.
districtenstelsel
Kiesstelsel waarbij het land is ingedeeld in kiesdistricten en de kandidaat (of partij) die in een kiesdistrict de meeste stemmen haalt (of: meer dan de helft), de parlementszetel voor dat district krijgt.
Doema
Russische volksvertegenwoordiging.
Dolkstootlegende
Onwaar verhaal dat de linkse opstanden, stakingen en de nieuwe democratische regering de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog hebben veroorzaakt.
Dolle Dinsdag
Dinsdag 5 september 1944, toen NSB'ers massaal naar Duitsland vluchtten en Nederlanders, die een snelle bevrijding verwachtten, feestvierend de straat op gingen.
Dreibund
Zie Triple Alliantie.
drooglegging
Periode tussen 1920 en 1933 waarin in Amerika alcoholische dranken verboden waren.
Duitse Democratische Republiek (DDR)
Land dat in 1949 ontstond uit de oostelijke bezettingszone; ook bekend als Oost-Duitsland.
economische wereldcrisis
De periode met grote werkloosheid en economische depressie die in grote delen van de wereld optrad na de Amerikaanse beurskrach van 24 oktober 1929.
eerste oliecrisis
Nederland steunde van oudsher Israël in het conflict met de Arabische buurlanden. Hiervoor werd in 1973 de rekening gepresenteerd: de Arabische olie-exporterende landen weigerden olie aan Nederland te leveren.
emancipatiebeweging, emancipatie
Beweging die streeft naar gelijke rechten voor groepen die in de samenleving achtergesteld worden (zoals arbeiders, vrouwen, homo's of allochtonen).
Endlösung
Letterlijk eindoplossing, bedoeld wordt de moord op Joden om hen van de aardbodem te laten verdwijnen.
entartete Kunst
Abstracte kunst of kunst van Joodse kunstenaars die verboden was in Hitler-Duitsland.
Erfüllungspolitik
Politiek van de Weimarrepubliek om gehoorzaam de bepalingen van het Verdrag van Versailles uit te voeren.
Ethische Politiek
Richting binnen de koloniale politiek waarbij gestreefd werd naar ontwikkeling in westerse richting van land en volk van Nederlands-Indië, met speciale aandacht voor onderwijs en gezondheidszorg en verspreiding van het christendom.
etnische minderheden
Aparte bevolkingsgroepen die elk slechts een kleine groep binnen een samenleving vormen.
etnische zuiveringen
Verdrijven of vermoorden van leden van een bevolkingsgroep in een bepaald gebied.
Europese Economische Gemeenschap (EEG)
Samenwerkingsverband tussen Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië om een gemeenschappelijke markt te vormen met een vrij verkeer van personen, goederen en diensten.
Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS)
Eerste Europese supranationale organisatie, opgericht om de kolen- en staalindustrie gezamenlijk te beheren (lidstaten: Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië).
Europese Unie (EU)
Politiek en economisch samenwerkingsverband tussen 28 landen in Europa.
Europese Unie (EU)
Samenwerkingsverband tussen Europese landen op economisch, politiek en juridisch gebied.
evenredige vertegenwoordiging
Kiessysteem waarbij het percentage behaalde zetels bij benadering evenredig is met het percentage behaalde stemmen (een partij die 10% van de stemmen haalt, heeft dus recht op ongeveer 10% van de zetels).
fascisme
Ideologie van Mussolini. Algemeen begrip voor ideologie met totalitaire dictatuur, nationalisme en ontbreken van vrijheid van meningsuiting.
Fatah
Betekent letterlijk 'de overwinning'. Een Palestijnse groepering die zowel politieke partij als terroristische beweging is.
Februarirevolutie
Revolutie in Rusland tegen het tsarenregime in februari 1917.
Februaristaking
Staking in februari 1941 van Nederlandse arbeiders en anderen tegen de Jodenvervolging, begonnen in Amsterdam.
federatie
Verbond van (redelijk) zelfstandige staten met een centrale, overkoepelende overheid, zoals de Verenigde Staten en de Russische Federatie.
feminisme, feministen
Politieke beweging die zich ten doel stelt de achtergestelde positie van de vrouw te verbeteren.
fundamentalisme, fundamentalisten
Zonder compromis vasthouden aan de basisbeginselen van een overtuiging, meestal religieus.

gastarbeiders
Mensen afkomstig uit landen rondom de Middellandse Zee, die in de jaren zestig en zeventig op uitnodiging naar Nederland kwamen om hier te werken.
Geallieerden
Naam voor de bondgenoten van Frankrijk en Engeland tijdens de Eerste Wereldoorlog (voordien Triple Entente).
gecentraliseerde eenheidsstaat
Staat met een sterk centraal bestuur en geringe macht voor de provincies.
geleide loonpolitiek
Economische politiek van vlak na de Tweede Wereldoorlog waarbij geprobeerd werd de lonen zo weinig mogelijk te laten stijgen.
genocide
Moord op een heel volk of een bevolkingsgroep.
glasnost
Nieuwe politiek van openheid waardoor de burgers in de Sovjet-Unie de mogelijkheid kregen om kritiek op het communistische bestuur te uiten.
Goelag Archipel
Verzamelnaam voor een groep moeilijk toegankelijke strafkampen in de Sovjet-Unie.
Good Neighbor Policy
Buitenlandse beleid van president Roosevelt met betrekking tot Latijns-Amerika.
Great Depression
Periode na de beurskrach (1929), waarin sprake was van massale werkloosheid.
Great Migration
Periode van 1919 tot 1930 waarin veel Afro-Amerikanen vanuit de zuidelijke staten naar de steden in het noorden trokken.
grondrechten
In de Grondwet vastgelegde fundamentele rechten die de vrijheid van de burger te allen tijde garanderen.
Grote Terreur
Periode van grote vervolgingen, ook binnen partij en leger, tijdens het bewind van Stalin.
Hamas
Betekent letterlijk 'Islamitische verzetsbeweging'. Het is een islamitische Palestijnse beweging die de bevrijding van Palestina beoogt.
handelingsonbekwaam
Wettelijk vastgelegd principe dat de gehuwde vrouw zonder toestemming van de echtgenoot geen overeenkomsten kon afsluiten of rechtshandelingen verrichten.
Hindoestanen
Bevolkingsgroep in Suriname waarvan de voorouders uit India afkomstig zijn.
Holocaust
De genocide (volkerenmoord) op de Joden.
ideologie
Samenhangend stelsel van ideeën over hoe de maatschappij eruit moet zien.
IJzeren Gordijn
Tijdens de Koude Oorlog gangbare naam voor de hermetisch afgesloten grens tussen het westen en het oosten van Europa.
individualisering
Tendens in de samenleving waarbij de belangen van het individu centraal staan en de belangen van de gemeenschap als geheel op de tweede plaats komen.
integratie
Zich aanpassen aan de regels en omgangsvormen in een samenleving, zonder daarbij afstand te doen van alle eigen gewoonten en gebruiken.
interbellum
Periode tussen de twee wereldoorlogen.
intifada
Betekent letterlijk 'afschudden'. Opstand van Palestijnen tegen de Israëlische autoriteiten.
invloedssfeer
Gebied waar een staat veel invloed kan laten gelden, meestal met stilzwijgende goedkeuring van andere staten.
Islamitische Staat
Soennitische strijders, gesteund door Al-Qaida, willen in Irak en Syrië een eigen staat stichten.
isolationisme
Buitenlandse politiek van de Verenigde Staten waarin dit land afzijdig wilde blijven van conflicten buiten het eigen continent.
jihad
Jihad betekent 'inspanning' of 'strijd'. Er wordt vaak onderscheid gemaakt tussen de grote en de kleine jihad. Met de grote jihad wordt de poging van een persoon bedoeld om zichzelf of de samenleving te verbeteren. Met de kleine jihad wordt de gewapende verdediging van het geloof bedoeld.
jongerencultuur
Levensstijl van jongeren (op het gebied van kleding, haardracht, muziekvoorkeur, e.d.) die afwijkt van die van andere groepen in de samenleving.
kalifaat
Staat die geregeerd wordt door een kalief, dat wil zeggen een opvolger van de islamitische profeet Mohammed. Door zich kalief te noemen stelt de leider zich boven een sultan of emir.
Kellog-Briand-pact
Verdrag om oorlog uit te bannen. Politiek belang dat overwinnaars en overwonnenen van de eerste Wereldoorlog samen een verdrag sloten.
Kinderwetje
Door Samuel van Houten in 1874 ingediende wet die een einde moest maken aan kinderarbeid in fabrieken; landarbeid van kinderen bleef nog wel toegestaan.
koelak
Zelfstandige vrije boer die voor de markt produceert.
kolchoz
Collectieve boerderij waarin boeren een eigen stukje grond behouden.
Koude Oorlog
Periode van vijandschap (1945-1985/9) tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oosten, waarin het nooit tot een échte oorlog tussen de grootmachten (de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie) kwam.
leninisme
De ideologie van Lenin: de marxistische revolutie wordt namens de arbeidersklasse door de partij geleid.
liberalisme, liberalen
Politieke stroming die streeft naar zoveel mogelijk individuele vrijheid voor burgers en zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis.

lijfeigenschap, lijfeigenen
Boeren zijn niet vrij, maar gebonden aan de grond van het landgoed waar zij toe behoren. De heer van dat landgoed kan hen naar believen verkopen.
loopgravenoorlog
Oorlog waarbij de tegenstanders zich hebben ingegraven in loopgraven, waardoor er weinig beweging in zit.
mandaatgebied, mandaat
Gebied waarvoor een land, dat daartoe door de Volkenbond of Verenigde Naties is aangesteld (het mandaat heeft gekregen), bestuurlijke verantwoordelijkheid neemt.
Marshallplan
Economisch hulpprogramma van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Marshall, om na de Tweede Wereldoorlog Europa weer op de been te brengen.
marxistisch socialisme
Socialisme met gemeenschappelijk eigendom van fabrieken invoeren zoals Karl Marx dat voorzag: door de arbeidersklasse als die groot genoeg was.
massacommunicatiemiddel
Communicatiemiddel waarmee je de massa van de bevolking kunt bereiken.
massamedia
Media die een groot publiek kunnen bereiken.
mechanisatie
Proces waarbij menselijke en dierlijke arbeid wordt vervangen door het gebruik van machines.
mensjewieken
Russische marxisten die wilden afwachten tot er voldoende arbeiders zouden zijn om de revolutie spontaan te laten ontbranden.
mir
Dorpsgemeenschap waarin de boeren gewend waren alles onderling te regelen. Het Russische 'mir' betekent ook vrede.
mobilisatie
Het onder de wapenen roepen van het leger.
modern imperialisme
Landen streven naar een koloniaal wereldrijk voor afzetgebied en grondstoffentoevoer.
modern imperialisme
Periode in de tweede helft van de negentiende eeuw waarin een aantal West-Europese landen door het veroveren van koloniën in Afrika en Zuidoost-Azië een groot koloniaal wereldrijk (imperium) opbouwden.
Moslim Broederschap
Conservatieve islamitische organisatie die in 1928 is opgericht tegen de westerse invloed in Egypte. De broederschap wordt vandaag de dag door veel landen als een terroristische organisatie beschouwd.
Multatuli
Schrijversnaam van Eduard Douwes Dekker, die met zijn boek Max Havelaar een felle aanklacht schreef tegen misstanden die op Java voorkwamen als gevolg van het Cultuurstelsel.
multiculturele samenleving
Samenleving waarin verschillende bevolkingsgroepen, ieder met een duidelijk verschillende cultuur, naast elkaar bestaan.
narodniki
Anarchistisch-socialisten die de mir als de ideale bestuurseenheid zagen.
nationaalsocialisme, nationaalsocialisten
Ideologie van Hitler en zijn NSDAP. Kenmerken: antisemitisme, sterk nationalisme en totalitaire dictatuur met persoonsverheerlijking.
nationale beweging
Politieke beweging die voor elk volk een eigen regering en eigen land nastreeft.
nationalisme, nationalisten
Overdreven vaderlandsliefde, je eigen land is beter dan alle andere.
Nederlandsche Handelmaatschappij
Handelsonderneming met als doel de bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visserij, landbouw en industrie. Vooral actief in de handel op Nederlands-Indië.
New Deal
Verzamelnaam voor de maatregelen die president Roosevelt vanaf 1933 nam om de gevolgen van de economische crisis aan te pakken.
Nieuwe Economische Politiek (NEP)
Boeren mochten weer voor de markt produceren en kleine fabrieken mochten weer in privébezit terug, nadat het oorlogscommunisme mislukt was.
Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)
Militair bondgenootschap van het Westblok, opgericht in 1949, met als doel West-Europa tegen het communisme te beschermen.
Oktoberrevolutie
Communistische revolutie tegen de Voorlopige Regering van Rusland in oktober 1917.
ontkerkelijking
Proces waarbij godsdienst steeds minder invloed heeft op de inrichting van het leven van mensen en op hun doen en laten.
ontzuiling
Proces waarbij de samenleving steeds minder een verzuild karakter kreeg (en dus niet langer ingedeeld was op basis van godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag).
oorlogscommunisme
Tijdens de burgeroorlog tussen Roden en Witten maakten de communisten fabrieken tot staatseigendom en werden boeren gedwongen in collectieve boerderijen te werken.
Oostblok
Groep Oost-Europese communistische landen onder leiding van de Sovjet-Unie.
openbaar onderwijs
Door de overheid opgerichte scholen die niet zijn gebonden aan een bepaalde levensovertuiging of geloofsrichting.
orthodox
Orthodoxe gelovigen houden zich strikt aan de leerstellingen van het geloof en passen die niet vrijzinnig aan aan de ontwikkelingen in de maatschappij.
pacificatie
Naam voor het in 1917 gesloten compromis om gelijktijdig twee lang slepende strijdpunten op te lossen (het einde aan de Schoolstrijd en de invoering van het algemeen kiesrecht).

Palestinian Liberation Organization (PLO)
Palestijnse organisatie, opgericht in 1964 met als doel een staat te stichten voor Palestijnse Arabieren op het grondgebied van het huidige Israël.
parlement
Gekozen volksvertegenwoordiging (in Nederland de Staten-Generaal, de verzamelnaam voor de Eerste Kamer en de Tweede Kamer).
Partai Kommunis Indonesia (PKI)
Communistische partij in Indonesië. Deze partij ontstond uit een Nederlandse beweging in 1914. Tot 1927 probeerde ze, op steeds radicaler wijze, meer inspraak voor Indonesiërs te krijgen.
Partai Nasional Indonesia (PNI)
Nationalistische partij in Indonesië die streed voor de rechten van inwoners van de Nederlandse kolonie in Oost-Indië.
perestrojka
Nieuwe politiek om de economie van de Sovjet-Unie te hervormen.
persoonsverheerlijking
Ophemelen van een politiek leider om meer aanhang te krijgen.
polarisatie
Verscherping van de tegenstellingen in de samenleving in het algemeen (en de politiek in het bijzonder).
politionele acties
Militaire acties van Nederland om na de Tweede Wereldoorlog het Nederlandse bestuur in Nederlands-Indië te herstellen. Omdat Nederland het zag als het herstel van de orde, werd het als ordehandhaving (politie) gezien.
propaganda
Politieke reclame.
propaganda
Reclame maken voor een idee.
rationalisatie
Door toepassing van nieuwe hulpmiddelen en meer doelmatige technieken een hogere opbrengst proberen te realiseren.
recht van amendement
Recht van leden van de Tweede Kamer om wijzigingen in een wetsvoorstel aan te brengen.
recht van enquête
Recht van leden van Tweede Kamer om, buiten de regering om, een onderzoek in te stellen waarbij mensen onder ede gehoord kunnen worden.
recht van interpellatie
Recht van Kamerleden om een of meer ministers uit te nodigen om inlichtingen te verstrekken over handelingen van de regering (soms ook over nagelaten handelingen).
Republiek van Weimar
Duitsland 1919-1933, democratische republiek, waarvan de grondwet in Weimar werd geschreven.
Republikeinse Partij, Republikeinen
Amerikaanse politieke partij waarvan de aanhangers vinden dat de overheid zich niet of nauwelijks met de economie en het dagelijks leven moet bemoeien.
roaring twenties
Bijnaam voor de jaren twintig, waarin veel moderniseringen plaatsvonden.
Rode Leger
Leger van de marxisten, georganiseerd door Trotski.
Russische Sociaaldemocratische Arbeiderspartij
Marxistisch-socialistische partij, later Communistische Partij genaamd.
satellietstaten
Staten die politiek, economisch en militair volledig onder controle staan en afhankelijk zijn van een ander land.
schaalvergroting
Proces waarbij de bedrijven steeds groter worden en waarbij in steeds grotere eenheden geproduceerd wordt.
Schoolstrijd
Strijd die in Nederland gevoerd werd over de vrijheid en financiering van het bijzonder onderwijs (in 1917 werd deze strijd beëindigd met de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs).
segregatie
Zich afzonderen of afgezonderd worden binnen een samenleving.
showproces
Propagandaproces tegen vermeende tegenstanders van de communisten.
sjiieten
Aanhangers van een van de grote stromingen binnen de islam. Toen de islamitische profeet Mohammed stierf in 632, ontstonden het soennisme en het sjiisme. Sjiieten geloven dat de neef van Mohammed als opvolger werd aangewezen door Mohammed zelf. Na de splitsing met soennieten zijn de geloofsgebruiken uiteen gegroeid.
sociale kwestie
Bewustwording van het feit dat er in de eerste fase van de industriële revolutie een groot verschil tussen de verschillende sociale groepen was ontstaan (rijk – arm) die dringend om een oplossing vroeg.
sociale wetgeving
Beleid waarbij de overheid met wetgeving probeert om de misstanden op het gebied van woon-, werk- en leefomstandigheden op te lossen.
socialisme
Ideologie waarbij fabrieken en boerderijen gemeenschappelijk bezit zijn.
socialisten/sociaaldemocraten
Aanhangers van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse door het invoeren van sociale hervormingen via het parlement, wilde breken om zo de positie van de arbeider te verbeteren.
socialisten-revolutionairen
Partij die boerensocialisme nastreefde. De boeren waren de motor van een socialistische revolutie.
soennieten
Aanhangers van een van de grootste stromingen binnen de islam. Toen de islamitische profeet Mohammed stierf in 632, ontstonden het soennisme en het sjiisme. Soennieten geloven dat de kaliefen (leiders van de geloofsgemeenschap) de rechtmatige opvolgers van de Profeet waren.
sovchoz
Collectieve staatsboerderij, waarin de boeren in dienst waren van de staat.
sovjets Raden die fabrieken, boerderijen en dorpen bestuurden. Later ook benaming voor de communisten.

specialisatie
Proces waarbij steeds meer bedrijven in de landbouw en de industrie zich toeleggen op het produceren van maar één product.
stalinisme
Communisme met één man, Stalin, als dictator.
Suezcrisis
Conflict in 1956 waarin Egypte zich het Suezkanaal toe-eigende. Groot-Brittannië greep in (samen met Frankrijk en Israël) maar werd door de grootmachten Sovjet-Unie en VS teruggefloten.
supermacht
Land dat zo veel macht heeft dat het in staat is om de loop van de (wereld) geschiedenis beslissend te beïnvloeden.
terrorisme
Bedreiging of het plegen van geweld, meestal geïnspireerd door religie of ideologie.
totale oorlog
Oorlog waarin ook burgers volop betrokken worden.
totalitaire staat
Een staat die het totale doen en laten van de inwoners bepaalt.
transitohandel
Doorvoerhandel; de aangevoerde goederen worden direct doorgevoerd en niet zoals op de stapelmarkt tijdelijk opgeslagen in afwachting van een prijsstijging.
Triple Alliantie (= Dreibund)
Bondgenootschap tussen Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië.
Triple Entente
Bondgenootschap tussen Frankrijk, Rusland en Engeland.
Truman Doctrine
Door de Amerikaanse president Truman verkondigde richtlijn dat het Westen ieder land (eventueel militair) mag steunen waar een communistische machtsovername dreigt.
tsaar
Keizer van Rusland.
tweede oliecrisis
In de winter van 1979/1980 kondigden de olie-exporterende landen een prijsverhoging voor ruwe olie aan, die de Nederlandse economie in een drie jaar durende crisis stortte.
Tweede Wereldoorlog
Oorlog waaraan landen uit verschillende continenten deelnamen, 1939-1945.
tweefronten-oorlog
Oorlog die wordt uitgevochten op twee fronten tegelijk. Voor Duitsland een oost- en een westfront.
tweestaten-oplossing
Oplossing voor het Joods-Palestijns conflict dat twee aparte soevereine staten voorstelt op het grondgebied van het huidige Israël.
veelvolkerenstaten
Staten waarin verschillende volken samenleven onder één centrale regering.
Verdrag van Kyoto
Verdrag ondertekend door wereldleiders in 1997 om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen.
Verenigde Naties (VN)
Organisatie die tot doel heeft de vrede en veiligheid in de wereld te bewaren en het leven van mensen te verbeteren.
verzet
Actief of passief tegenstand bieden tegen de Duitse of Japanse bezetter.
verzorgingsstaat
Samenleving waarin de overheid verantwoordelijkheid neemt voor het welzijn van mensen; door middel van sociale voorzieningen zijn zieken, ouderen en werklozen van minimale middelen van bestaan verzekerd.
verzuiling
Indeling van de samenleving op basis van godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag.
verzuiling
Opdeling van de samenleving in bevolkingsgroepen die zich verenigd hebben in sterk van elkaar gescheiden maatschappelijke of politieke organisaties en instellingen op levensbeschouwelijke grondslag (in Nederland: rooms-katholiek, protestants-christelijk, socialistisch en liberaal).
vijfjarenplan
Voor vijf jaar vooruit wordt de productie in landbouw en industrie gepland.
Volksraad
Soort parlement in Nederlands-Indië, opgericht in 1916, dat alleen adviserende bevoegdheden had.
Von Schlieffen-plan
Duitse strategie om een tweefronten-oorlog te voorkomen door een snelle opmars in Frankrijk, terwijl de Russen nog aan het mobiliseren zijn.
Vrede van Versailles
Vredesverdrag dat de oorlog tussen Duitsland en de geallieerden afsloot (1919).
vreedzame burgerlijke ongehoorzaamheid
Vreedzaam verzet in de koloniën zoals door Mahatma Gandhi is voorgesteld en beoefend. Men grijpt niet naar de wapens, maar weigert bevelen op te volgen of brengt economische schade toe door geen producten van de kolonisator af te nemen.
vrijkorpsen
Vrijwillige bewapende groepen in de Weimarrepubliek die linkse tegenstanders en Joden aanvielen.
wapenwedloop
Denkbeeldige wedstrijd tussen het Oostblok en Westblok waarbij partijen steeds meer en krachtiger (kern) wapens ontwikkelden om zich veiliger te voelen en de andere partij af te schrikken.
Warschaupact
Militair bondgenootschap van de Sovjet-Unie en de Oostbloklanden, opgericht in 1955.
wederopbouw
Naam voor de naoorlogse periode die helemaal in het teken stond van het herstel van datgene wat tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest was.
wereldoorlog
Grote oorlog waaraan landen uit verschillende continenten deelnemen.
werkgelegenheidsprojecten
Projecten die door de overheid worden georganiseerd en waarbij werklozen aan het werk worden gezet.
Westblok
Groep kapitalistische landen onder leiding van de Verenigde Staten.
zionisten
Joden die de wens hebben om zich te vestigen, en om een staat te vestigen, in Palestina (het land waar de berg Sion ligt).
zwarte donderdag
24 oktober 1929, de dag waarop de aandelenbeurs van Wall Street instortte.

Illustratieverantwoording

Omslagbeeld: © Illustrated London News Ltd/Mary Evans / via Imageselect, Wassenaar
Beeldinformatie: Fairey 'Swordfish' Torpedo-Bomber; Second World War. A Fleet Air Arm Fairey 'Swordfish' torpedo-bomber-reconnaissance airplane flying over a British destroyer (bottom centre) and the aircraft carrier HMS 'Illustrious' (back right), 1941. Ingekleurd door: Noustha Koeckhoven / Noustha Fotografie

p6 Rijksmuseum, Amsterdam
p8 Rijksmuseum, Amsterdam
p9 Verhalenwerf, Hoogeveen
p10b Rijksmuseum, Amsterdam
p10o Ivo Wennekes/ Zeeuws Museum, Middelburg
p11 Rijksmuseum, Amsterdam
p12 Royal Museum de fine prints, Brussel
p13 Rijksmuseum, Amsterdam
p14 Rijksmuseum, Amsterdam
p15b Kröller Müller, Otterlo
p15o Rijksmuseum, Amsterdam
p16 Spaarnestad Foto Archief
p17l Vereniging van Vrienden der Aziatische Kunst/ Rijksmuseum, Amsterdam
p17r Koninklijk Instituut voor de Tropen, Berg en Dal
p18l Nederlands Openluchtmuseum , Arnhem
p18r Rijksmuseum, Amsterdam
p19b Wikimedia Commons /By Caspar
p19o Gemeente archief Rotterdam
p20 Collectie Centraal Museum Utrecht
p21l Rijksmuseum, Amsterdam
p21r Rijksmuseum, Amsterdam
p23 EMK, Deventer
p24 Het Leven/ Spaarnestadphoto
p26 Rijksmuseum, Amsterdam
p27 Atria, Kenniscentrum voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam
p28l Gemeente archief Den Haag/ IISG, Amsterdam
p28r Rijksmuseum, Amsterdam
p29 Rijksmuseum, Amsterdam
p30 Rijksmuseum, Amsterdam
p31 IISG, Amsterdam
p32 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad, Den Haag
p33 Historiek.nl
p34l Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Wiel van der Randen
p34r Jan Toorop/ Rijksmuseum, Amsterdam
p36b Albret Hahn/ IISG, Amsterdam
p36o De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918/ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
p37 Groninger Museum, Groningen
p38 nationale beeldbank, Amsterdam
p40 EMK, Deventer
p41 EMK, Deventer
p42 Otto Dix/ Der Kriek/ Staatliche Kunstsammlungen, Dresden
p44 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p45l Nationaal Archief/ Spaarnestadphoto, Den Haag
p45r Rijksmuseum, Amsterdam
p46 National Library of France, Parijs
p47b Imperial War Museum, Londen
p47o National Library of France, Parijs
p48 EMK, Deventer
p49 Orange Licencing/ Anton Pieck Museum, Hattum
p50 AKG Images/Image Select, Wassenaar
p51 Imperial War Museum, Londen
p52l Alamy/ Image Select, Wassenaar
p52r Imperial War Museum, Londen
p53 Aalmy/ Image Select, Wassenaar
p54 Zeeuws Archief, Middelburg
p55 Het Leven/ Nationaal Archief/ Fotoarchief Spaarnestad, En Haag
p56 Rijksmuseum, Amsterdam
p57o AKG Images/Image Select, Wassenaar
p59 EMK, Deventer
p60 Museum voor beeldende Kunsten,Yekaterinburg, Russia
p62 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p63 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven/W. Gircke
p64 State Museum of Ethnography of the Peoples of the USSR, Leningrad
p65 St Peterdburg Museum, St Petersburg/ Heritage Images/ Getty Images, Londen
p66 Deutsches Plakat Museum (German Poster Museum/AKG
p67 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p68 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p69 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p70l AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p70r Sputnik/ Rossiya Segodnya, Moskou
p71 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p72 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p73 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p74l AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p74r AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p75 Shutterstock, New York
p77 EMK, Deventer
p78 National Archive,College park, Maryland
p80 BEttmann/ Getty Images, Londen
p81 Alamy/Image Select, Wassenaar
p83l Simon and Schuster, Penguin, Londen
p83r Advertisings archive. Londen
p84 Library of congress, Washington
p85 Alamy/ Image Select, Wassenaar
p86 Alamy/ Image Select, Wassenaar
p87b Bettmann/Getty Images, Londen
p87o Franklin D. Roosevelt Library Public Domain Photographs/ National Archive
p88 Library of congress, Washington
p89b Library of congress, Washington
p89o Library of congress, Washington
p90 Lester Glassner collection of Movie Posters./ Library of congress, Washington
p91b National Archive
p91o U.S. Government Printing Office, 1944/ Library of congress, Washington DC
p93 EMK, Deventer
p94 AKG/Image Select, Wassenaar
p96 AKG/Image Select, Wassenaar
p97 Niod/Beeldbank WO2, Amsterdam
p98 AKG/Image Select, Wassenaar
p99b AKG/Image Select, Wassenaar
p99o AKG/Image Select, Wassenaar
p100l AKG/Image Select, Wassenaar
p100r AKG/Image Select, Wassenaar
p101b AKG/ Image Select, Wassenaar
p101o AKG/ Image Select, Wassenaar
p103 Rechten onbekend
p104 AKG/ Image Select, Wassenaar
p105 AKG/ Image Select, Wassenaar
p106l Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/ANP
p106r Ulstein Bild/ Getty Images, Londen
p107 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad
p108 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad
p109l Niod/Beeldbank Wo2
p109r BundesArchive, Mauthausen, Berlijn
p110b H Tammerijn/ Joodsmonument, Amsterdam
p110o Mari Andriessen/ Wikipedia
p112 EMK, Deventer
p113 EMK, Deventer
p114 Bettman/ Getty Images, Londen
p116l Bettman/ Getty Images, Londen
p116r Nasa.Gov
p117l Interphoto/ Alamy/ Image Select, Wassenaar
p117r EMK, Deventer
p118 Cecile Newman/ Stadmuseum Berlin, Berlin
p119 The Holbarn Archive/Leemage/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p120 Getty Images, Londen
p121 Stichting Vrede en Vrijheid, 's-Gravenhage/ IISG, Amsterdam
p122 Alamy/Image Select, Wassenaar
p123l Alamy/ Image Select, Wassenaar
p123r Fritz Behrendt, Amstlveen/ IISG, Amsterdam
p124b JFK Library,
p124o Alamy/Image Select, Wassenaar
p125 Bundes archive, Berlijn
p126 Getty Images, Londen
p127 Sovietart.me
p128b AP/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p128o Alamy/Image Select, Wassenaar
p129b Reuters Photographer / Reuters
p129o Frits Müller/Pictoright
p130 Tom Jansen/ Persmuseum, Den Haag
p133 EMK, Deventer
p134 Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen. Coll.nr. TM-60002202, Leiden
p136 EMK, Deventer
p137 AKG Images, Berlijn
p138 Koninklijke Bibliotheek/Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
p139 Ap Images/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p140 EMK, Deventer
p141b fotograaf onbekend/ Spaarnestadphoto, Den Haag
p141o Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad Photo
p142 Nationaal Archief/Anefo, foto: J. van Bilsen
p143b Antiquariaat De Wereld aan de Wand, www.wereldaandewand.nl)
p143lo Eugen Klein/ Bibliotheca Surinamica
p143ro Fritz Behrendt, Amstelveen
p144 Elsevier archief, Amsterdam
p145l Getty Images, Londen
p145r EMK, Deventer
p146 Fritz Behrendt, Amstelveen
p147 Getty Images, Londen
p148l AKG/ Image Select, Wassenaar
p148r Keystone-France / Getty Images, Londen
p149 AP/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p151 EMK, Deventer
p152 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/André Hei, Den Haag
p154 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/ANP, Den Haag
p155 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/NFP/ Fotograaf onbekend
p156 geleverd via auteur / WBooks, Zwolle
p157 Reclame Arsenaal, Hilversum
p158l Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Louis Drent
p158r Bloomberg/ Gettty Images, Londen
p159l Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Henk Blansjaar
p159r Ed van Wijk/ Nederlands Fotomuseum, Rotterdam
p160b EMK, Deventer
p160o Thomas Fasting/ Fasting Fotografie, Nieuwegein
p161l geleverd via auteur / WBooks, Zwolle
p161r Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Friezer-Stokvis/Fotograaf onbekend
p162 Nederlands fotomuseum / Peter Martens, Rotterdam
p163 Werry Crone/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p164 geleverd via auteur / WBooks, Zwolle
p165b1 Nederlandse Affiches, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
p165b2 Reclame Arsenaal, Hilversum
p165b3 Reclame Arsenaal, Hilversum
p165b4 Instelling Museum Flehite, Collectie Schilderijen, Deelcollectie Schilderijen Museum Flehite
p165b5 VVD/ Library Of congress, Washinhton
p165o EMK, Deventer
p166 Ed Oudenaarden/ ANP, Rijswijk
p167 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Anefo/J. Evers, Den Haag
p168 ANP, Rijswijk
p169 EMK, Deventer
p172 Win McNamee/ Reuters/Novum Nieuws, Amsterdam
p174 AP Imags/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p175 The Economist
p176 Getty Images, Londen
p177 Gamma press/Hollandse Hoogte
p178 The Economist
p179b AFP PHOTO / YURI KADOBNOV/ ANP, Rijswijk
p179o EMK, Deventer
p180 Reuters/NovumNieuws, Amsterdam
p181 Wikipedia RF
p182b Reuters/NovumNieuws, Amsterdam
p182o AFP/ ANP, Rijswijk
p183l AFP/ ANP, Rijswijk
p183r Adghimi/ Folhapress, San Paulo
p184 Sayyid Qutb on trial in Nasser's Egypt. Wikimedia commons
p185b EPA PHOTO AFPI/MOHAMMAD NADEEM/ANP, Rijswijk
p185o JEWEL SAMAD/AFP/ ANP, Rijswijk
p186b Al Hayat Media center
p186o EMK, Deventer
p187 REX Features/Shutterstock New York
p189 EMK, Deventer